

Кам'янець-Подільський Національний університет
імені Івана Огієнка
Центр дослідження історії Поділля Інституту
історії України НАН України

Олександр Баженов

**ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА
СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я
ІХ-ХІІІ СТОЛІТЬ**

Монографія

Кам'янець-Подільський
2009

УДК 94+008(477.43)»8/12»(081)
ББК 63.3(4Укр)414=63.3(4Укр)430

Б16

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор С.В. Пивоваров (м. Чернівці)
доктор історичних наук, професор В.С. Прокопчук (м. Кам'янець-
Подільський)

Рекомендовано до друку Центром дослідження історії Поділля Інституту історії України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка. Протокол №5 від 15 вересня 2009 року.

І - Баженов О.Л. Історія та культура Середнього Подністров'я IX-XIII століть. Монографія /О.Л. Баженов. — Кам'янець-Подільський: 2009. - 310 с.

Уперше в сучасній вітчизняній історіографії в науковій монографії систематизується та узагальнюється історія та культура Середнього Подністров'я України давньоруської доби, досліджується та аналізується суспільно-економічний, військово-політичний та культурно-духовний розвиток регіону, особливо адміністративно-територіальне об'єднання Пониззя в складі Галицького князівств та Галицько-Волинської держави, звертається увага на тодішні літописні міста Бакоту, Калус, Ушицю, Василів, на процеси християнізації краю в X-XIII ст.

Для науковців, краєзнавців, педагогів, працівників музеїв і бібліотек, студентів й усіх тих, кого зацікавлює історія Наддністрянщини в різні історичні епохи.

ISBN

© - Баженов О.Л.

Зміст

ПЕРЕДМОВА	4
-----------------	---

Розділ 1.

ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД І ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	11
1.1. Стан вивчення теми в науці	11
1.2 Характеристика джерел	46

Розділ 2

ПРОБЛЕМИ ЗАСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я В ІХ-ХІІІ ст. І СКЛАДАННЯ ТЕРИТОРІЇ ПОНИЗЗЯ.	63
2.1. Міграційні процеси, етнічний склад населення.	63
2.2 Формування території Пониззя	87

Розділ 3

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ПОНИЗЗЯ	101
3.1 Соціальна структура населення Пониззя	101

Розділ 4

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я СЕРЕДИНИ ХІІ – СЕРЕДИНИ ХІІІ СТ.	159
4.1 Формування оборонного комплексу Пониззя.	159
4.2 Військово-політичні події на Пониззі	173

Розділ 5

РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ ТА ХРИСТІЯНІЗАЦІЯ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я	191
5.1. Матеріальна культура.	191
5.2 Процес християнізації населення регіону (Х-ХІІІ ст.)	214
ВИСНОВКИ	258
Список використаних джерел	269
Неопубліковані джерела	269
Опубліковані джерела	270

ПЕРЕДМОВА

За роки незалежності України у вітчизняній історичній науці відбувся процес переосмислення періоду Київської Русі як одного з початкових етапів становлення національної держави, який знайшов відображення у визнанні й утвердженні загальної концепції історії України-Руси М.С.Грушевського. Тим не менше, на початку ХХІ ст. й досі до кінця не з'ясованими в історіографії залишаються проблеми дослідження окремих регіонів княжої доби, в даному випадку потребує подальшого узагальнення давньоруська історія в межах Середнього Подністрів'я України, де розташувалося у ХІІ-ХІІІ ст. адміністративно-територіальне об'єднання Пониззя, яке мало особливий статус і свою столицю Бакоту з середини ХІІ ст. у складі Галицького князівства й досягло апогею свого розвитку у першій половині ХІІІ ст. під владою Галицько-Волинської держави, захищаючи її південно-східні рубежі.

Наддністрянське Пониззя, як і сусідня на схід від нього у межиріччі Південного Бугу, Случі та Горині Болохівщина, належать до тих країв України, які остаточно сформувалися в середині ХІІ-ХІІІ ст. у час існування удільних князівств і ввійшли до складу Галицько-Волинської держави, а з ХІV ст. зникли з історичних карт України. Проте існування впродовж кількох століть Пониззя і Болохівщини, їх історична роль залишилися на сторінках давніх літописів, у народній пам'яті. Натомість науковий інтерес до цих земель розвивався перманентно. Перші серйозні дослідження давньоруського Пониззя окреслилися завдяки тому, що під науковим керівництвом відомого історика В.А. Антоновича його учень подолянин Н.В. Молчановський підготував і видав книгу «Очерк истории Подольской земли до 1434 года» (1887), а місцеві дослідники А.Ю. Ролле, Ю.Й. Сіцінський створили нариси про міс-

то Бакоту, як центр Пониззя (80-90-і рр. ХІХ ст.). Через сто років опісля Середнє Подністров'я княжої доби знову опинилося в полі серйозних археологічних та історичних досліджень, якими активно зайнялися Б.О.Тимошук, І.С. Винокур, П.А. Горішній, С.В. Пивоваров, І.П. Возний, С.П. Маярчак, автор цієї книги та інші нуковці.

Набутий досвід вивчення цього регіону давньоруського часу вимагає сьогодні остаточного визнання, відтворення його узагальноної і повнокровної історії, щоб віддати йому належне місце в історії України. Саме в цьому ми вбачаємо актуальність й призначення монографічного дослідження.

Актуальність ншої книги зумовлена також теоретичними, науково-пізнавальними і практичними чинниками, які сприяють дослідженню в складі Середнього Подністров'я давньоукраїнського Пониззя і поступовій ліквідації однієї з так званих «білих плям» у знаннях про Південно-Західну Україну-Русь, зробить її історію багатшою, достовірнішою, об'єктивнішою і цікавішою як для вітчизняної історичної науки, так і для сучасного суспільства загалом. З другого боку, вивчення історії цього регіону Х – середини ХІІІ ст. має стратегічне значення. Його дослідження незаперечно засвідчують етнічну спільність, спадкоємність в еволюції традицій економічного, суспільного, політичного життя, у формуванні культурної і духовної спадщини й, зрештою, національного менталітету українського народу впродовж останньої тисячі років, правонаступником і продовжувачем яких є нинішня суверенна Україна.

В цьому контексті мета роботи полягає в комплексному опрацюванні письмових (літописних), археологічних джерел і наукової літератури для дослідження повного спектру соціально-економічних, військово-політичних і культурно-духовних процесів давньоруського Середнього Подністров'я Х – середини ХІІІ ст., з'ясування його місця,

ролі й історичного значення в системі розвитку Південно-Західної Русі і Галицько-Волинського князівства.

Для досягнення цієї мети автор поставив такі основні дослідницькі завдання: проаналізувати джерела вивчення історії Надністрянщини та в її складі Пониззя; подолати усталений стереотип в історіографії на регіон, цілком відновити історичну справедливість щодо існування Пониззя, як єдиної території у межиріччі приток Дністра по обидва береги ріки; спростувати існуючі теорії про безлюдність цієї території у VIII-XI ст. і з'ясувати процес заселення регіону та його етнічний склад; визначити і дати характеристику етапів історичного розвитку краю; показати процес формування й становлення тут міст, феодальних замків, сторожових фортець, городищ і поселень, їх оборонного комплексу; проаналізувати особливості економічного розвитку; вивчити характер і структуру сільськогосподарського, ремісничого виробництва, внутрішньої і зовнішньої торгівлі; подати зріз суспільних відносин; відтворити військово-політичне становище Пониззя в системі Галицького та Галицько-Волинського князівств; узагальнити розвиток матеріальної і духовної культури під кутом зору християнізації Середнього Подністров'я у X-XIII ст.

Хронологічні межі дослідження обґрунтовані тематичною спрямованістю і охоплюють IX-XIII століття. Вони зумовлені початком заселення Середнього Подністров'я тиверцями і уличами, входженням цієї землі у IX ст. до складу Київської Русі й завершуються другою половиною XIII ст., коли після монгольського завоювання краю поступово в Галицько-Волинській державі зникає поняття «Пониззя», яке трансформується в означення «Поділля». Дані хронологічні рамки дають можливість на досить тривалому відрізку часу існування княжої доби найбільш повно і динамічно простежити формування, становлення і основні етапи розвитку історичної землі Пониззя.

Щодо географічних рамок дослідження, то в класичному розумінні басейн Середнього Подністров'я є серцевиною давньоруського Пониззя як південно-східна окраїна спочатку Галицького князівства, згодом Галицько-Волинської держави. Його територія нагадує прямокутник неправильної форми, який по середині навіп ділиться течією ріки Дністер. Північно-східний кордон лівобережного Подністров'я, вздовж якого тягнеться гірське пасмо товтр-медоборів, проходить по верхів'ям приток Дністра Збруча, Жванчика, Смотрича, Мукші, Тернави, Студениці, Ушиці і Калюса й межував у XII-XIII ст. з Болохівським князівством, що розташувалося в межиріччі Південного Бугу і Случі. Північно-західний кордон позначався лівобережною притокою Дністра Серет і витокami ріки Прут на правому березі Дністра й межував з Галицьким князівством. Західний кордон Пониззя окреслив лівий берег Верхнього Прута з його притоками на Буковині. Центральну частину правобережного Дністро-Прутського межиріччя складала Хотинська височина. Нарешті, південно-східний кордон окреслював Пониззя по лівобережній притоці Дністра Калюс. На цій території сьогодні розташовуються Новоушицький, Вінковоцький, Дунаєвецький, Кам'янецький, Чемеровецький і Городоцький райони Хмельницької області (лівий берег Дністра), Тербовлянський, Гусятинський, Борщівський і Заліщицький райони Тернопільщини (лівий і правий береги Дністра), Хотинський, Кельменецький, Сокирянський, Заставнівський, Новоселицький райони Чернівецької області (правий берег Дністра).

Методологічними засадами, якими керувався автор у процесі дослідження означеної теми, послужили загальнонаукові принципи історизму, об'єктивності, системності, діалектичного розуміння історичного процесу, ідеологічно неупередженого підходу до складних явищ суспільного життя. Науково-теоретичною основою вивчення

проблеми стала теорія історичного пізнання світу, концептуальна виваженість і практика наукової роботи попередніх дослідників.

При цьому автор використовував у дослідженнях такий науковий інструментарій як: метод аналізу і синтезу (при вивченні історичних джерел і літератури), типологізації (для розгляду соціально-економічної структури суспільства), хронологічний (для викладу історичного матеріалу в хронологічній послідовності), статистичний (для підрахунків кількісних і якісних показників), історико-топографічний (для вивчення території, міст, городищ і поселень), археологічні (використані матеріали участі автора та інших дослідників в археологічних експедиціях і розвідках на території Середнього Подністров'я), історико-порівняльний (для співставлення епох в досліджуваному регіоні), інноваційний комп'ютерний (сучасні технології наукового пошуку та роботи над текстом).

Наукову новизну одержаних результатів, яка відображена в монографії, ми вбачаємо в тому, що вперше у вітчизняній історіографії зроблено спробу на базі комплексного дослідження методами археологічної та історичної науки, детального вивчення літописних джерел вдалося систематизувати й узагальнити історію та культуру Середнього Подністров'я IX-XIII ст. та в його складі Пониззя. При цьому розв'язано проблему територіальних меж досліджуваного регіону; з'ясовано процес його заселення і господарського освоєння, соціально-економічної і політичної ролі в стосунках з князівствами Київської Русі та європейськими країнами; проаналізовано соціальну структуру і відносини між різними верствами населення; показано побут, вірування, культурні традиції, процес впровадження і поширення християнства та менталітет жителів цієї землі, його місце і значення в історичній долі княжої доби. Таке цілісне вивчення проблеми дозволило розв'язати дослідницькі завдання, визначити місце

та історичну роль Пониззя у формуванні на ранньому етапі розвитку українського народу та його держави.

Практична цінність монографії та викладених в ній основних ідей, реконструкції подій і фактів полягає в тому, що нагромаджений фактичний матеріал, теоретичні положення та висновки можуть бути використані для визначення подальших наукових досліджень цього регіону, при написанні підручників і посібників з історії та культури України княжої доби, з історичного краєзнавства і регіональної історії Поділля, Буковини й Галичини, у навчальному процесі вищих і середніх закладах освіти, при проведенні лекційної роботи серед широкого загалу та вузького кола спеціалістів.

Матеріали книги можуть бути враховані при підготовці багатотомних видань «Звід пам'яток історії та культури України» та «Історія міст і сіл України» в новій редакції, особливо томів, що стосуються Хмельницької, Вінницької, Тернопільської, Чернівецької та Івано-Франківської областей, при друкуванні путівників по історичним місцям, у ході створення експозицій краєзнавчих музеїв у Середньому Подністров'ї.

Висловлюємо щирю вдячність за надані конкретну допомогу, поради і надані консультації при створенні цієї монографії своєму вчителеві і науковому наставнику, на жаль, нині покійному професору І.С. Винокуру, директору Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка професору Л.В. Баженову, професору Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича С.В. Пивоварову, завідувачу археологічної лабораторії рідного університету В.П. Мегею та всім іншим, які доклали зусиль, щоб ця книга побачила світ.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД І ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан вивчення теми в науці

Пізнавальний і науковий інтерес до історії Галицько-Волинської Русі з проекцією на Середнє Подністрів'я та на деякі аспекти існування в їхньому складі Пониззя XII-XIII ст. започаткувався ще в останній чверті XVIII ст., дякуючи австрійським історикам Л.А. Гебхарду¹, Й.А. Хоппе², і особливо талановитому учневі відомого німецького вченого А.Л. Шльоцера Й.Х.Енгелю³, які опублікували праці, присвячені Галицькому королівству. Приводом такого зацікавлення стали поділи Польщі і приєднання в 1772 р. до Австрії західноукраїнських земель. Зрозуміло, що головною метою Й. Енгеля і його колег було обґрунтування історичних прав Австрії та Угорщини на Галичину й Волинь. Бачити в цих виданнях глибокі дослідження давньоруської доби окресленого регіону не доводиться.

Важливою віхою у вивченні історії Південно-Західної Русі стало відкриття і публікація М.М. Карамзіним у примітках до «Истории Государства Российского», а згодом у 1843 р. повністю – в складі 1-го видання Повного зібрання російських літописів⁴ Іпатіївського літопису – однієї з найголовніших літературних пам'яток Київської Русі, заключна частина котрого – Галицько-Волинський літопис – містить основні відомості з історії Галичини та Пониззя.

Вивчення цієї пам'ятки та інших нових джерел при-

1 Gebhard L.A. Geschichte des Konigreishes Galizien, Lodormerien und Rotreussen. – Pest, 1778.

2 Hoppe J.A. Geschichte des Konigreishes Galizien und Lodormerien. – Wien, 1792.

3 Engel J. Ch. Geschichte von Halitsch und Vladimir. – Wien, 1792.

4 ПСРЛ, т.2. Ипатьевская и Густинская летопись. – СПб., 1843. – 388 с.

звели до виокремлення певного етапу в історіографії Південно-Західної України-Русі, який датується кінцем 30-х – початком 60-х років XIX ст. Він представлений капітальними монографіями представників української львівської наукової історичної школи Д.І. Зубрицького «Нарис історії народу руського в Галичині і церковної ієрархії в тому ж королівстві (988-1340)» (1837)¹ й «История древнего Галичско-Русского княжества» (1852-1855)², І.І. Шараневича «История Галицко-Владимирской Руси от найдавейших времен до року 1453» (1863)³, 3-поміж цих праць особливо вирізняється змістовністю з використанням максимально широкого, як на той час, кола різних джерел тритомник Д.І.Зубрицького «Історія», матеріали якого пізніше впроваджені М.С.Грушевським в його «Історії України-Руси», в інші твори дослідників Галицько-Волинського князівства. Д.І. Зубрицький вперше визнає існування придністровського Подніззя у зв'язку з Галичем, вказує на непокірність його боярства князівській владі. В цьому плані з ним солідаризується М.П. Смирнов і деталізує драматичні події протистояння боярства галицькому княжому столу⁴.

Наступний етап зростання наукового інтересу західноукраїнських істориків до давньоруського Подніззя припадає на 70-ті рр. XIX – початок XX ст. Суттєвим внеском в історіографію проблеми стали аналітичний нарис М.М.Кордуби «Суспільні верстви і політичні партії в Галицькій королівстві до половини XIII ст.»⁵. Окремі ас-

1 Zubrzycki D. Rys do historii narodu ruskiego w Galicji i hierarchii cerkownej w temże królestwie (988-1340). – Lwów, 1837. – 258 s.

2 Зубрицький Д.І. История древнего Галичско-Русского княжества. – Львов, – 1852. – С. 19-108; Ч.2. – Львов, 1853. – 368 с.; Ч.3, Львов, 1855. – 370 с.

3 Шараневич И.И. История Галицко-Владимирской Руси от найдавейших времен до року 1453. – Львов, 1863. – 240 с.

4 Смирнов М.П. Судьбы Червоной или Галицкой Руси до соединения ее с Польшей (1387). – СПб., 1860. – 380 с.

5 Кордуба М. Суспільні верстви і політичні партії в Галицькій королівстві до половини XIII ст. //ЗНТШ. – Львів, 1899. – Т. XXXI-XXXII. – С. 1-30.

пекти історії Пониззя й згадки про літописну Бакоту вміщені у статті І.П. Крип'якевича «З історії урядів Галичини в першій половині XIII ст.»¹. Таким чином, у середині XIX – на початку XX ст. зусиллями названих учених сформувалась українська галицька наукова школа, яка заклала фундамент дослідження княжої доби в своєму регіоні, проте у працях лише побіжно торкалася історії Пониззя, використовуючи повідомлення про нього і поточні події XIII ст., зафіксовані у руських літописах.

У даний період з'явилися важливі праці представників київської наукової історичної школи. Зокрема, професор В.Б. Антонович видав для студентів університету св. Володимира курс лекцій «Історія Галицької Русі»², в якому накреслив перспективні напрями дослідження цієї землі княжої доби. Для вирішення поставлених наукових завдань він підібрав здібних студентів університету. Дякуючи цьому, з'явився цілий ряд учнів і послідовників талановитого вченого: М.П. Дашкевич, який опублікував розвідку про княжіння Данила Галицького³, Н.В. Молчановський – монографію з історії Подільської землі за даними літописів, де виклав окремі факти політичних подій на Пониззі у XII-XIII ст.⁴, І.А. Линниченко - захистив докторську дисертацію⁵ і опублікував монографію про суспільну характеристику Південно-Західної (Галицької) Русі XIV-XV ст.⁶ та ін. У цих працях накопичено значний

- 1 Крип'якевич І.П. Де ж був Дем'ян тисяцьким? Причинок до історії урядів Галичини I-ої пол. XIII ст. //ЗНТШ. – 1905. – Т. 67. – С. 1 – 3.
- 2 Антонович В.Б. История Галицкой Руси. Литографированные лекции. – К., 1879. – 246 с.
- 3 Дашкевич М.П. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. – К., 1873. – 159 с.
- 4 Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. Преимущественно по летописям. – К.: Тип. Ун-та Св.Владимира, 1885. – 388 с.
- 5 Линниченко И.А. Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV-XV вв. – М., 1894. – 198 с.
- 6 Линниченко И.А. Суспільні верстви Галицької Русі XIV-XV ст. – Львів, 1899. – 268 с.

фактичний матеріал про галицьку і прилеглі до неї землі княжої доби, в тому числі Пониззя, зроблені вагомі теоретичні висновки про Галицько-Волинську Русь як особливий регіон княжої доби, якими послуговується сучасна українська історіографія. Зокрема, на літописному матеріалі спробував локалізувати територію та узагальнити історію Пониззя Н.В. Молчановський¹. Історичні публікації про досліджуваний регіон спонукали інтерес до археологічного вивчення лівобережного дністровського Пониззя й, насамперед, її столиці Бакоти, щоб доповнити літописні свідчення та праці дослідників регіону конкретними пам'ятками матеріальної культури XII-XIII ст. Практично реалізували дослідження історії Пониззя наприкінці XIX ст. професор В.Б. Антонович та його учень Є.Й. Сіцінський, які за наслідками археологічного вивчення давньоруського скельного монастиря в с. Бакоті (1891-1892 рр.) опублікували важливі праці про давньоруську столицю Пониззя.²

Фактично за результатами досліджень В.Б. Антоновича, його учнів Н.В. Молчановського, Є.Й. Сіцінського наприкінці XIX ст. стала виокремлюватися подільська наукова школа по вивченню історії Пониззя XII-XIII ст. На відміну від галицької її представники з'ясовували територію цього утворення, локалізувавши її лівим бережжям Середнього Дністра, почали системне дослідження головного міста Бакоти. У перші десятиріччя XX ст. долучилися до цієї школи, проявивши наукове зацікавлення до пам'яток Пониззя, українські вчені К.В. Широць

1 Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. Преимущественно по летописям. – К.: Тип. Ун-та Св.Владимира, 1885. – 388 с.

2 Сецинский Е. Бакота, древняя столица Понизья //Подольские епархиальные ведомости. – 1899. – № 46-49. Окр. відб.: Каменец-Подольский, 1899. – 34 с.; Сецинский Е. Бакотский скальный монастырь //Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Каменец-Подольский, 1890-1891. – Вып. 5. – С. 217-227; Сецинский Е. Раскопки древнего скального монастыря в с. Бакота Ушицкого уезда //Подольские епархиальные ведомости (г. Каменец-Подольский). – 1891. – № 46. – С. 1-9.

кий, Д.І. Дорошенко, Н.Я. Григоріїв та О. Назарук. Зокрема, К.В. Широцький звернув увагу на те, що «в долині під горою треба б шукати сліди старої Бакоти, бо дослідження В.Б. Антоновича в Бакоті торкнулися лише верхньої скелястої тераси з монастирем»¹. Д.І. Дорошенко в книзі «Про минулі часи на Поділлі» пов'язав історичну основу цього краю з давньоруським Пониззям². Н.Я. Григоріїв у створеному вперше навчальному посібнику з історії Поділля для українських шкіл писав: «На початку XIII віку волинський князь Роман Мстиславович об'єднав у своїх руках князівства Волинське й Галицьке, в склад якого входило й Пониззя з містами Бакотою, Ушицею, Каліусом, Звенигородом, Микулином»³. Осип Назарук, який здійснив у 1919 р. екскурсію до Бакоти і видав популярну книжечку за її матеріалами, назвав столицю Пониззя «українською Помпеєю»⁴.

Значний вплив на творчість галицької і подільської наукових шкіл здійснив безпосередньо зв'язаний з ними знаний учений М.С. Грушевський. Він брав участь 1891 року в дослідженні Бакотського скельного монастиря, йому належить спеціальне дослідження про галицьке боярство XII-XIII ст.⁵ та узагальнена «Історія України-Руси»⁶. У цих працях вміщено детальні нариси історії всіх княжих земель, в тому числі регіону Середнього Подністров'я, а також подано характеристику суспільно-політичних відносин на Пониззі в домонгольській пері-

1 Широцький К.В. На руїнах Бакоти (3 подорожніх вражень) // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1912. – № 1. – С.71-79.

2 Дорошенко Д.І. Про минулі часи на Поділлі. – Кам'янець-Подільський, 1919.

3 Григоріїв Н.Я. Поділля. Географічно-історичний нарис. [Репринтне вид. 1919 р.] – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. – С.60.

4 Назарук О. До Бакоти. Враження з подорожі до української Помпеї. – Кам'янець: Вид-во «Стрілець» УГА, 1919. – 32 с.

5 Грушевський М.С. Галицьке боярство в XII-XIII ст. // ЗНТШ. – Львів, 1897. – Т. XX. – С. 1-20.

6 Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1991-1992. – Т.1-3.

од. Оцінюючи феномен всемогутності місцевого боярства, М.С. Грушевський зазначав, що в суспільному укладі княжої Галичини найбільш характерне явище – це незвичайний, ніде в Україні нечуваний розмах боярської сили і впливу, які глибоко позначилися на політичних відносинах цієї землі¹. Учений також підкреслював, що боярство у даному регіоні, в тому числі й на Пониззі, склалося в таку міцну консолідовану масу, яка могла розвернути боротьбу на два фронти: маючи проти себе общину, боротися з князем². Ці та інші теоретичні оцінки і висновки М.С. Грушевського під кутом зору української національної ідеї підтверджуються в сучасних дослідженнях Південно-Західної України-Русі, є основоположними у нинішній вітчизняній історіографії.

Значний науковий інтерес до вивчення історії Галицької землі та прилеглих до неї земель княжої доби виявляла в середині ХІХ – на початку ХХ ст. російська історіографія. Про це засвідчують капітальні монографії московського історика А. Клеванова «История Юго-Западной Руси от ее начала до половины XIV столетия» (1849)³ та петербурзького вченого М.П. Смирнова «Судьбы Червоной или Галицкой Руси до соединения ее с Польшей» (1860)⁴, в яких конспективно згадується Пониззя в зв'язку з політичними подями в Галичі першої половини ХІІІ ст. без виокремлення даного регіону в окремий предмет дослідження. Більш конкретні відомості про Пониззя містяться у книзі російського історика і видавця М.П. Батюшкова «Подолія. Исто-

1 Грушевський М. Історія України-Русі: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1992. – Т.2. – С.437.

2 Грушевський М. Історія України-Русі: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1992. – Т.2. – С.438.

3 Клеванов А. История Юго-Западной Руси от ее начала до половины XIV столетия. – М.: Тип. А.Семена, 1849. – 220 с.

4 Смирнов М.П. Судьбы Червоной или Галицкой Руси до соединения ее с Польшей (1387). – СПб., 1860. – 380 с.

рическое описание» (1891), у створенні тексту якої взяв участь український учений М.І. Петров¹.

Не стояла остронь від дослідження проблем історії Галицької землі і Середнього Подністров'я польська історіографія. Так, історичну довідку про Пониззя помістив в «Історичних джерелах» відомий польський історик-українознавець О. Яблоновський², директор Оссолінеуму у Львові А.Бельовський оприлюднив працю «Королівство Галичини (про старе Галицьке князівство)»³, польський письменник та дослідник Ю.А. Ролле (псевд. д-р Антоній Ю.) опублікував на основі вивчення писемних джерел науково-популярну працю про Бакоту як столицю Пониззя в XIII ст.⁴

В останній чверті XIX – на початку XX ст. активізувалося дослідження княжої доби на Буковині і, зокрема, в Пруто-Дністровському межиріччі. Значну роль в цьому відіграло засноване у Чернівцях у 1890 р. Археологічне товариство, кероване австрійським ученим, буковинознавцем, професором місцевого університету Р.Ф. Кайндлем⁵. Цей подвижник щоліта впродовж десятків років проводив етнографічні та археологічні експедиції, розвідки й заклавав підґрунтя для складання археологічної карти Буковини. Він одним з перших розпочав археологічне вивчення літописних міст правобережного Подністров'я, що входили до складу давньоруського Пониззя, яке знайшло відобра-

- 1 Батюшков Н.П. Подолия. Историческое описание. – СПб.: тип. т-ва «Общественная польза», 1891. – 264 с.
- 2 Lustracye krolewsczyzn ziem Ruskich, Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII w. //Zródła dziejowe. – Warszawa, 1877. – Т. 5. – S. 226-230.
- 3 Bielowski A. Królestwo Galicyi (o starem Książestwie Halickim) //Biblioteka Ossolińskich. – Lwów, 1860. – Т. 1.
- 4 Dr. Antoni J. (Rolle). Bakota jako stolica Ponizia w XIII stuleciu //Biblioteka Warszawska. – 1891. – Т. – 4. – S. 524-537; Dr. Antoni J. (Rolle). Bakota jako stolica Ponizia w XIII w. //Dr. Antoni J. Sylwetki historyczne. Ser. VIII. – Kraków, 1892. – S. 269-293.
- 5 Кожолянко Г.К. Раймунд-Фрідріх Кайндль – етнограф Буковини //Матеріали IV Буковинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – С.399-403.

ження в його тритомній праці «Історія Буковини»¹ і, зокрема, вперше здійснив у 1899-1900 рр. дослідження Василева XII-XIII ст. на правому березі Середнього Дністра². Р.Ф. Кайндль, Д. Ончул, О. Чоловський, О. Монастирський та інші тодішні дослідники Буковини вважали, що ця територія у X-XI ст. не була постійно заселена, відігравала роль коридору, через який пересувалися різні кочові народи, а фактичне заселення й відродження краю припадає на період Галицько-Волинського князівства. Вони недооцінювали факту входження у XII-XIII ст. правобережної території середнього Дністра до складу Пониззя й безпосередньо зв'язували її з Галицькою землею. Водночас слов'янські коріння краю та його органічне входження до Київської Русі та Галицької землі XII-XIII ст. обстоювали у своїх працях «Буковинська Русь» С. Смаль-Стоцький³, «Деякі історико-географічні відомості про Буковину» Г. Купченко⁴.

Таким чином, з кінця XVIII і до початку XX ст. в українській, російській, польській та австрійській історіографії були закладені початки дослідження історії Пониззя XII-XIII ст. у контексті вивчення Галицької землі, загалом визнано його існування, зроблені спроби археологічно вивчити його міста, зокрема столицю Бакоту на лівобережжі Середнього Дністра та Василева – на правобережжі. Водночас у той період в науці ще не була локалізована територія Пониззя, а його історія викладалась фрагментарно стосовно до подій в Галиччі, відкритим залишалось питання про процес заселеності цього регіону. Для зрозуміння комплексу проблем, пов'язаних з істо-

1 Kaindl R.F. Geschichte der Bukowina. – Czernowitz, 1897. – Т. I-II. – 160 s.

2 Фрунчак С., Фантух А. З археологічної спадщини Р.Ф. Кайндля // Постаті української археології: Матеріали і дослідження з Прикарпаття і Волині. – Львів, 1998. – Вип.7. – С.90-91.

3 Смаль-Стоцький С. Буковинська Русь. Культурно-історичний образок. – Чернівці, 1897. – 259 с.

4 Купченко Г. Некоторые историко-географические сведения о Буковине. – К., 1875. – 315 с.

рією Пониззя XII-XIII ст., варто відзначити узагальнюючі праці про давню Русь М.І. Костомарова,¹ В.Б. Пассека², Д.І. Іловайського³, В.О. Ключевського⁴, О.Я. Єфименко⁵, Д.І. Багалія⁶, М.К. Любавського⁷, С.Ф. Платонова⁸, А.С. Петрушевича⁹, А.М. Рогозинського¹⁰ та ін.

Наступним етапом у вивченні історії України-Русі стали 20-30-ті роки ХХ ст. У цей період в радянській історіографії у поглядах на державу Рюриковичів після напружених наукових дискусій перемогла висунута Б.Д. Грековим й іншими істориками концепція феодального ладу, який виник безпосередньо в процесі розкладу первіснообщинних відносин у східних слов'ян.¹¹ З цього часу радянські історики змодельовали класове суспільство, в якому боярство було віднесено до верхівки класу феодалів, а селянство – до експлуатованого класу. Пріоритетом досліджень стала класова боротьба в давньоруському суспільстві. Заполітизоване ставлення до давньоруської історії,

- 1 Костомаров Н.И. Раскол. Исторические монографии и исследования. – М.: Чарли, 1994. – 606 с.; Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. – К.: Изд-во при Киев. ун-те, 1989. – 736 с.
- 2 Пассек В.Б. Княжеская и докняжеская Русь. – М.: в Изд-во Университетской Типографии, 1870. – Кн. 3. – 153 с.
- 3 Иловайский Д.И. История России. Становление Руси (Периоды Киевский и Владимирский). – М.: Чарли, 1996. – 731 с.
- 4 Ключевский В.О. Боярская Дума древней Руси. Изд. 5. — Петроград, 1919. -189 с.
- 5 Ефименко А. Я. История украинского народа. – К.: Либідь, 1990. – 509 с.
- 6 Багалей Д. И. Русская история: Пособие к лекциям для высшей школы и руководство для учителей и самообразования. - М.: Тип. Сытина, 1914. - Т. 1 - 513 с.
- 7 Любавский М.К. Лекции по древней русской истории до конца XVI в. – М., 1915. – 479 с.
- 8 Платонов С.Ф. Лекции по русской истории. – М.: Наука, 1993. – 433 с.
- 9 Петрушевский А. Критико-исторические рассуждения о надднестрянском городе Галиче и его достопамятностях. – Львов, 1888. – 98 с.
- 10 Рогозинский А.М. Древнейшие эпохи в истории Галицкой Руси и их влияние на ее современное состояние. – К., 1915. – 146 с.
- 11 Греков Б.Д. Очерки по истории феодализма в России. Система господства и подчинения в феодальной деревне // ИГАИМК. – 1934. – Вып. 72. – С. 25–159; Греков Б.Д. Феодальные отношения в Киевском государстве. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1937. – 190 с.; Греков Б.Д. Киевская Русь. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1939. – 480 с.; Греков Б.Д. Киевская Русь. – М.: Изд-во АН СССР, 1951. – 499 с.

вмонтування її в схему марксистсько-ленінської формаційної п'ятичленки в рафінованому вигляді знайшло відображення, зокрема, у працях С.В. Юшкова¹, А.А. Савича², В.В. Мавродіна³, В.Т. Пашуто⁴, А.В. Еммауського⁵, Б.Д. Грекова⁶, В.І. Пічети⁷ й ін. Характерним для даної епохи є твердження В.І. Пічети, що «Галицьке князівство – територія великого феодалного землеволодіння, де відбувався активний процес закріпачення селян»⁸.

Предметно продовжував досліджувати лівобережне Пониззя XII-XIII ст. у 20–30-ті роки Ю.Й. Сіцінський. У 1926 р. він здійснив археологічні розвідки вздовж лівих приток Дністра (Збруч, Жванчик, Смотрич, Мукша, Тернава), результатом яких стало відкриття ряду поселень і городищ княжої доби⁹. Окремі оцінки історії Пониззя та характеристики її столиці Бакоти він вмістив у своїй книзі «Нариси історії Поділля»¹⁰.

Водночас на західноукраїнських землях, які були під владою Польщі, проблемами Галицько-Волинського князівства активно займались послідовник М.С. Грушевсько-

- 1 Юшков С.В. Очерки по истории феодализма в Киевской Руси. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1939. – 320 с.
- 2 Савич А.А. Борьба феодалов в Галицко-Волынской Руси //УЗ МГПИ. Серия история, 1937. – Т. II. –Вып. 1.
- 3 Мавродин В.В. О народных движениях в Галицко-Волынском княжестве XII-XIII вв. //УЗ ЛГУ. Серия исторических наук. Вып. 5. – Л., 1939. – №48. – С.3-15.
- 4 Пашуто В.Т. Галицко-Волыньское княжество времен Даниила Галицкого //УЗ. ЛГУ. Серия исторических наук. – Л., 1941. – Т.67. – С.25-85.
- 5 Эммаусский А.В. Мстислав Удалой. Из истории Древнерусского государства накануне монголо-татарского завоевания. – Киров: КОГУП Кировская областная типография, 1998. – 168 с.
- 6 Греков Б.Д. Древнейшие судьбы Западной Украины // Новый мир. – 1939. – № 10–11. – С. 248–256.
- 7 Пичета В.И. Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии. – М.:Соцэкгис, 1940. – 135 с.
- 8 Пичета В.И. Конец вековому расчленению украинского и белорусского народов //Исторические записки. – М., 1940. – № 6. – С.3-16.
- 9 Баженов Л.В., Баженов О.Л. Хроніка археологічних досліджень Кам'янецьчини (80-ті роки XIX – середина 90-х років XX ст.) //Кам'янецьчина в контексті історії Поділля: Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський, 1997. – Т. I. – С. 46.
- 10 Сіцінський Ю. Нариси історії Поділля. – Вінниця, 1927. – Ч. 1. – 72 с.

го І.П. Крип'якевич, польський історик і археолог О. Чоловський та ін. Проте в історіографії 20-30-х років історія Пониззя лише згадувалась у зв'язку з дослідженнями Галицько-Волинської держави й іншими подіями в Україні-Русі.

З другої половини 40-х – 80-ті роки ХХ ст. відкрився якісно новий етап у дослідженнях княжої доби загалом та Галицько-Волинської Русі зокрема. На фундаменті радянської історичної науки виокремилися лєнінградська (нині петербурзька), московська, київська та львівська історичні школи, які здійснили капітальні дослідження Київської Русі та її князівств ХІІ-ХІІІ ст. і різнилися між собою своїми специфічними підходами і напрямками до вивчення цієї епохи. Зокрема, відомі представники лєнінградської школи істориків В.В. Мавродін¹, М.Б. Свєрдлов², С.С. Пашин³, А.Ю. Дворниченко⁴, І.Я. Фроянов⁵ та інші у своїх капітальних працях здійснили глибокий аналіз суспільно-економічного і політичного укладу княжої доби, анатомічно розглянули процеси фєодалізації та соціальних антагонізмів, у тому числі на Галицькому Пониззі. Представник цієї ж наукової школи В.Т. Пашуто у 1950 р. оприлюднив монографію «Нариси з історії Галицько-Волинської Русі»⁶, якій на той час була першою спробою узагальнити її історію, поклавши в основу вивчення боярсько-князівські відноси-

- 1 Мавродин В.В. Народные восстания в древней Руси XI- XII вв. – М.: Наука, 1961. – 310 с.
- 2 Свєрдлов И.Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси. – Л.: Наука, 1983. – 330 с.
- 3 Пашин С.С. Галицкое боярство XII-XIII вв. //Вестник Ленинградского государственного университета. Серия 2. – 1985. – Вып. 4. – С. 16-30.
- 4 Фроянов И.Я., Дворниченко А.Ю. Города-государства Древней Руси. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1988. – 269 с.
- 5 Фроянов И.Я. Киевская Русь. Очерки социально-экономической истории. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1974. – 159 с.
- 6 Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1950. – 327 с.

ни та класові протиріччя. На її сторінках є чимало згадок про Пониззя XII-XIII ст. у зв'язку з його господарським розвитком, соціальним розшаруванням, народними повстаннями, військово-політичними подіями у Галицькій землі. За систематизацією та викладом фактичного матеріалу ця праця не втратила своєї актуальності в дослідженні даного регіону України-Русі. В інших працях про Галицько-Волинське князівство він звернув увагу на аналіз розвитку міст Галича, Бакоти, становища в них верхівки купецтва і бюргерства («мужей градских») та низів («менших людей»)¹.

З 1970-х років петербурзьку наукову школу очолив професор І.Я. Фроянов. Саме у 70-ті – 80-ті роки ХХ ст. ця школа сформувала новий напрям у вивченні суспільно-політичної історії Київської Русі, в тому числі Галицької землі. У працях І.Я. Фроянова і його учнів послідовно відстоюється думка, що суспільство княжої ще не знало класових антагонізмів, засноване на общинних відносинах, де абсолютна більшість населення складали вільні й повноправні громадяни, що брали участь у політичному житті. Проте могутність галицьких бояр і на Пониззі значно перебільшені в історіографічній традиції. Саме з таких позицій послідовниця І.Я. Фроянова Т.В. Балікова підготувала в другій половині 1980-х років і захистила кандидатську дисертацію «Княжа влада і боярство Південно-Західної Русі в XI – на початку XIII ст.»² й здійснила ряд публікацій про політичну ситуацію в Галичі та підвладних йому землях того періоду³.

Водночас у Ленінграді (Петербурзі) в 40-і – 80-ті роки

1 Очерки истории СССР. Период феодализма. IX-XV вв. Часть I. IX-XIII вв. / Под ред. Б.Д. Грекова, Л.В. Черепина, В.Т. Пашуто. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – 984 с.

2 Балікова. Т.В. Княжеская власть и боярство Юго-Западной Руси в XI – начале XIII вв. Автореферат... канд. ист. наук. – Ленинград, 1990. – 20 с.

3 Балікова Т.В. Княжеская власть в Галиче времен Ярослава Осмомысла // Вестник Ленинградского гос. университета: Серия 2. – 1990. – Вып. 3. – С. 18-27.

XX ст. діяла потужна наукова археологічна школа по дослідженню княжої доби, у тому числі Галицької землі й Пониззя IX-XIII ст. Вона представлена такими відомими вченими-археологами як П.А. Раппопорт, М.К. Каргер та їхніми учнями. Зокрема, П.А. Раппопорт у 50-ті – середині 60-х років обійшов береги Верхнього і Середнього Дністра, його лівобережні притоки (ріки Серет, Збруч, Жванчик, Смотрич, Мукша, Студениця, Тернава, Ушиця, Калюс й ін.) та територію межиріччя Верхнього Пруту і Дністра й провів розвідки, обміри, дослідження, як раніше відомих, так і відкритих ним давньоруських городищ і поселень. Зібрані ним матеріали значно доповнили археологічну карту Середнього Подністров'я й розташованого на ньому давнього Пониззя і акумульовані в монографії «Военное зодчество Западно-Русских земель X-XIV вв.» (1967)¹. Зазначену територію П.А. Раппопорт визначив як галицьке Пониззя і окреслив в основних рисах його межі². Його колега М.К. Каргер присвятив чимало часу у 50-х роках археологічному дослідженню літописного Галича та інших пам'яток Галицько-Волинського князівства³ й опублікував змістовну роботу з історії культури цього регіону⁴.

Продуктивно здійснювала дослідження княжої доби та її земель московська наукова історична школа. Її керівники і послідовники відомі вчені Б.Д. Греков, М.М. Тихомиров, археолог та історик Б.О. Рибakov, Л.В. Черепнін, А.А. Горський, Я.М. Щапов, О.М. Рапов, В.В.Седов, археологи Г.Б. Федоров, А.В. Куза та інші також спряму-

1 Раппопорт П.А. Военное зодчество Западно-Русских земель X-XIV вв. – Л.: Наука, 1967. – 241 с.

2 Раппопорт П.А. Военное зодчество Западно-Русских земель X-XIV вв. – Л.: Наука, 1967. – С.17-20, 177..

3 Каргер М.К. Основные итоги раскопок древнего Галича в 1955 г. //КСИА АН СССР. – М., 1960. – Вып. 81. – С. 61-71; ил.

4 Каргер М.К. Зодчество Галицко-Волынской земли в XII-XIII вв. //КСИИМК. – 1940. – Вып. 3. – С. 14-21.

вали головну увагу на вивчення соціально-економічних та політичних процесів Київської Русі. Стосовно історії Галицької землі IX-XIV ст. М.М. Тихомиров вніс власні міркування, у 1962 р. відвідав історичну Бакоту¹, висвітлив особливості міського ладу в Галичі та в містах наддністрянського Пониззя Бакоті, Ушиці, Каліусі². Б.О.Рыбаков синтезував археологічні та історичні дослідження з історії князівств, у тому числі Галицько-Волинського, яке, на його думку, відокремилося від центру у зв'язку з віддаленістю його від театру війни з половцями та близькістю до Угорщини й Польщі³, та узагальнив проблеми розвитку в них ремесла, культури Київської Русі⁴, спеціально розглянув проблему переселення на Пониззя слов'янського племені уличів⁵. В.В. Седов синтезував особливості етногенезу східних слов'ян у VI-XIII ст. на регіональному рівні⁶. Л.М. Гумильов у монографії «Древняя степь и Великая стапень» проаналізував взаємини досліджуваного регіону з кочівниками⁷. Л.В. Черепнін здійснив внесок у дослідження характеру і форм держави Київської Русі, влади удільних князівств і, зокрема, в Галицькій землі⁸. Водночас О.М. Рапов проаналізував соціально-економічний розвиток князівських володінь у X – XII ст.⁹, А.Д. Горський систематизував вивчення стану дружинників з соціальної та

- 1 Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст. Історіографія. Бібліографія. Матеріали. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С.375-376.
- 2 Тихомиров М.Н. Древнерусские города. – М.: Госполитиздат, 1956. – 477 с.; Тихомиров М.Н. Древняя Русь. – М.: Наука, 1975. - 432 с.
- 3 Рыбаков Б.А. Киевская Русь и Русские княжества XII-XIII вв. – М.: Наука, 1982. – 589 с.
- 4 Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. – М.: Изд-во АН СССР, 1948. – 792 с.; ил.
- 5 Рыбаков Б.А. Уличи //КСИИМК. – М., 1950. – Вып. 35. – С. 3-17.
- 6 Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв. – М.: Наука, 1982.- 326 с.
- 7 Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. – М.: Мысль, 1989. – 493 с.
- 8 Черепнин Л.В. К вопросу о характере и форме Древнерусского государства X – начала XIII вв. //Исторические записки. – М., 1975. - № 89. – С. 353-408.
- 9 Рапов О.М. Княжеские владения на Руси в X – первой половине XII вв. – Москва: Наука, 1977. – 278 с.

військово-політичної точки зору¹, Я.Н. Щапов торкнувся проблеми про функції общини у князівствах того часу², А.В. Куза подав соціально-історичну типологію міст княжої доби³ та узагальнив вивчення малих міст, у тому числі в Галицькій землі⁴.

Загалом московська історична школа формувала і обстоювала офіційний курс радянської історіографії у поглядах на Київську Русь та на її князівства, який сьогодні в багатьох випадках і особливо з проблеми початків Української держави не поділяється сучасною українською історичною наукою. Тим не менш, нагромаджений нею важливий фактичний матеріал, підходи до дослідження соціально-економічного і політичного розвитку Південно-Західної Русі залишаються нині актуальними. Вагомим досягненням цієї школи стало видання у 1955 р. К.А. Сафроненком монографії «Суспільно-політичний устрій Галицько-Волинської Русі XI-XIII ст.»⁵. Полемізуючи в ній з іншими дослідниками, автор видання дійшов висновку, що боярство цієї землі не було замкнутою верствою і формувалось та поповнювалось за рахунок інших прошарків населення, але при цьому завжди зберігало єдність політичних інтересів та економічну могутність за рахунок зміцнення і поширення своїх удільних вотчин. Значним здобутком даної школи у плані археологічного вивчення території літописного Пониззя стало видання у 1960 році монографії Г.Б. Федоровим «Населення Пруто-Дністровського межиріччя в I тисячолітті н.е.», в якій мова йде також про дослідженні ним городища IX-X ст.

1 Горский А.Д. Древнерусская дружина. – М.: Наука, 1989. – 210 с.

2 Щапов Я.Н. О функциях общины в Древней Руси //Общество и государство феодальной России: Сб. статей, посвященный 70-летию акад. Л.В. Черепнина / Отв. Ред. В.Т. Пашуто. – М.: Наука, 1975. – С. 115-124.

3 Куза А.В. Социально-историческая типология древнерусских городов // Русский город: Исследования и материалы. – М.: Наука, 1983. – Вып. 6. – С.4-36.

4 Куза А.В. Малые города Древней Руси. – М.: Наука, 1989. – 168 с.

5 Сафроненко К.А. Общественно-политический строй Галицко-Волинской Руси в XI – XIII в. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – 220 с.

на правобережжі Середнього Подністров'я¹. З кінця 1970-х років розпочалося дослідження регіону Пониззя в археологічному та історичному плані відомим українським археологом Б.О. Тимощуком у тісній багаторічній співдружності з І.П. Русановою. Однією з перших їх спільних праць стала книга «Давньоруське Подністров'я» (1981)², в якій обстоювалися автохтонність слов'янського населення в межиріччі Верхнього Пруту і Середнього Дністра, нерозривний зв'язок цього ареалу з Київською Русю та Галицькою землею.

У 50-ті – 80-ті роки ХХ ст. історія Південно-Західної Русі була в центрі уваги української історичної науки, яка хоч у методологічному плані тоді була у фарватері радянської історіографії, проте інтенсивно нагромаджувала фактичний та теоретичний матеріал про княжу добу загалом і Галицько-Волинське князівство з Пониззям, який підготував нове бачення даного періоду на порозі ХХІ ст. Головні наукові центри вітчизняної української науки по дослідженню Галицької землі і Подністров'я ІХ-ХІІІ ст. сформувались у той час в Києві, Львові, Чернівцях та Кам'янці-Подільському.

Представниками київської наукової школи у 1950-х – 80-х рр. виступили відомі вчені з Інституту історії АН УРСР та Інституту археології АН УРСР М.Ф. Котляр, В.М. Ричка, М.Ю. Брайчевський, В.Й. Довженок, В.К. Гончаров, В.Д. Баран, П.П. Толочко, М.П. Кучера, П.А. Горішний та інші. Так, М.Ю.Брайчевський не тільки досліджував витoki формування слов'янської державності, запровадження християнства на Русі³, але й

1 Федоров Г.Б. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тысячелетии н. э. // МИА СССР. – М.: Наука, 1960. – № 68. – 380 с.

2 Русанова И.П., Тимошук Б.А. Древнерусское Поднестровье: Историко-краеведческие очерки /Предисловие А.Л. Хорошкевич. – Ужгород: Карпати, 1981. – 144 с.

3 Брайчевський М.Ю. Запровадження християнства на Русі. – К.: Наукова думка, 1988. – 260 с.

брав участь в археологічному дослідженні Середнього Подністров'я, висловив своє бачення географічних меж Галицького князівства наприкінці XII ст.¹ Більш детально складання території цього регіону у IX-XIII ст., але досить побіжно стосовно Пониззя, розглянули у спеціальних працях В.М. Ричка², і особливо ґрунтовно М.Ф. Котляр³, який став одним з провідних дослідників історії Галицько-Волинської Русі, подав аналіз окремих політичних подій XII-XIII ст. на Пониззі в зв'язку з діяльністю галицьких князів та їх боротьби з боярською опозицією у книгах «Як і чому настала удільна роздробленість на Русі»⁴, «Данило Галицький»⁵, «Котляр М. Ф. Воєнне мистецтво Давньої Русі / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – 414 с.»⁶ та ін. Значний внесок у дослідження проблем соціально-економічного розвитку і особливо сільського господарства в Україні-Русі та її регіонів IX-XIII ст. зробив В.Й. Довженок капітальною монографією «Землеробство Древньої Русі» (1961)⁷. Над з'ясуванням різних аспектів топографії, стратиграфії, класифікації і значення городищ у соціально-економічному, політичному і військовому житті Галицької землі й на Пониззі,

- 1 Браичевський М.Ю. Географічні межі Галицького князівства близько 1185 р. (з коментарів до «Слова о полку Ігоревім») //Галич і Галицька земля: 36 наукових праць /Ред. кол.: Толочко П.П., Баран В.Д. та ін. – К.; Галич, 1998. – С. 26-27; Браичевський М.Ю. Етнографічні межі Галицького князівства близько 1185 р. //Проблеми етнографії Поділля: Тези доповідей наукової конференції. – Кам'янець-Подільський, 1986. – С. 147-148.
- 2 Ричка В.М. Про адміністративно-територіальний устрій давньоруських земель у XI-XII ст. //УІЖ. – 1983. – № 2. – С.94-107; Ричка В.М. Формирование территории Киевской земли (IX –первая треть XII в.). – К.: Наукова думка, 1988. – 120 с.
- 3 Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение городов в Галицко-Волинской Руси IX-XIII вв. – К.: Наукова думка, 1985. – 180 с.
- 4 Котляр М.Ф. Як і чому настала удільна роздробленість на Русі. – К.: Наукова думка, 1988. – 190 с.
- 5 Котляр М.Ф. Данило Галицький. – К.: Наукова думка, 1976. – 186 с.
- 6 Котляр М. Ф. Воєнне мистецтво Давньої Русі / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – 414 с.
- 7 Довженок В.Й. Землеробство Древньої Русі до половини XIII ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 265 с.

особливо становлення в цьому регіоні міст активно працювали В.Й. Довженок¹, М.П. Кучера², В.К. Гончаров³, П.П. Толочко⁴, М.Ф. Котляр⁵, С.А. Беляєва⁶ та ін.

Важливу роль в археологічному дослідженні території Пониззя XII-XIII ст. з кінця 1940-х і по 80-ті роки відіграв Інститут археології АН УРСР (нині Інститут археології НАН України). Вже з 1945 по 1953 роки його науковці взяли активну участь у роботі Середньодністровської (Подільської) об'єднаної експедиції в складі археологів академічних установ і вузів Ленінграда, Москви, Києва, Львова та місцевих краєзнавців, яку очолили П.П. Єфименко (1945 р.), С.М. Бібіков (1946-1948, 1950, 1953 рр.). У зв'язку з спорудженням Дністровської ГЕС експедиція комплексно досліджувала пам'ятки від палеоліту до княжої доби включно. Головними об'єктами вивчення стали села Лука Врублівецька, Бакота, Студениця, Врублівці, Стара Ушиця й інші лівобережні території Середнього Дністра (серцевина колишнього Пониззя), які знаходилися в зоні затоплення. Археологи локалізували давньоруські дитинці й посади літописних міст Пониззя – Бакоти, Ушиці й Каліуса, поселення XII-XIII ст.

- 1 Довженок В.Й. Давньоруські городища-замки //Археологія. – 1961.- Т. 13. – С. 95-104; Довженок В.Й. Про типи городищ Київської Русі //Археологія. – 1975. – Вип. 16. – С. 3-14.
- 2 Кучера М., Юра Р. Обстеження городищ і замчищ на Поділлі //Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. – К.: Наукова думка, 1972. – Вип. 2 – С. 382-383; Кучера М.П. Дослідження городищ на Волині й Поділлі //Археологія. – 1979. – Вип. 29. – С. 62-72.
- 3 Гончаров В.К. Райковецкое городище. – К.: Вид-во АН УРСР, 1950. – 149 с.; Гончаров В.К. Древний Галич //Вестник АН УССР. – К., 1956. – №1 – С.61-67.
- 4 Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – К.: Наукова думка, 1989. – 256 с.; Толочко П.П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – К.: Наукова думка, 1987. – 246 с.
- 5 Котляр Н.Ф. Роль городов в процессе государственного освоения территории Галичко-Волынской Руси (до начала XIV в.) //Феодализм в России. Юбилейные чтения, посвященные 80-летию со дня рождения акад. Л.В. Черепнина: Тезисы докладов и сообщений. – М.: Наука, 1985. – С. 118-124.
- 6 Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII-XIV вв. – К.: Наукова думка, 1982. – 260 с.

біля Луки Врублівцевої та в інших місцях досліджуваного регіону й визначили пріоритети наукового вивчення на далеку перспективу¹. Зокрема, у 1974-75 та у 1980 роках Давньоруська дністровська експедиція Інституту археології АН УРСР (керівники П.А. Горішний, Р.О. Юра) здійснила заключні фронтальні дослідження столиці Подніззя Бакоти напередодні затоплення її залишків (розкопані і вивчені городище, житла, могильник з 55 похованнями та зібрано великий за обсягом речовий матеріал XII-XIV ст.)². Ця ж експедиція у 1977-1984 рр. (керівники М.П.Кучера, П.А. Горішний) провела детальні дослідження на лівому березі р. Дністер городища XII-XIII ст. біля селища Старої Ушиці на Кам'янецьчині, яке асоціюється з літописним містом Ушицею³. Крім того, П.А. Кучера здійснив розвідки і дослідження літописного Каліуса (Калюса) й інших княжих городищ Поділля і Волині⁴. У 1974-76 роках було комплексно вивчено експедицією Інституту археології АН УРСР (керівник С.П. Пачкова) городище біля с. Гринчук на лівому березі Середнього Дністра (Кам'янець-Подільський район на Хмельниччині). Внаслідок здійснених дослідницьких робіт була вивчена

- 1 Баженов Л.В., Баженов О.Л. Хроніка археологічних досліджень Кам'янецьчини (80-ті роки XIX – середина 90-х років XX ст.) //Кам'янецьчина в контексті історії Поділля: Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський, 1997. – Т. I. – С. 46-47; Винокур І.С., Гуменюк С.К. Археологічні пам'ятки Хмельницької області: концепт лекцій на допомогу студентам. – Кам'янець-Подільський, 1965. – С.14-15.
- 2 Горишний П.А., Юра Р.А. Раскопки в селах Бакота и Студеница на Днестре //АО 1975 г. – М.: Наука, 1976. – С. 317-318; Горішний П.А., Кучера М.П. Дослідження літописних міст Середнього Подністров'я //Тези доповідей V-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1980. – С. 150-151.
- 3 Кучера М.П., Горишний П.А. Раскопки Староушицкого городища //АО 1977 г. – М.: Наука, 1978. – С. 345; Кучера М.П., Горишний П.А. Исследования летописной Ушицы //Археологические открытия на Украине в 1976-1977 гг.: Тезисы докладов. – Ужгород: Карпати, 1978. – С.114-115; Кучера М.П., Горишний П.А. Раскопки городища XII-XIII вв. у с. Старая Ушица //Археологические памятники Среднего Поднестровья. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 62-96.
- 4 Кучера М.П. Дослідження городищ на Волині й Поділлі //Археологія. – 1979. – Вип. 29. – С. 62-72.

топографія¹, господарська діяльність (кераміка², залізобудівне виробництво³), оборонні споруди та культові християнські пам'ятки⁴ й інші сторони життя цього городища в XII-XIII ст.

В цілому київська наукова школа у своїх дослідженнях княжої доби концептуально тяжіла до своїх московських колег і знаходилась під впливом у першу чергу праць Б.О. Рибаківа, водночас своїми ґрунтовними працями й нагромадженням великого фактичного матеріалу та його аналізом зайняла вагоме особнє місце в історіографії проблеми.

Іншим важливим центром дослідження історії галицьких земель IX-XIII ст. стала львівська наукова школа, яку очолював до середини 60-х років XX ст. відомий вчений І.П. Крип'якевич, а потім продовжили його справу Я.Д.Ісаєвич, Я.Р. Дашкевич, О.О. Ратич, І.К. Свешніков, Л.В. Войтович й ін. Головним досягненням цієї школи стало завершення у 1958 р. багаторічної праці над створенням монографії І.П. Крип'якевичем «Галицько-Волинське князівство», яка була опублікована згодом через чверть століття⁵. Робота охоплює всю історію князівства – від найдавнішого часу до середини XIV ст. і поєднує в собі марксистську концепцію феодалного ладу Київської Русі з підходами дослідників XIX – початку XX ст., які приділяли першочерго-

- 1 Пачкова С.П., Блажевич Н.В. Раскопки древнерусского городища у с. Гринчук // АО 1974 г. – М.: Наука, 1975. – С. 334-335; Пачкова С.П., Петрашенко В.А., Яковенко Э.В. Работы на Среднем Днестре //АО 1975 г. – М.: Наука, 1976. – С. 374-375.
- 2 Пачкова С.П., Петрашенко В.О. Вивчення кераміки давньоруського городища біля с. Гринчук //Археологія. – 1982. – № 39. – С.51-63.
- 3 Пачкова С.П., Гопак В.Д. Залізобудівне ремесло на городищі Гринчук //Археологія. – 1981. – № 36. – С. 54-66.
- 4 Пачкова С.П., Орлов Р.С. Борисоглебский энколпион из раскопок древнерусского городища у с. Гринчук //Советская археология. – М., 1980. – № 3. – С. 298-301.
- 5 Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. – К.: Наукова думка, 1984. – 174 с.

ву увагу аналізу першоджерел і конкретних фактів, так і притримувались інших теоретичних засад. Визнаючи класовий поділ суспільства княжої Галицької землі (експлуатовані маси і феодална верхівка) й антагоністичні відносини в ньому, в той час він виступив проти абсолютизації та ідеалізації класової боротьби. І.П. Крип'якевич вважає, що масові виступи міського та сільського населення Галицько-Волинської держави та в її складі Пониззя у XII-XIII ст., «не потрібно вважати дійсно народними повстаннями», оскільки керівництво ними «здійснювали боярські групи, що вели боротьбу між собою за владу. Маси були лише учасниками виступів, а іноді розплачувалися за їх невдачі»¹.

Львівські науковці досліджували окремі аспекти історії княжої доби галицького регіону. Так, Я.Р. Дашкевич проаналізував процес перетворення Пониззя в Поділля у другій половині XIV ст.². Проте дійшов висновку: «Мало правдоподібно, що Поділля в територіальному відношенні замінило назву Пониззя, яка активно вживалася у XIII ст. ... бо території самого Пониззя або Пониззя з Побожжям не тотожні з Поділлям. Поділля XIV ст. охоплювало більше земель, ніж літописне Пониззя»³. Я.Д. Ісаєвич досліджував як політичні аспекти⁴, так і проблеми матеріальної і духовної культури Галицько-Волинської Русі у XII-XIV ст. та її впливу на подальший розвиток

1 Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. – К.: Наукова думка, 1984. – С.54.

2 Дашкевич Я.Р. Поділля: виникнення і значення назви //VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. Секція історії дожовтневого періоду. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 58-60.

3 Дашкевич Я.Р. Поділля: виникнення і значення назви //VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. Секція історії дожовтневого періоду. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 59.

4 Ісаєвич Я.Д. Загарбання земель Галицько-Волинського князівства іноземними державами //Торжество історичної справедливості: Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській радянській державі. – Львів, 1968. – С.81-91.

культури України і Польщі¹. Загалом львівські вчені орієнтувались на ідеї стосовно княжої доби М.С. Грушевського та І.П. Крип'якевича, головну увагу звертали на дослідження Галицько-Волинського князівства.

У 50-80-ті роки ХХ ст. сформувався ще один центр дослідження княжої доби на Буковині, на базі науковців Чернівецького державного (нині національного) університету імені Юрія Федьковича та Чернівецького обласного краєзнавчого музею під керівництвом відомого вченого Б.О. Тимощука. Він на початку 1960-х років брав участь в археологічному дослідженні колишньої столиці давньоруського Пониззя Бакоти і одночасно впродовж кількох десятиків років ряду літописних міст і городищ ІХ-ХІІІ ст. у межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра, що сьогодні дозволяє уточнити археологічну карту Пониззя, з'ясувати його територіальні межі, проблему етногенезу слов'ян у цьому ареалі та інші важливі аспекти. Вони знайшли відображення у книгах Б.О. Тимощука «Північна Буковина – земля слов'янська» (1969)², «Восточнославянская община VI-X ст.» (1990)³ та ін. Особливе місце в українській історіографії досліджуваної проблеми посіла його монографія «Давньоруська Буковина» (1982)⁴, в якій систематизовано багаторічні археологічні дослідження автора та зроблені важливі історичні та теоретичні узагальнення про княжу добу, про входження Буковини й Середнього Подністров'я до Київської Русі, Галицького та Галицько-Волинського князівств, актуальність яких незаперечна й на порозі ХХІ ст.

1 Исаевич Я.Д. Из истории культурных связей Галицко-Волынской Руси с западными славянами в XII – XIV в. //Польша и Русь. Черты общности и своеобразие в историческом развитии Руси и Польши XII-XIV вв. /Под ред. Б.А. Рыбакова. – М.: Наука, 1974. – С. 261-275; Исаевич Я.Д. Культура Галицко-Волынской Руси. //Вопросы истории.- М., 1973. – № 1. – С. 92-107.

2 Тимошук Б.О. Північна Буковина – земля слов'янська. – Ужгород: Карпати, 1969. – 185 с.

3 Тимошук Б.А. Восточнославянская община VI-X вв. – М.: Наука, 1990. – 184 с.

4 Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К.: Наукова думка, 1982. – 205 с.

Важливий і по суті єдиний науковий спеціалізований центр по дослідженню Пониззя XII-XIII ст. сформувався з початку 1960-х років у місті Кам'янці-Подільському, який об'єднав науковців місцевих педагогічного інституту (нині державний університет) та державного історичного музею-заповідника під керівництвом І.С. Винокура. До наукової школи І.С. Винокура по дослідженню княжої доби на Пониззі тоді увійшли О.М. Приходнюк, В.І.Якубовський, М.Б. Петров, С.Е. Баженова, Г.М. Хотюн та ін. Вагомим надбанням цієї школи стали теоретичні узагальнення здобутого величезного фактичного матеріалу по археологічному дослідженню впродовж літніх сезонів 1963-1982-х років літописної Бакоти та городищ княжої доби на лівобережжі Середнього Дністра об'єднаною експедицією Кам'янець-Подільського педагогічного інституту та історичного музею-заповідника під керівництвом І.С. Винокура¹. Це дало змогу І.С. Винокуру зібрати і систематизувати матеріал про Бакоту, як столицю Пониззя, опублікувати спільно з М.Б. Петровим працю про історичну топографію Кам'янця-Подільського у XII-XIV ст.², О.М. Приходнюку оприлюднити книгу «Слов'яни на Поділлі (VI-VII ст.)»³ та статті про дослідження городищ на Пониззі, С.Е. Баженовій провести розвідки та археологічні дослідження сторожових городищ на лівій притоці Дністра Калюсі, що були на південно-східному кордоні Пониззя⁴, В.І. Якубовському

- 1 Баженов Л.В., Баженов О.Л. Хроніка археологічних досліджень Кам'яниччини (80-ті роки XIX – середина 90-х років XX ст.) // Кам'яниччина в контексті історії Поділля: Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський, 1997. – Т. I. – С. 48, 49.
- 2 Винокур І.С., Петров М.Б. Історична топографія Кам'янця-Подільського з найдавніших часів до кінця XVIII ст. (Методична розробка). – Хмельницький, 1983. – 48 с.
- 3 Приходнюк О.М. Слов'яни на Поділлі (VI-VIII ст.). – К.: Наукова думка, 1975. – 154 с.
- 4 Баженова С.Е. До питання про історію заселення Поділля в IX-XI ст. // Тези доповідей наукової конференції «Проблеми історичної географії Поділля». – Кам'янець-Подільський, 1982. – С. 52-53.

здійснити вивчення Болохівської землі, що межувала з Пониззям і також у XIII ст. ввійшла до складу Галицько-Волинського князівства¹.

Альтернативні підходи до вивчення княжої доби у 50-ті – 80-ті роки XX ст. здійснювали вчені-історики західної української діаспори. Зокрема, у працях з історії України відомих науковців діаспори Н.Д. Полонської-Василенко², Д.І. Дорошенко³, С. Томашівського⁴, Т. Коструби⁵, О. Субтельного⁶, у публікаціях П. Грицака про Галицько-Волинську державу⁷, С. Килимника про короля Данила Галицького⁸ та інших заперечувалася марксистська методологія досліджень, відкидався формаційний підхід в історичному пізнанні і в цілому не сприймалася концепція феодального ладу Київської Русі. Тим не менше, у багатьох моментах точки зору зарубіжних українських істориків збігалися з радянськими в політичних оцінках діяльності князів Києва і Галича, у визнанні бояр галицьких і Пониззя за великих землевласників, «котрі за прикладом західноєвропейських феодалів жили в укріплених замках і мали сильні дружини»⁹, відігравали головну роль у політичному житті цієї землі й не гребували користуватися допомогою іноземців, ставлячи під

1 Якубовський В.І. Давньоруські пам'ятки XII-XIII ст. верхів'їв рік Південного Бугу і Случі. Автореф... канд. іст. наук. – К.: Ін-т археології АН УРСР, 1984. – 21 с.; Якубовський В.І. Село Болохівської землі //Проблеми економічної географії Поділля: Тези доповідей наукової конф. – Кам'янець-Подільський, 1988. – С.168-170.

2 Полонська-Василенко Н.Д. Історія України. – К.: Либідь, 1992. – Т. I. - 640 с.

3 Дорошенко Д.І. Нарис історії України. – Львів: Світ, 1991. – 572 с.

4 Томашівський С. Стародавня Історія України. Старинні віки і середні віки. – Мюнхен, 1948. – 134 с.

5 Коструба Т. Нарис історії України/ Т. Коструба. – Торонто: Добра книга, 1961. – 303 с.

6 Субтельний О. Україна. Історія. – К.: Либідь, 1992. – 510 с.

7 Грицак П. Галицько-Волинська Держава //ЗНТШ. Бібліотека українознавства. – Нью-Йорк, 1959. – Ч. 5; Вид. 2-е. – Галич, 1995. – 88 с.

8 Килимник С. Король Данило. – Буенос-Айрес, 1955. – 67 с.

9 Полонська-Василенко Н.Д. Історія України. – К.: Либідь, 1992. – Т. I. – С.164.

загрозу незалежність і благополуччя свого отчого краю¹. Водночас в історіографії проблеми західної діаспори розвивалися ідеї М.С. Грушевського щодо України-Руси, утверджувалася концепція про Галицько-Волинську державу, як першу власне українську національну державу², які були не прийнятні для радянської ідеології.

Якісно новим етапом у дослідженні княжої доби загалом і Пониззя XII-XIII ст. зокрема, стали роки державної незалежності України. Вітчизняна історична наука відмовилася від суто формаційного підходу в пізнанні явищ минулого, здійснює переосмислення раніше усталених стереотипів, створеної наукової і науково-популярної літератури стосовно Київської Русі, Галицько-Волинського князівства у плані розуміння витоків українського народу і держави та стосовно завдань національно-культурного відродження своєї країни. Це призвело до інтенсифікації історичних та археологічних досліджень в Україні, появи ряду ґрунтовних монографій і статей, до проведення численних міжнародних і всеукраїнських наукових конгресів, конференцій і симпозіумів з проблем історії княжої доби.

Важливі узагальнюючі праці в історичному плані продовжували вносити за роки незалежності України представники київської наукової школи. Зокрема, М.Ф. Котляр виклав вагомі історичні та теоретичні узагальнення, нові точки зору на Київську Русь та удільні князівства згідно з досягненнями сучасної української історичної науки у монографіях «Галицько-Волинська Русь» (1998)³, «Давньоруська державність» (1998)⁴, «Госу-

1 Коструба Т. Нарис історії України/ Т. Коструба. – Торонто: Добра книга, 1961. – С.255; Дорошенко Д.І. Нарис історії України. – Львів: Світ, 1991. – С.86.

2 Томашівський С. Стародавня Історія України. Старинні віки і середні віки. – Мюнхен, 1948. – 134 с.

3 Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь (Історія України в 15-ти томах). – Т. 5. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 1998. – 336 с.

4 Котляр Н.Ф. Древнерусская государственность. – СПб.: Алетейя, 1998. – 445 с.

дарь всея Волыни и Галичины» (2000)¹, «Історія дипломатії Південно-Західної Русі» (2002)² в ряді спеціальних статей «Галицько-Волинське князівство. До 800-ліття утворення»³, «Галицко-Волынская Русь и Византия»⁴, «Галицьке боярство проти князів Романовичів»⁵ та ін. Суттєвим доповненням до цих досліджень є монографії В.І. Таланіна «У истоков Руси: Очерки истории IX-XI вв.» (2001)⁶, В.М. Рички «Київська Русь: проблема етнокультурного розвитку» (1994)⁷, О.П. Толочка «Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология» (1992)⁸, О.Б. Головка «Князь Роман Мстиславович та його доба» (2001)⁹ «Корона Данила Галицького» (2006)¹⁰, у статті Я. Калакури «Новітня історіографія Галицько-Волинської держави»¹¹ й інших. На жаль, в усіх цих роботах недостатньо уваги приділено власне історії та культурі Пониззя.

- 1 Котляр Н.Ф. Государь всея Волыни и Галичины. – М.: Наука, 2000. – 180 с.
- 2 Котляр М.Ф. Історія дипломатії Південно-Західної Русі. – К.: Альтернативи, 2002. – 247 с.
- 3 Котляр М.Ф. Галицько-Волинське князівство (До 800-ліття утворення) //УІЖ. – 2000. – № 1. – С. 21-31.
- 4 Котляр Н.Ф. Галицко-Волынская Русь и Византия (связи реальные и вымышленные) //Южная Русь и Византия. Научный сборник. – К.: Наукова Думка, 1991. – С.27-39.
- 5 Котляр М.Ф. Галицьке боярство проти Романовичів //Археологія. – 1999. – № 2. – С.85-93.
- 6 Таланин В.И. У истоков Руси. Очерки истории IX-XI вв. – Запорожье: Изд-во Запорожская гос. инженерная академия, 2001. – 345 с.
- 7 Ричка В.М. Київська Русь: проблема етнокультурного розвитку (конфесійний аспект). – К.: Наукова думка, 1994. – 210 с.
- 8 Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – К.: Наукова думка, 1992. – 223 с.
- 9 Геник В. Таємниця Збруцького ідола //Галичина: Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2000. – № 4. – С. 195-198.
- 10 Головка О.Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. – К.: ВД «Стилос», 2006. – 575 с.
- 11 Калакура Я.С. Новітня історіографія Галицько-Волинської держави //Галич і Галицька земля в українському державотворенні. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 91-104.

На основі систематичних польових досліджень та здобутого нового фактичного матеріалу на порозі ХХ-ХХІ ст. з'явилися ґрунтовні праці археологів стосовного Галицької землі і Середнього Подністров'я О.П. Моці (монографія «Населення Південно-руських земель ІХ-ХІІІ ст.»¹, «Південна «Руська земля»»², «Южная «Русская земля»»³ «Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель)»⁴ та ряд книг і статей⁵, В.Д. Барана («Галичу 1100 років»⁶ та ін.), М.П. Кучери («Подвірно-рядова забудова на давньоруських городищах»⁷ й ін.), в яких предметно деталізовані соціально-економічна історія та культура даного регіону.

Продовжує активно досліджувати різні аспекти історії Галицької землі й прилеглих до неї територій львівська наукова школа, яка цілком сприйняла з початку 90-х років ХХ ст. теоретичні засади історіографії української діаспори (відхід від формаційного принципу в історії, Галицько-Волинська Русь – Українська держава тощо). Нові погляди на цей регіон знайшли відображення у дослідженні Я.Д. Ісаєвича «Галицько-Волинська

-
- 1 Моця А.П. Погребальные памятники южнорусских земель IX-XIII вв. – К., 1990. – 156 с.
 - 2 Моця О. П. Південна «Руська земля» / НАН України. Ін-т археології. – К.: Корвін прес, 2007. – 264 с.
 - 3 Моця А. П. Южная «Русская земля»: [Монография] / НАН Украины. Ин-т археологии и др. – К.; Сумы: МакДен, 2008. – 242 с.
 - 4 Котляр М. Ф. Военное искусство Давньої Русі / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – 414 с.
 - 5 Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель) / С. О. Біляєва, О. М. Веремейчук, Г. О. Вознесенська та ін.; Відп. ред. О. П. Моця; НАН України. Ін-т археології. – К.: Шлях, 2003. – 232 с.: рис.
 - 6 Моця О.П. Соціальні відносини на селі в давньоруські часи //Археологія. – К., 1999. – № 2. – С. 50-59; Моця О.П. Середнє Подністров'я в давньоруський час // Давня і середньовічна історія України (історико-археологічний збірник). – Кам'янець-Подільський: Інформаційно-видавничий центр Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету, 2000. – С.244-250.
 - 7 Баран В.Д. Галичу 1100 років //Археологія. – 1999. – № 1. – С.190-191.
 - 7 Кучера М.П. Подвірно-рядова забудова на давньоруських городищах //Археологія. – 1999. – № 2. – С.105-111.

держава» (1999)¹, в другому перевиданні монографії І.П. Крип'якевича «Галицько-Волинське князівство» (1999)², до якої редакторські правки і доповнення в світлі досягнень сучасної української науки вніс Я. Ісаєвич, Л. Войтовича «Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII-XVI ст.» (1996)³, В. Александровича «Мистецтво Галицько-Волинської держави» (1999)⁴, в біографічних нарисах про Ярослава Осмомисла та Романа Мстиславовича С.О. Горобенка⁵ і П.М. Кралука⁶, у статтях історика архітектури І. Могитича⁷ та ін.

Співпрацюють з львівськими науковцями історики та археологи м. Івано-Франківська, які досліджують княжу Галичину. Зокрема, ґрунтовні археологічні дослідження в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра по вивченню літописних міст, городищ і поселень, храмів здійснив у 90-ті роки ХХ – на початку ХХІ ст. Б. Томенчук⁸ та подав на основі археологічних матеріалів власну періодизацію одержавлення Галицької землі

- 1 Ісаєвич Я.Д., Рожко М.Ф. Наскельні укріплення в Карпатах (давньоруський період) //Труди пятого Международного конгресса славянской археологии. Т. 3. Секция VI. – М.: Наука, 1987. – С. 117-125.
- 2 Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. 2-е вид., із змінами і доп. / Відп. ред. Я. Ісаєвич. – Львів, 1999. – 220 с.
- 3 Войтович Л.В. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII-XVI ст. – Львів: [Б.в.], 1996. – 255 с.
- 4 Александрович В. Мистецтво Галицько-Волинської держави. – Львів: Світ, 1999. – 175 с.
- 5 Горобенко С.О. Ярослав Осмомисл: Реконструкція антропологічнв і історична. – Львів-Вінники, 1996. – 218 с.
- 6 Кралуок П.М. Роман Мстиславович: князь волинський і галицький. – Луцьк: Надстир'я, 1999. – 76 с.
- 7 Могытыч И.Р. Архитектура Галицкой и Волынской земель XII-XIV вв. в свете новых открытий //Архитектурное наследство.- М., 1990. Т. 37. – С. 209-222; Могитич І.Р. Сторінки архітектури Галичини і Волині XII-XIV ст. //Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація. – Львів, 1997, Т.8. – С. 3-20; Могитич І.Р. Теревовля (штрихи історичної топографії) // Археологічні студії. – Київ-Чернівці, 2000. – Вип. 1. – С.62-82.
- 8 Томенчук Б. Археологія дерев'яних храмів Галицького князівства //Галицько-буковинський хронограф. – Івано-Франківськ, 1996. – № 1. – С. 10-18.

у IX-XIII ст.¹ Історичні узагальнення проблем минувшини даного регіону знайшли місце у монографії В.С. Ідзьо «Українська держава в XIII ст.»², у нарисі К. Полека «Коронація і корона Данила Галицького»³ й ін. У такому ж контексті розвиває концепції львівських науковців щодо княжої доби С.Д. Федака з Ужгородського університету в докторській дисертації «Політична історія України-Русі доби трансформації імперії Рюриковичів (XII ст.)» (2003)⁴, в одноіменній монографії⁵ та книзі «Землі і міста княжої України-Русі»⁶. Проте у названих працях В.С. Ідзьо, С.Д. Федаки фактично не ідентифікується регіон Пониззя XII-XIII ст.

Знаковою подією подільської наукової школи стосовно досліджуваного регіону став вихід у 1994 році монографії І.С. Винокура та П.А. Горішнього «Бакота. Столиця давньоруського Пониззя»⁷, в якій синтезовано і узагальнено багаторічні дослідження цього літописного міста. Тут зроблено вдалу спробу відтворити історичну топографію Бакоти – міста XII-XIII ст. з проекцією на попередній час та пізніє середньовіччя, описані дитинець, центральна міська забудова, посад, феодальний замок і скельний печерний монастир, а також показано столицю Наддністрян-

- 1 Томенчук Б. Три періоди одержавлення Галицької землі (Галицько-Буковинського Прикарпаття) за матеріалами некрополів IX-XIII ст. //Археологічні студії Буковинського центру археологічних досліджень при Чернівецькому університеті. – Чернівці: Прут, 2000. – Вип. 1. – С.235-243.
- 2 Ідзьо В.С. Українська держава в XIII ст. – Івано-Франківськ: Нова зоря, 1999. – 319 с.
- 3 Полек К. Коронація і корона Данила Галицького. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1998. – 48 с.
- 4 Федака С.Д. Політична історія України-Русі доби трансформації імперії Рюриковичів (XII ст.). Автореферат... докт. іст. наук (07.00.01). – Харків, 2003. – 36 с.
- 5 Федака С.Д. Політична історія України-Русі доби трансформації імперії Рюриковичів (XII ст.). – Ужгород: Вид-во В. Подяка, 2000. – 340 с.
- 6 Федака С.Д. Землі і міста княжої України-Русі. – Ужгород: Вид-во В. Подяка, 2002. – 136 с.
- 7 Винокур І.С., Горішний П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства, 1994. – 362 с.

ського Пониззя, яка виросла на основі високорозвиненої сільської округи, та її місце й роль у зв'язках з стольним Галичем, іншими містами Галицько-Волинського князівства, в соціально-економічному житті та політичних подіях того часу. У спеціальній статті І.С. Винокура¹ розглянуто місце і значення Бакоти в історії Південно-Західної Русі.

Значним доповненням у вивченні лівобережного Пониззя є результати археологічних досліджень під науковим наставництвом І.С. Винокура, дослідником В.А. Захар'євим складного комплексу давньоруського городища XII-XIII ст. на р. Ушиця біля с. Соکیلця Дунаєвського району, що на Хмельниччині², та стаття краєзнавця О.К. Мазура про політичні події на Пониззі у XII-XIII ст.³ Важливим здобутком для з'ясування аспектів життя Пониззя у XII-XIII ст. на Галицькому порубіжжі є стаття співробітника Тернопільського обласного краєзнавчого музею О. Гаврилюка «Давньоруські старожитності Борщівщини», в якій систематизовані відомості про городища і поселення та інші пам'ятки того часу на Тернопільщині⁴. Вдалу спробу узагальнити і систематизувати археологічні пам'ятки Лівобережжя Середнього Подністров'я давньоруського часу здій-

- 1 Винокур І.С. Бакота в історії Південно-Західної Русі //Наукові праці історичного факультету Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. – Кам'янець-Подільський, 1995. – Т. 1. – С. 63-82.
- 2 Захар'єв В. Давньоруські пам'ятки на Дунаєвщині: нові відкриття //Хмельниччина: роки становлення та поступу (Матеріали Всеукр. наукової історико-краєзнавчої конференції). – Хмельницький: Доля, 1997. – С.222-226; Захар'єв В. На Галицькому порубіжжі (Дослідження давньоруського комплексу в с. Соکیلці Дунаєвського району) //Літопис Хмельниччини 2001. Краєзнавчий збірник. – Хмельницький: Обласний краєзнавчий музей, 2001. – Вип.І. – С. 13-17.
- 3 Мазур О.К. Політичне життя на Пониззі в середині XII – середині XIII ст. // Духовні витоки Поділля: Творці історії краю: Матеріали Міжнародної наукової конференції в Кам'янці-Подільському. – Хмельницький, 1994. – С. 341-343.
- 4 Гаврилук О. Давньоруські старожитності Борщівщини //Літопис Борщівщини: Історико-краєзнавчий збірник. – Борщів: МП «Чумацький шлях», 1993. – Вип. 2. – С. 14-19.

снів С.П. Маярчак¹. Окрім доповнення фактичним матеріалом археологічної карти Середнього Подністров'я IX-XIII ст., дослідник опублікував ряд статей і публікацій з військово-політичного та культурно-духовного життя населення Пониззя.²

У 90-ті роки ХХ – на початку ХХІ ст. активно досліджувалось історично і археологічно чернівецькою науковою школою межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра княжої доби, яке входило до складу Пониззя. Важливе наукове значення у цьому контексті мають теоретичні та історичні обґрунтування процесу формування української народності й державності в Галицькому та Галицько-Волинському князівствах, які здійснені у капітальній монографії М.Ф. Юрія «Соціокультурний світ України» (2004)³. Історико-археологічні узагальнення стосовно Середнього Подністров'я викладені у монографіях Б.О. Тимощука «Восточнославянская община VI-X ст.» (1990)⁴, «Восточные славяне: от общины к городам» (1995)⁵, «Східні слов'яни VII-X ст.: полюддя, язичництво, початки держави» (1999)⁶, у статті «Язичницькі святилища Галицької Русі»⁷, а також спільній книзі з

1 Маярчак С.П. Археологічні пам'ятки IX-XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я / НАН України. Ін-т археології та ін. – Кам'янець-Подільський, 2006. – 96 с.: іл.

2 Маярчак С.П. Галицько-волинська фортеця Каліус // Магістеріум . - Вип. 11 . - 2003 . - С. 71-75; Маярчак С.П. Поховання і розвиток поховального обряду в давньоруського населення Лівобережжя Середнього Подністров'я // Археологія. - 2008. - N2. - С. 30-39

3 Юрій М.Ф. Соціокультурний світ України. Монографія. Видання друге. – К.: Кондор, 2004. – С.157-158.

4 Тимошук Б.А. Восточнославянская община VI-X вв. – М.: Наука, 1990. – 184 с.

5 Тимошук Б.А. Восточные славяне от общины к городам. – М.: Наука, 1995. – 240 с.

6 Тимошук Б.О. Східні слов'яни VII-X ст.: полюддя, язичництво, початки держави / Буковинський центр досліджень при ЧДУ. – Чернівці: Прут, 1999. – 220 с.

7 Тимошук Б. Язичницькі святилища Галицької Русі //Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян (До 150-річчя виявлення Збруцького “Свято вито”): Матеріали наукової конференції (8-9 жовтня, Гримаїлів). – Львів, 1998. – С. 39-50.

І.П. Русановою «Язичницькі святилища давніх слов'ян» (1993)¹ й інших їх працях, в основі яких лежать здобуті ними археологічні матеріали досліджуваного періоду².

Включний внесок в археологічне дослідження міст, городищ і поселень, скельних монастирів та інших пам'яток Прутсько-Дністровського межиріччя в ареалі колишнього Пониззя зробили з початку 1990-х років науковці історичного факультету Чернівецького університету імені Юрія Федьковича та діючий при ньому з 1996 року Буковинський центр археологічних досліджень (керівники Л.П. Михайлина, С.В. Пивоваров). За останні тринадцять років за матеріалами археологічних розвідок та роботи щорічних експедицій науковцями здійснено понад 80 різних публікацій про княжу добу на Буковині та в Подністров'ї³, викладені факти в яких значною мірою знайшли застосування в даному монографічному дослідженні. Вагомим результатом наукової діяльності вчених Центру буковинознавства стало видання монографій Л.П. Михайлиною «Населення Верхнього Припруття VIII-X ст.» (1997)⁴, І.П. Возним «Чорнівська феодальна укріплена садиба XII-XIII ст.» (1998)⁵, С.В. Пивоваровим «Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра» (2001)⁶, «Середньовічне

1 Русанова І.П., Тимошук Б.А. Языческие святилища древних славян. – М.: Наука, 1993. – 144+71 с.

2 Хорошкевич Л.А. Судьба – археология. Исследователи раннего славянства Ирина Петровна Русанова и Борис Андреевич Тимошук //Археологічні студії. – Київ; Чернівці: Прут, 2000. – Т. I. – С. 5-21.

3 Буковинський центр археологічних досліджень: тематичний покажчик публікацій /Укл.: Л.П. Михайлина, С.В. Пивоваров Б.Т. Рідуш, І.Г. Чеховський/ Чернівецький національний університет ім. Ю.Федьковича, Буковинський центр археологічних досліджень при ЧНУ ім. Ю.Федьковича. – Чернівці, 2003. – 88 с.

4 Михайлина Л.П. Населення Верхнього Попруття VIII-X ст. – Чернівці: Рута, 1997. – 144 с.

5 Возний І.П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII-XIII ст. – Чернівці: Рута, 1998. – 153 с.

6 Пивоваров С.В. Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра. – Чернівці: Зелена Буковина, 2001. – 151 с.

населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра» (2006)¹ та у співавторстві з І.Г. Чеховським «На Дністрі, на «Оукраинъ Галичьской» (2000)². У виданнях та численних статтях цих авторів здійснена капітальна розробка окремих аспектів княжої доби (городища, поселення, садиби, проблеми культури тощо). Водночас історичні узагальнення розвитку на Буковині соціально-економічних, політичних і культурних процесів княжої доби, про участь місцевого населення в хрестових походах у Південно-Східну Прибалтику в XII-XIII ст. здійснив науковець Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича А. Федорук³. Проте представники чернівецької наукової школи у своїх дослідженнях рідко вживають поняття Пониззя стосовно межиріччя Верхнього Пруту і Середнього Дністра, включаючи цей ареал в так звану давньоруську Буковину або просто в Галицьке та Галицько-Волинське князівства.

Не втратили свого інтересу до дослідження Галицької Русі російські вчені. На межі XX-XXI ст. вони продукували капітальні монографії з історії Південно-Західної Русі. Зокрема, І.Я. Фроянов видав монографію «Древняя Русь. Опыт исследования истории социальной и политической борьбы» (1995)⁴, а за науковою редакцією цього вченого учень і послідовник В.В. Майоров оприлюднив ґрунтовну монографію «Галицко-Волынская Русь»

-
- 1 Пивоваров С.В. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра. - Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – 299 с.
 - 2 Пивоваров С.В., Чеховський І.Г. На Дністрі, на «Оукраинъ Галичьской» (Матеріали та дослідження Дністровської комплексної археологічно-етнографічної експедиції в с. Галиця Сокирянського району Чернівецької обл.). – Чернівці: Місто, 2000. – 143 с.
 - 3 Федорук А. Участь населення Буковини в хрестових походах на Близький Схід наприкінці XII – початку XIII ст. // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці, 2002. – Вип.1
 - 4 Фроянов І.Я. Древняя Русь. Опыт исследования истории социальной и политической борьбы. – СПб.; М.: Наука, 1995. – 300 с.

(2001)¹ в якій на солідній джерельній базі й в історіографічному плані глибоко розглянуті соціально-політичні відносини в IX – першій половині XIII ст. на цій землі під кутом зору аналізу влади князів і бояр (міжусобної боротьби між ними) та їх взаємин з міською общиною. Хоча історії Пониззя у цій значній праці приділено всього кілька сторінок², висновки вченого відрізняються від устояних в українській історичній науці концепцій і дають змогу по іншому розглядати історичні процеси в регіоні. Крім того, В.В. Майоров здійснив ряд публікацій у контексті своєї монографії, з-поміж яких варто відзначити статті «Городские общины Галицко-Волынской Руси в первой половине XII в.»³, «Внутриобщинные отношения и политическая борьба в Юго-Западной Руси в конце XI в.»⁴ та ін. Одночасно учень І.Я. Фроянова Р.А. Рабинович здійснив узагальнене історико-археологічне дослідження Карпато-Дністровських земель другої половини IX – першої половини XIII ст.⁵ Представники московської наукової школи І.О. Князьський здійснив дослідження проблеми взаємин слов'ян, волохів і кочівників у Дністровсько-Карпатських землях з середини XII ст., І.Г. Коновалова і В.Б. Перхавко оприлюднили монографію «Древняя Русь и Нижнее Подунавье» (2000), в якій рекон-

- 1 Майоров В.В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период: Князь, бояре и городская община. – СПб.: Университетская книга, 2001. – 640 с.
- 2 Майоров В.В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период: Князь, бояре и городская община. – СПб.: Университетская книга, 2001. – С.235-236.
- 3 Майоров В.В. Городские общины Галицко-Волынской Руси в первой половине XII в. Основные тенденции политического развития //Государство и общество. История. Экономика. Политика. Право. Российский междисциплинарный научный журнал. – СПб.-Ижевск, 1999. – № 3-4.
- 4 Майоров В.В. Внутриобщинные отношения и политическая борьба в Юго-Западной Руси в конце XI в. (в свете фольклорно-этнографических параллелей) // Вестник СПбГУ. Серия 2. – 1997. – Вып. 3 (№16). – С.8-13.
- 5 Рабинович Р.А. Карпато-Днестровские земли во второй половине IX – первой половине XIII вв. (Историко-археологическое исследование. Автореферат дис... канд. ист. наук. – СПб., 1997. – 20 с.

струювали політичні, торгові й етнокультурні контакти Галицької землі й Пониззя з країнами Південно-Західної Європи, Д.Н. Александров розглянув у хронологічному плані в книзі «Галицко-Волынская земля в XIII – первой четверти XIV вв.» (1997)¹ соціально-політичні події у час піднесення і занепаду князівства. Для зазначених наукових шкіл і дослідників характерні погляд на княжу Галичину та на її підвладні землі в традиційному дусі попереднього часу, ігнорування процесу формування української державності на цій землі, звернення до всебічного показу соціально-політичних проблем і, насамперед, проблем життя міської та сільської общини.

Підсумовуючи історіографічний огляд відображення історії та культури Дністровського Пониззя IX-XIII ст. у науковій літературі кінця XVIII – початку XXI ст., мусимо визнати, що при всій значній палітрі вивчення Галицької землі і прилеглих до неї земель княжої доби, у більшості названих праць Пониззя розглядається епізодично, фрагментарно або дотично. Й досі давньоруське Пониззя залишається в тіні Галицького, згодом Галицько-Волинського князівств, на які звернута головна увага науковців. Тому на порозі XXI ст. залишаються відкритими питання про складання території та кордони Пониззя, нагальна потреба синтезувати та узагальнити історію та культуру цієї землі, визначити її роль та місце в історії України.

1.2 Характеристика джерел

В основу джерельної бази дослідження були покладені давньоруські літописи й хроніки, археологічні карти XIX – початку XXI ст. та матеріали археологічних досліджень дністровського Пониззя.

Давньоруські літописи є феноменом не тільки загаль-

1 Александров Д.Н. Галицко-Волынская земля в XIII – первой четверти XIV вв. – М.: Наука, 1997. – 240 с.

ної духовної і писемної культури світового значення, але й, насамперед, унікальним історичним джерелом для всіх слов'янських і сусідніх народів обширу Східної Європи і навколо неї. Без цього джерела було б немисливо відтворити об'єктивну картину подій, пов'язаних з утворенням, розвитком і занепадом свого часу наддержави Київської Русі, згодом удільних князівств, у тому числі Галицького і Галицько-Волинського. Саме завдяки літописам збереглася для нащадків пам'ять і відомості про дністрянське Пониззя.

Майже кожен невеликий удільний центр вів свою історію. Ще М.І. Костомаров зауважив: «Можна собі уявити, яка величезна кількість літописів була у нас, якщо в кожному монастирі вівся окремих літопис»¹. Однак ординська навала та подальші перипетії часу призвели до того, що значна частина першоджерел була знищена і тому не всі давньоруські літописи дійшли до нашого часу. Як зазначає П.П. Толочко, пошук літописних першоджерел, авторських канонічних текстів розпочався від часів В.М. Татіщева і продовжується донині. Безперечною заслугою кількох поколінь давньоруського літописання є те, що воно постало сьогодні не тільки як історична хроніка Русі IX-XIII ст., а й як одна із форм суспільної свідомості. Разом з цим, дослідник відзначає, що збережений фонд літописів не вичерпує собою всієї повноти давньоруської історичної писемності. Тому сучасні історики змушені з усією серйозністю ставитися до тих повідомлень пізніх літописних зводів, які не знаходять паралелей у відомому писемному фонді Русі².

Петербурзькою археографічною комісією, починаючи з 1843 року і до кінця XX ст. опубліковано 150 літо-

1 Костомаров Н.И. Лекции по русской истории. Ч.1. Источники русской истории. – СПб., 1861. – С.6.

2 Толочко П.П. Літописи Київської Русі. – К.: Київська Академія, 1994. – С.5.

писів у 45 томах, які склали «Полное собрание русских летописей» (ПСРЛ)¹. Для дослідження проблеми розвитку Пониззя у цих томах ПСРЛ складає літопис так званий Іпатіївський (ще має назву «Південно-руський літописний звід»), який видавався у 1843², 1871³, 1908⁴ та в 1962 роках⁵. Крім того, за редакцією В.Б. Антоновича у 1888 р. було опубліковано «Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной России»⁶, куди ввійшов Галицько-Волинський літопис й інші стосовно досліджуваного регіону. Доречно вказати на те, що в Галицькому князівстві та на Волині не існувало традиційного літописання аж до середини XII ст. Тільки з середини XII ст., тобто за князюванням Володимирка Галицького, у час піднесення князівства, і започатковується тут літописання.

Серед дослідників, які починаючи з XVIII ст. зробили найбільший внесок у вивчення літописів, виділяються А. Шлецер, М.І. Костомаров, О.О. Шахматов, М.Д. Присьолков, А.М. Насонов, М.М. Тихомиров, Л.В. Черепнін, Д.С. Лихачов, Б.О. Рибakov, А.І. Генсьорський⁷ та інші. Більш предметно досліджували літописи й хроніки стосовно Галицько-Волинської Русі і, зокрема Пониззя й Болохівської землі, В.Б. Антонович, Н.В. Молчановський⁸,

1 Толочко П.П. Літописи Київської Русі. – К.: Київська Академія, 1994. – С.4.

2 Полное собрание русских летописей [ПСРЛ], т.1. Лаврентьевская летопись. Изд.2. – Л., 1926. – 543 стб.

3 Летопись по Ипатскому списку. – СПб., 1871. – 705 с.

4 ПСРЛ, т.2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – 938 с.

5 ПСРЛ, т.2. Ипатьевская летопись. Фототип. изд. 1908 г. – М., 1962. – XVI – 938 стб. – 87 с. – IV с.

6 Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной России. /Под ред. В.Б. Антоновича. – К., 1888. – 320 с.

7 Генсьорський А.І. Галицько-Волинський літопис (процес складання, редакції і редактори). – К.: Наукова думка, 1958. – 218 с.

8 Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. Преимущественно по летописям. – К.: Тип. Ун-та Св.Владимира, 1885. – 388 с.

О.М. Андрияшев¹, П.А. Иванов², М.С. Грушевський³, В.Т. Пашуто, Л.Є. Махновець⁴, П.П. Толочко⁵, особливо М.Ф. Котляр⁶.

Яскравою пам'яткою руського літописання XI – початку XII ст. стала «Повість минулих літ» відомого автора Нестора, яка входить до складу Лаврентієвського зводу⁷. Вона увібрала в себе не лише досвід попередніх історичних знань, але й чітко окреслила регіональні підходи у викладі матеріалу про Київську Русь. Літописцем описано важливий торговий шлях «Із Варягъ въ Греки», який впливав на економічний розвиток Галицької землі, в тому числі Пониззя, й сприяв появі з XI ст. власного подібного шляху від Прибалтики вздовж Дністра і до Дунаю. Цінність цього літопису для досліджуваної проблеми полягає в тому, що в ньому показано розселення слов'янських племен і, насамперед, переміщення племен тиверців і уличів у басейн Середнього Подністров'я у IX-X ст., які склали основу народності Пониззя. Він же дає відповідь на питання про входження даного регіону під владу київських князів, на процес християнізації краю,

- 1 Андрияшев А.М. Очерк истории Волынской земли до конца XIV столетия. – К.: Тип. ун-та св. Владимира, 1887. – 369 с.
- 2 Иванов П.А. Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до половины XIII в. – Одесса, 1895. – 318 с.
- 3 Грушевський М.С. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи //ЗНТШ. – Львів, 1901. – Т. 41. – С. 1-40.
- 4 Літопис Руський /Пер. з давньорусь. Л.Є. Махновця. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.
- 5 Толочко П.П. Літописи Київської Русі. – К.: Київська Академія, 1994. – 85 с.; Толочко П. П. Русские летописи и летописцы X-XIII вв. / НАН України. Ін-т археології. – СПб.: Алетейя, 2003. – 295 с.; Толочко П. П. Давньоруські літописи і літописці X-XIII ст. / НАН України. Ін-т археології. – К.: Наук. думка, 2005. – 364 с.: іл.
- 6 Котляр М.Ф. Галицько-Волинський літопис XIII ст. – К.: Наукова думка, 1993. – 185 с.; Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар /За ред. М.Ф. Котляра. – К.: Наукова думка, 2002. – 400 с.
- 7 Летопись по Ипатскому списку. – СПб., 1871. – 705 с.; Повесть Временных лет по Лаврентиевскому списку [ПВЛ]. – СПб, 1910. – 274 с.; Полное собрание русских летописей [ПСРЛ], т.1. Лаврентиевская летопись. Изд.2. – Л., 1926. – 543 стб.

на розвиток політичних подій напередодні утворення адміністративної області Пониззя.

Важливі відомості про Галицьку землю містяться в Київському літописному зводі кінця XII ст., укладеному ігуменом Михайлівського Видубецького монастиря Мойсеєм, який є складовою частиною Іпатіївського списку¹. Він з одного боку, є продовжувачем «Повісті минулих літ», а з іншого, є сукупністю літописів, написаних різними авторами і для різних князів (чернігівських, переяславських, волинських, галицьких й ін.). У Київському зводі міститься чимало відомостей про галицькі справи, про боротьбу за галицький стіл після смерті Осмомисла і утвердження в Галичі Володимира Ярославовича, яка позначилася на політичних подіях на Пониззі². Зокрема, у цьому зводі 57 разів мова йде про м. Галич та про його князів, бояр, городян, 14 – про Галицьку землю, територію княжіння, 18 – про галичан, 3 – про літописну Ущицю (Пониззя) тощо³.

Головним писемним джерелом з досліджуваної проблеми є Галицько-Волинський літопис (ГВЛ)⁴. Він належить до найвартісніших пам'яток давньоукраїнської літератури. Як історичне джерело, що висвітлює події свого часу, літопис не має собі рівних – ні за багатством фактичного матеріалу, ні за рівнем тлумачення подій, явищ, характеристик персонажів, суспільно-політичних процесів Галицької землі й узагалі Південно-Західної Русі XIII ст. ГВЛ є складовою частиною Іпатіївського літопису – одного із найдавніших літописних зводів, в якому широко представлено літописання X-XIII ст. Даний

1 Летопись по Ипатскому списку. – СПб., 1871. – 705 с.; Літопис Руський /Пер. з давньорусь. Л.Є. Махновця. – К.: Дніпро, 1989. – С.178-367.

2 Толочко П.П. Літописи Київської Русі. – К.: Київська Академія, 1994. – С.41-42.

3 Літопис Руський /Пер. з давньорусь. Л.Є. Махновця. – К.: Дніпро, 1989. – С.546, 547, 573.

4 Винокур І.С., Гуменюк С.К. Археологічні пам'ятки Хмельницької області: концепт лекцій на допомогу студентам. – Кам'янець-Подільський, 1965. – 40 с.

літопис зберігся в кількох списках, з яких основним є власне Іпатіївський (близько 1425 р.) і Хлебниковський (XVI ст.)¹. Всі передруки Галицько-Волинського літопису, що здійснювалися в ПСРЛ та окремими виданнями у XIX-XX ст., бралися з Іпатіївського списку. Вперше ГВЛ перекладений українською мовою за Іпатіївським списком Л.Є. Махновцем у 1989 році². Пізніший Хлебниковський список Галицько-Волинського літопису вважається пам'яткою староукраїнської мови XVI ст. і за укладанням тексту є найповнішим. Значною подією в науковому житті у плані вивчення і популяризації давньоруських писемних джерел є видання в 2002 році Інститутом історії України НАН України Галицько-Волинського літопису за Хлебниковським списком, в якому автором статті про Галицько-Волинську Русь 2-ої половини XII-XIII ст., дослідження про композицію, джерела, жанрові та ідейні характеристики ГВЛ, детальні коментарі до тексту літопису подав головний редактор тому, відомий фахівець М.Ф. Котляр, аналіз Хлебниковського списку ГВЛ та підготовку тексту літопису здійснила В.Ю. Франчук³.

Загалом Галицько-Волинський літопис ще не традиційний літопис, а два світських житія – князя Данила Романовича та його брата Василька, складається з двох частин: – Галицької – з 1205 р. по кінець 50-х рр. XIII ст., і Волинської – з межі 50-60-х рр. до кінця XIII ст. М.С. Грушевський подає точне датування обох частин: 1) 1205-1258 рр.; 2) 1259-1290 рр.⁴. У своєму дослідженні першої частини літопису М.Ф. Котляр її розбиває на п'ять послідовно викладених повістей: Початкова Галицька повість; Повість про збирання Данилом волинської отчини;

1 Бережков Н.Г. Хронология русского летописания. – Москва: Наука, 1963. – 366 с.

2 Літопис Руський /Пер. з давньорусь. Л.Є. Махновця. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.

3 Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар /За ред. М.Ф. Котляра. – К.: Наукова думка, 2002. – 400 с.

4 Грушевський М.С. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи //ЗНТШ. – Львів, 1901. – Т. 41. – С.1.

Повість про повернення Данилом галицького стола; Повість про «Побоище Батыево»; Повість про боротьбу Данила проти ординського ярма¹. Проте ГВЛ залишається єдиним по композиційній будові та систематичним й досить докладним джерелом з історії Галицько-Волинського князівства та прилеглих до нього земель. Певну трудність у вивченні цього літопису чинять відсутність датування подій, часті порушення хронологічної послідовності викладу. Цей суттєвий недолік вдало компенсується синхронними згадками з інших літописів, написаних або передубльованих з одного і того ж самого джерела, або аналітично виправлених переписувачами. В сучасних виданнях ГВЛ упорядниками проставлені роки і навіть пори року тодішніх подій за певною системою, однак ця хронологія є скоріше відносною, ніж абсолютною (точною) і вимагає подальших досліджень.

ГВЛ є основним джерелом для вивчення історії Пониззя XII-XIII ст. Варто зауважити, що повідомлення про події на Пониззі того часу практично однотипні за обома Іпатіївським та Хлебниковським списками й мають лише деякі стилістичні відмінності. Загалом на сторінках ГВЛ прямі відомості про Пониззя фіксуються у чотирьох випадках (перша згадка датується 1227 роком², про його столицю місто Бакоту – 4 рази, про інші літописні міста, городища й поселення (Каліус, Кучелмин, Василів, Онут) – 4, про Галицьку землю – 5, про галичан – 13 разів тощо. Ці відомості викладаються у літописі в нерозривному контексті перебігу подій у Галицько-Волинському князівстві XII-XIII ст. і дозволяють скласти уявлення про господарство, гостру соціально-політичну боротьбу, на-

1 Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар /За ред. М.Ф. Котляра. – К.: Наукова думка, 2002. – С.35-50.

2 Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар /За ред. М.Ф. Котляра. – К.: Наукова думка, 2002. – С.89; Літопис Руський /Пер. з давньорусь. Л.С. Махновця. – К.: Дніпро, 1989. – С.383; ПСРЛ, т.2. Ипатьевская летопись. Фототип. изд. 1908 г. – М., 1962. – Стб.750.

родні рухи, культурний розвиток й інші аспекти досліджуваного регіону.

Цікаві додаткові відомості про Галицько-Волинське князівство і залежні від нього землі містяться в літописах Густинського монастиря I-ої половини XVII ст. Зокрема, в складі Густинських літописів зберігся список, переписаний 1670 року ієромонахом цього монастиря М. Лосицьким, в якому викладена схематична історія України з часів Київської Русі по кінець XVI ст., у тому числі драматичні події в Галицько-Волинській державі XIII-XIV ст., політика її князів¹. Саме свідчення даного літопису стосовно досліджуваного регіону потрапили на сторінки середньовічних польських, угорських літописів та хронік.

Для вивчення і реконструкції соціально-економічного і правового становища різних верств населення Пониззя XII-XIII ст., місця і ролі князівської влади, бояр у роботі проаналізовані і використані відповідні статті такого головного джерела, як відомої пам'ятки давньоруського права «Руська Правда», що дістав ще назву «Розширена Руська Правда», який у нашій країні вперше був виданий Академією наук України у п'яти редакціях і семи списках ще у 1935 р.

Політичні події на Галицькій землі XII-XIII ст., про спроби угорських королів загарбати цю територію, в тому числі і Пониззя, знайшли відображення в текстах тогочасних хронік «Діяння угрів» Шимона Кезаї, «Хроніка Угорщини до 1464 р.» Іоана Турочі, «Хроніка» XV ст. Януша Турочі, «Композиція угорських хронік XIV ст.» Шандора Домановського. Одночасно окремі свідчення про польські взаємини з Галицько-Волинською державою у XIII ст. містяться у «Великопольській хроніці», складеній на зламі XIII-XIV ст., яка в Україні більше відома під назвою «Великая хроника» о Польше, Руси и их соседях XI-XIII вв.», опублікована з коментарями за редакцією

1 ПСРЛ, т.2. Ипатьевская и Густинская летопись. – СПб., 1843. – 388 с.

В.Л. Яніна (1987). Це широка компіляція, яка створювалася поступово, ввібрала в себе відомості розноманітного характеру, які черпалися з чеських, німецьких, сербських та руських писемних джерел того часу. При цьому головним джерелом для автора ВПХ була «Хроніка поляків» Вінцентія Кадлубека, що визначалось, мабуть, метою подати повний опис історії польського народу і династії у контексті відносин із зусідніми країнами до 1202 р. Більш конкретні відомості про Галицько-Волинську Русь у зв'язку з її занепадом містяться у великій праці польського історика і хроніста Яна Длугоша «Історія Польщі» (відома під назвою «Хроніка Яна Длугоша»), яка була написана одразу після Грюнвальдської битви між 1455 і 1480 роками і складається з 12 книг.

Стосунки Візантії з галицьким князем Ярославом Осмомислом відображені у праці візантійського історика XII ст. Іоанна Кіннама (Кіннамоса) «Історія», написаній між вереснем 1180 і квітнем 1182 рр. Саме в його праці під 1148 роком описуються військові сутички між Візантійською імперією і Галицьким князівством у Подунав'ї й визначається південний кордон Галицької Русі. Окремі військові і торгові взаємини Візантії з Південно-Західною Руссю ще в IX і X ст., відомості про берладників занотовані у хроніці її правителя Костянтина Порфирородного «Про управління імперією». Варто зазначити, що в названих іноземних писемних джерелах Пониззя розглядається лише як територія України-Русі або Галицького і Галицько-Волинського князівств, крізь призму відносин Візантії, Угорщини, Польщі з Галичем.

Варто зауважити, що повідомлення іноземних хронік та літописів IX-XIV ст. стосовно Південно-Західної Русі та Галицької землі практично мають дотичне відношення до Пониззя середини XII – середини XIII ст.

Важливим джерелом для дослідження Дністровського Пониззя XII-XIII ст. є археологічні карти, які складені

наприкінці ХІХ – у ХХ століттях і за своїм змістом містять відомості не тільки про літописні пам'ятки історії та культури, але й фіксують велику кількість залишків колишніх городищ, замчищ, монастирищ, капищ, валів, поселень, курганів досліджуваного періоду, які не потрапили на шпальти літописів. Саме археологічні карти, які постійно уточнюються і знаходяться в розвитку й значно розширюють горизонти досліджень, є своєрідним путівником і вказівником по організації історичного вивчення тієї чи іншої епохи.

Підґрунтям для складання першої археологічної карти лівобережжя Середнього Дністра стали результати наукової подорожі В.Б. Антоновича і його дружини – археолога К.Н. Мельник уздовж ріки від с. Жванця нинішньої Хмельниччини до с. Рашків тепер Ямпільського району на Вінниччині, здійсненої влітку 1883 року за дорученням розпорядчого комітету VI археологічного з'їзду в Одесі. Під час обстеження лівого берега Дністра та його приток – Збруча, Жванчика, Смотрича, Студениці, Ушиці (регіон колишнього Пониззя) вони зібрали відомості про 30 скельних печер, зафіксували ряд залишків городищ, поселень княжої доби, привернули увагу до літописної Бакоти¹. Наступного року історик Поділля М.В. Сімашкевич оприлюднив «Указатель историко-археологических достопримечательностей Подолии», в якому зазначено чимало пам'яток ІХ-ХІІІ ст. у Подністров'ї².

Розкопки на місці Бакотського скельного монастиря були проведені В.Б. Антоновичем у 1891-1892 рр., в яких

1 Антонович В.Б. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии // Труды VI археологического съезда. – Одесса, 1886. – Т.1.; Мельник Е. На Днестровском «побережье» // Киевская старина, 1887. – № 8, 9; Мельник Е.Н. Следы мегалитических сооружений в некоторых местностях Южной России // Труды VI археологического съезда. – Одесса, 1886. – Т. 1. – С.120-122.

2 Сімашкевич М.В. Указатель историко-археологических достопримечательностей. – Каменец-Подольск, 1884. – 20 с.

взяли участь його учень М.С. Грушевський та подільський історик і археолог Ю.Й. Сіцінський. Тут було відкрито залишки кількох келій у печерах, скельної монастирської церкви та ряд ніш-гробниць. Поблизу входу до монастирської церкви на скельній стіні виявлено написи XI-XIII ст., а в середині церковного приміщення фрагменти штукатурки з фресковим розписом¹.

До кінця 90-х XIX ст. продовжив археологічні дослідження скельного монастиря у Бакоті Ю.Й. Сіцінський. За матеріалами вивчення він опублікував кілька важливих статей², в тому числі працю «Бакота, древняя столица Понизья» (1899)³, яка заклала серйозне підґрунтя до дослідження лівобережного Пониззя на далеку перспективу. Автор поєднав у праці літописні свідчення, історичні та археологічні дослідження, що розширило методи наукового пізнання.

На кінець 90-х років XIX ст. у розпорядженні наукових товариств, музеїв, у відповідних публікаціях було накопичено стільки свідчень про старожитності давніх віків краю, що виникла нагальна потреба їх систематизувати в археологічну карту Поділля, яка б полегшила організацію дослідження зазначених пам'яток та їх збереження для прийдешніх поколінь. Під наставництвом В.Б. Антоновича матеріали складеної такої карти оприлюднив 1899 року на XI археологічному з'їзді в Києві Ю.Й. Сіцінський, яка була опублікована в «Трудах» цього форуму (1901 р.) під назвою «Археологічна карта Подільської

-
- 1 Антонович В.Б. Бакотский скальный монастырь // Киевская старина. – 1891. – № 9.
 - 2 Сецинский Е. Бакотский скальный монастырь // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Каменец-Подольский, 1890-1891. – Вып. 5. – С. 217-227; Сецинский Е. Раскопки древнего скального монастыря в с. Бакота Ушицкого уезда // Подольские епархиальные ведомости (г. Каменец-Подольский). – 1891. – № 46. – С. 1-9.
 - 3 Сецинский Е. Бакота, древняя столица Понизья // Подольские епархиальные ведомости. – 1899. – № 46-49. Окр. відб.: Каменец-Подольский, 1899. – 34 с.

губернії»¹ та вийшла окремою книгою². В цьому виданні вміщена розгорнута карта з позначеннями пам'яток старожитностей й давніх поселень та власне текст пояснень до неї із посиланнями на використані джерела. Принцип побудови археологічної карти полягає в тому, що зазначені пам'ятки різних епох від доби палеоліту до епохи середньовіччя описуються по повітам Подільської губернії вздовж рік Південний Буг і Дністер та їх приток. Про важливість даного видання свідчить той факт, що до археологічної карти Ю.Й. Сіцинським включено відомості про 272 городищ, 3202 курганів, 67 знайдених скарбів та інші чисельні пам'ятки, у тому числі значна їх кількість стосується лівобережжя середнього Дністра в ареалі Пониззя. Й досі більшість указаних у виданні городищ і поселень, зокрема стосовно проблеми вивчення, так і залишилися не дослідженими. Наприклад, обминули фронтальні розкопки відносно великі колишні городища XII-XIII ст. Пониззя, які розташовані біля сіл Іванківці Сатанівські на Збручі, Остапківці на Смотричі, Хребтіїв над Дністром та чимало інших. Враховуючи те, що археологічна карта Сіцинського дотепер зберегла свою наукову актуальність і практичне значення та з нагоди 100-річчя виходу її в світ, автором даного дослідження здійснено в 2001 році факсимільне її відтворення і перевидана у 2004 р.³

Водночас кам'янецьчанин, дійсний член Московського археологічного товариства В.К. Гульдману 1890-ті роки систематично публікував описи старожитностей в «Подольских губернских ведомостях» і видав їх окремою капітальною книгою «Памятники старины в Подолии. К составлению

1 Сецинский Е.И. Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI Археологического съезда в Киева. – М., 1901. – Т. 1. – С. 197-395.

2 Сецинский Е.И. Археологическая карта Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1901. – 200 с.

3 Сіцинський Ю.Й. Археологічна карта Подільської губернії / Упорядник О.Л. Баженов. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлезнавства, 2004. – 136 с.

археологической карты» (1901)¹. Це видання є суттєвим доповненням до археологічної карти Сіцинського і відзначається більш докладним поясненням, описом й більш точним датуванням ряду пам'яток літописного Пониззя.

Упродовж ХХ ст. археологічні довідники Поділля постійно доповнювались результатами розвідок і польових досліджень у Середньому Подністров'ї стосовно княжої доби, зокрема, у 20-ті роки Ю.Й. Сіцинським, М.Я. Рудинським, з другої половини 40-х років П.А. Раппопортом, Б.О. Тимощуком, М.П. Кучерою, С.П. Пачковою, П.А. Горішнім, С.Е. Баженовою, М.Б. Петровим, І.С. Винокуром та ін.². Інформації та матеріали розвідок й стаціонарних досліджень цих учених систематично вміщувались у формі тезисних повідомлень у наукових збірниках-щорічниках «Археологічні дослідження на Україні» (60-70-ті роки ХХ ст.)³, «Археологические открытия на Украине» (70-ті рр.)⁴ та «Археологические открытия» (Москва, 60-ті – початок 80-х рр.)⁵, які значно розширили археологічну карту й виступають нині вартісним джерелом для досліджуваної проблеми. Так, наприклад, у кожному томі «Археологических открытий» рік за роком вміщувалися І.С. Винокуром короткі звіти-інформації про розкопки Бакоти у 60-х – на початку 80-х рр., Б.О. Тимощуком про дослідження давньоруських

1 Гульдман В.К. Памятники старины в Подолии. К составлению археологической карты. – Каменец-Подольский, 1901. – 405 с.

2 Баженов Л.В., Баженов О.Л. Хроніка археологічних досліджень Кам'яниччини (80-ті роки ХІХ – середина 90-х років ХХ ст.) // Кам'яниччина в контексті історії Поділля: Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський, 1997. – Т. І. – С. 44-52.

3 Кучера М., Юра Р. Обстеження городищ і замчищ на Поділлі // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. – К.: Наукова думка, 1972. – Вип. 2 – С. 382-383.

4 Кучера М.П., Горишний П.А. Исследования летописной Ушицы // Археологические открытия на Украине в 1976-1977 гг.: Тезисы докладов. – Ужгород: Карпаты, 1978. – С.114-115.

5 Горишний П.А., Юра Р.А. Раскопки в селах Бакота и Студеница на Днестре // АО 1975 г. – М.: Наука, 1976. – С. 317-318; Пачкова С.П., Блажевич Н.В. Раскопки древнерусского городища у с. Гринчук // АО 1974 г. – М.: Наука, 1975. – С. 334-335.

міст і городищ на правобережжі Середнього Подністров'я та інших археологів, матеріали яких склали справжній літопис археологічного вивчення краю.

Значним доповненням і уточненням археологічних карт і довідників лівобережжя й правобережжя Середнього Дністра княжої доби стали видані конспекти лекцій І.С. Винокуром і С.К. Гуменюком «Археологічні пам'ятки Хмельницької області» (1965)¹ та Б.О. Тимощуком «Археологічні пам'ятки Чернівецької області» (1970)², які за вмістом, систематизацією та класифікацією старожитностей й досі зберігають наукову актуальність.

Вагомим джерелом для досліджуваної проблеми нині виступає «Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області» (1984)³, упорядниками якого по Середньому Подністров'ю були І.С. Винокур та Б.О. Тимощук. У ньому відображенні пам'ятки Пониззя, які зазначені в усіх попередніх місцевих археологічних картах, так і нововідкриті в результаті археологічних досліджень та розвідок 60-х – на початку 80-х рр. ХХ ст. Істотним доповненням у межах Пониззя, зокрема в ареалі південно-західної частини нинішньої Тернопільської області, слугують книга О.О. Ратича «Давньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР» (1957)⁴, виданий короткий список «Археологічні пам'ятки Української РСР» (1966)⁵ та інші сучасні довідкові видання про ста-

1 Винокур І.С., Гуменюк С.К. Археологічні пам'ятки Хмельницької області: конспект лекцій на допомогу студентам. – Кам'янець-Подільський, 1965. – 40 с.

2 Тимощук Б.О. Археологічні пам'ятки Чернівецької області (Конспект лекцій). – Чернівці: Вид-во Чернівецького ун-ту, 1970. – 40 с.

3 Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. /Упоряд.: І.С. Винокур, А.Ф. Гуцал, С.І. Пеняк, Б.О. Тимощук, В.І. Якубовський. – К.: Наукова думка, 1984. – 222 с.

4 54. Ратич О.О. Давньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. – К.: Наукова думка, 1957. – 96 с.

5 Археологічні пам'ятки Української РСР: Короткий список. – К.: Наукова думка, 1966. – 462 с.

рожитності України, які удосконалюють археологічні карти й підвищують науковість і результативність археологічних та історичних досліджень.

Джерельну базу дослідження роботи складають також здобуті археологічні матеріали під час досліджень міст, городищ і поселень Пониззя XI-XIII ст., які здебільшого зберігаються у фондах археологічної лабораторії Кам'янець-Подільського державного університету. Тут містяться археологічні матеріали (зразки давньоруської кераміки, знарядь праць, зброї, ювелірних прикрас, культові предмети тощо), плани і креслення результатів окремих розвідок 32 городищ і поселень, які здійснили археологи І.С.Винокур, А.Ф.Гуцал, В.П. Мегей та інші викладачі і співробітники університету¹. Аналогічні матеріали про городища IX-XIII ст. та їх старожитності знаходяться у фондах Кам'янець-Подільського музею-заповідника. Найбільш цінною колекцією з них є матеріали досліджень 1972 і 1982-1983 рр. Глибівського городища IX-XI ст. на р.Калюс (Новоушицький район),

1 Археологічна лабораторія Кам'янець-Подільського державного університету. Фонд «Середнє Подністров'я в IX – XIII ст.»; Фонд археологічної лабораторії Кам'янець-Подільського державного університету. – Ф.8, Кам'янець-Подільський р-н., папка 2, № 112. – 3 арк. (Бакота); Фонд археологічної лабораторії Кам'янець-Подільського державного університету. – Ф.8, Кам'янець-Подільський р-н., папка 2, № 22. – 2 арк. (Велика Слобода); Фонд археологічної лабораторії Кам'янець-Подільського державного університету. – Ф.8, Кам'янець-Подільський р-н., папка 2, №52. – 2 арк. (Гринчук); Фонд археологічної лабораторії Кам'янець-Подільського державного університету. – Ф.8, Кам'янець-Подільський р-н., папка 2, № 30. – 2 арк. (Гуменці); Фонд археологічної лабораторії Кам'янець-Подільського державного університету. – Ф.8, Кам'янець-Подільський р-н., папка 2, № 65. – 4 арк. (Дерев'яне); Фонд археологічної лабораторії Кам'янець-Подільського державного університету. – Ф.8, Кам'янець-Подільський р-н., папка 2, № 106. – 1 арк. (Княгинин); Фонд археологічної лабораторії Кам'янець-Подільського державного університету. – Ф.8, Кам'янець-Подільський р-н., папка 2, № 108. – 1 арк. (Княжпіль); Фонд археологічної лабораторії Кам'янець-Подільського державного університету. – Ф.8, Кам'янець-Подільський р-н., папка 2, № 111. – 1 арк. (Колубаївці); Фонд археологічної лабораторії Кам'янець-Подільського державного університету. – Ф.8, Кам'янець-Подільський р-н., папка 2, № 203. – 3 арк. (Стара Ушиця).

які здійснила С.Е.Баженова¹.

У роботі також використані для аналізу давньоруські старожитності межиріччя Верхнього Пруту і Середнього Подністров'я (Чернівецька область), які представлені в експозиції та у фондах², а також звіти стаціонарних досліджень городищ і поселень XI-XIII ст. цього ареалу, що зберігаються в науковому архіві Буковинського центру археологічних досліджень (НА БЦАД), який знаходиться в Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича. Зокрема, нами опрацьовані звіти Л.П. Михайлини, С.В. Пивоварова, І.П. Возного про археологічні розкопки городища XII-XIII ст. у с. Чорнівка Новоселицького району за 1985 р.³, 1988 р.⁴, Л. Михайлини, С. Пивоварова і Б. Рідуша – городищ на території сіл Василева і Онута Заставнівського району за 1997-98 рр.⁵ та ін.

Крім того, в основі монографічного дослідження використані матеріали археологічних розкопок та розвідувальних пошуків, які здійснив автор у 1996–2001 рр. при дослідженні Глибівського, Колубаївського, Княгининсь-

- 1 Звіт про археологічні дослідження давньоруського городища IX-XI ст. біля с. Глибівка Новоушицького району Хмельницької області за 1982 р. // Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник. – Ф. Археологічні дослідження музею. – Спр. Звіти археологічних експедицій. – арк.1-3; Звіт про археологічні дослідження давньоруського городища IX-XI ст. біля с.Глибівка Ново-Ушицького району Хмельницької області за 1983 р. // Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник. – Ф. Археологічні дослідження музею. – Спр. Звіти археологічних експедицій. – арк. 1-4.
- 2 Науковий архів Буковинського центру археологічних досліджень //НА БЦАД, Ф. Звіти археологічних експедицій.
- 3 Михайлина Л.П., Пивоваров С.В., Возний І.П., Звіт про розкопки городища XII-XIII ст. в с.Чорнівка Новоселицького району Чернівецької області в 1985, 1988 рр. // НА БЦАД, Ф.е. 3, № 9, 31 арк.
- 4 Михайлина Л.П., Пивоваров С.В., Возний І.П., Звіт археологічної експедиції ЧДУ за 1985, 1988 рр. Розкопки Чорнівського городища. //НА БЦАД, Ф.е. 4, № 4, 34 арк.
- 5 Михайлина Л.П., Пивоваров С.В., Рідуш Б. Звіт про археологічні роботи Буковинського центру археологічних досліджень при ЧДУ на території сіл Василева та Онута Заставнівського району Чернівецької області в 1997-1998 рр. //НА БЦАД, Ф.е. 3, № 6, 16 арк.

кого, Гуменецького, Приворотського городищ XI-XIII ст. Участь автора в стаціонарних дослідженнях 1997-1998 рр. великого Губинського городища Болохівського князівства XII-XIII ст. на р. Случ Старокостянтинівського району Хмельницької області послужили досвідом для археологічного вивчення топографії, житлобудівництва, оборонного зодчества Київської Русі та їх порівняння з соціально-економічним і військовим комплексом Пониззя в Середньому Подністров'ї.

Таким чином, аналіз історіографії проблеми засвідчує, що, незважаючи на значний доробок історичної науки у дослідження Південно-Західної Русі і, зокрема, Галицького і Галицько-Волинського князівств, й досі фактично не вивченим залишався автономний регіон в їх складі - Пониззя у XII-XIII ст. Опрацювання і використання давньоруських літописів, «Руської Правди», хронік іноземних авторів та інші письмових джерел, матеріалів археологічних карт та археологічних досліджень і розвідок Хмельниччини, Тернопільщини, Чернівеччини стало основою історичного та теоретичного осмислення і відтворення узагальненої історії та культури Пониззя середини XII – середини XIII ст. у Середньому Подністров'ї.

РОЗДІЛ 2

ПРОБЛЕМИ ЗАСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я В ІХ-ХІІІ ст. І СКЛАДАННЯ ТЕРИТОРІЇ ПОНИЗЗЯ.

2.1. Міграційні процеси, етнічний склад населення.

Процеси політичної консолідації та соціально-економічного розвитку східнослов'янського суспільства, що мали місце в середині I тисячоліття н. е., отримали значне прискорення в кінці VIII-IX ст. У цей час, як свідчать писемні джерела, в Середньому Подніпров'ї на базі племінних князів – полянського, сіверянського, древлянського і дреговицького утворилось державне об'єднання «Руська земля» зі столицею у Києві¹. Першими кроками князів новоутвореної держави було прагнення об'єднати всі східнослов'янські племена в межах Київської Русі. Об'єднавчий процес, що розпочався у другій половині IX ст., завершився підкоренням в середині X ст. останніх автономних племен уличів та тиверців, що проживали на території річок Південного Бугу та Дністра.

Однак, ще до появи в Середньому Подніпров'ї слов'янських племен, ця територія була щільно заселена з найдавніших часів. Сприятливі природні умови (ріки, родючі ґрунти, ліси, великі поклади кременю) позитивно відбилися на концентрації населення Середнього Подністров'я в епоху неоліту та енеоліту. Досить щільно даний регіон був заселений носіями трипільської культури. Про густоту заселення трипільцями території свідчить той факт, що їх поселення розташовувались на відстані 3-7 км один від одного (Кам'янець, Княгинин, Жва-

1 Насонов Н.А. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. – М.: Изд-во АН СССР, 1951. – С.25.

нець, Баговиця, Брага, Голосків, Китайгород, Бакота та ін.). В регіоні у великій кількості фіксуються залишки трипільської кераміки¹. Доба бронзи (II тис. до н.е.) представлена залишками поселень в урочищах Біла, Монастирище, Пушкарівка поблизу Бакоти, жертovníк поблизу с. Гораївки та ін. У Середньому Подністров'ї також відкрито чимало пам'яток раннього залізного віку. Це залишки поселень передскіфського та скіфського часу (залишки поселень біля сіл Бакота, Наддністриянка, Шутнівці, Стара Ушиця, Княгинин, Рудківці, Гуменці, Маціорське та інші на лівому березі Дністра та Комарів, Вороновиця, Дністровка, Непоротове на правобережжі Дністра)².

Починаючи з рубежу і перших століть нової ери, в Середньому Подністров'ї значно збільшується кількість населення. Як переконливо довів за матеріалами досліджень І.С. Винокур, черняхівські племена II-V ст. були праслов'янськими, які взяли участь у формуванні слов'янського етногенезу в Україні, в тому числі і Середньому Подністров'ї³. Черняхівські старожитності Середнього Подністров'я представлені цілою серією добре досліджених пам'яток II-V ст. н.е. Це, наприклад, черняхівське поселення поблизу сіл Лука-Врублівецька, Бакота, Теремці, Бернашівка та інших. Всього ж у Середньо-

- 1 Гусев С.О. Трипільська культура Середнього Побужжя IV-III тис. до н. е. – Вінниця: Антекс-У ЛТД, 1995. – 304 с.; іл.; Засць І.І. Трипільська культура на Поділлі. – Вінниця: Вид-во “Тезис», 2001. – 184 с.; Бібіков С.Н. Поселение Лука Врублевецкая на Днестре. // Мат-лы и исследования по археологии СССР №38. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1953. – 460 с., ил.; Черниш О.П. Територія Подністров'я в епоху палеоліту (Стан дослідження). // Зап. Наукового товариства імені Шевченка. – Т.СХХV: Праці історико-філософської секції. – Львів, 1993. – С.9-23; Черниш О.П. Мустьєрські житла в Подністров'ї // Археологія. – К., 1983. – Вип. 44. – С.3-6; Черниш О.П. Палеолітична стоянка Молодове V. – К.: Видавництво АН УРСР, 1961. – 176 с.; Черниш О.П. Поздний палеолит Среднего Поднепровья. //ТКИЧП. – М., 1959. Вып. XV. – С.5-214.
- 2 Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. /Упоряд.: І.С. Винокур, А.Ф. Гуцал, С.І. Пеняк, Б.О. Тимошук, В.І. Якубовський. – К.: Наукова думка, 1984. – С.22-102, 109-168.
- 3 Винокур І.С. Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II-V ст. н. е. – К.: Наукова думка, 1972. – 178 с.

му Подністрів'ї зафіксовано біля 400 пам'яток черняхівської культури¹. З V ст. розпочинається занепад черняхівської культури, що простежується в архаїзації культури, тобто на зміну високорозвиненим формам гончарного виробництва черняхівців приходять масовий ручний спосіб ліплення посуду. Очевидно внаслідок дій гунських орд було знищено черняхівські поселення та ремісничі центри у зоні порубіжжя степу та лісостепу. Перервалися традиційні зв'язки з Північним Причорномор'ям. Все це наклало відчутний негативний відбиток на матеріальну культуру слов'ян V-VII ст. н.е. Негативну роль в історії слов'янських племен відіграла й аварська навала. Але навіть у цих складних умовах основні галузі господарства – землеробство та ремесло (металообробка) – продовжували розвиватися².

На протязі другої половини V-VI ст. відбувається подальше освоєння слов'янськими племенами Середнього Подністрів'я, в ході якого вони асимілювали і окремі групи неслов'янського населення. Про просування слов'ян на південь свідчать з 520-х років візантійські джерела, які фіксують початок слов'янських нападів на Балканські провінції своєї імперії³.

Слов'янські пам'ятки початку другої половини I тисячоліття н. е., відомі на території Середнього Подністрів'я, розташовані переважно групами у басейнах великих рік та їх приток. На основі відкритих пам'яток можна припустити, що слов'янські селища в середині I тисячоліття

- 1 Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлезнавства, 1994. – С/31-32/
- 2 Винокур І.С. Історія лісостепового Подністрів'я та Південного Побужжя. Від кам'яного віку до середньовіччя. – Київ; Одеса: Вища школа, 1985. – С.77-78; Приходнюк О.М. Слов'яни на Поділлі (VI-VIII ст.). – К.: Наукова думка, 1975. – 154 с.
- 3 Гавритухин И.О. Начало великого славянского расселения на юг и запад // Археологічні студії / Інститут археології НАН України, Буковинський центр археологічних досліджень при Чернівецькому державному університеті ім. Ю.Федьковича. – Київ-Чернівці: Прут, 2000. – Вип. 1. – С.72-90.

розміщувались у певних районах досить густо, в основному групами, на близькій відстані один від одного. Найчастіше відстань між ними не перевищувала 2-3 км.¹ Площі зайняті під оселі у V-VIII ст. н. е. становили на Поділлі в середньому 1,5 га².

Дослідження слов'янських селищ Подністров'я V-VII ст. н. е. свідчать про подальший розвиток землеробсько-скотарського укладу, незважаючи на те, що вся Південно-Східна та Центральна Європа зазнали руйнівних ударів кочових гунських і аварських племен. Це означає, що в стороні від магістральних шляхів просування кочових орд, особливо в районах Середнього Подністров'я, продовжувала далі розвиватися черняхівська традиція осілого землеробського укладу³. В регіоні виявлено ряд пам'яток V-VII ст., котрі з'єднують старожитності черняхівської культури – з наступними ранньосередньовічними слов'янськими. Це поселення поблизу сіл Бакота, Теремці, Устя, Велика Слобідка, Врублівці, Голосків, Лука Врублівецька, Сокіл, Субіч, Стара Ушиця та інші (лівий берег Дністра), Атаки, Горішні Шерівці, Дністрівка, Митків, Нагоряни, Перебитківці, Хотин тощо (правий берег Дністра).

Наступний важливий етап історії населення Середнього Подністров'я пов'язаний безпосередньо з формуванням економіки, соціальних взаємин і культури напередодні і в процесі створення Київської Русі. Процес утворення та утвердження Київської Русі був складним й тривалим і охоплював кілька сторіч. Як зазначає Б.О. Тимошук, перехідний період від первіснообщинного ладу до державного устрою суспільства розпочався не пізніше

- 1 Баран В.Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. – К.: Наукова думка, 1972. – С.13.
- 2 Винокур І.С. Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя. Від кам'яного віку до середньовіччя. – Київ; Одеса: Вища школа, 1985. – С.79.
- 3 Винокур І.С. Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя. Від кам'яного віку до середньовіччя. – Київ; Одеса: Вища школа, 1985. – С.81.

VIII ст. і завершився включенням племен Подністров'я до складу Київської Русі наприкінці X ст.¹. Входження у IX ст. території лісостепового Подністров'я до складу Київської Русі значно прискорило економічний і культурний розвиток східнослов'янського населення цього регіону.

VIII-X ст. представлене в регіоні пам'ятками типу Луки-Райковецької. На території Середнього Подністров'я, зокрема, на городищах Гаряченці, Глибівка Новоушицького району, в м. Кам'янці-Подільському, на периферії с.Бакота Кам'янець-Подільського району виявлено пам'ятки типу Луки-Райковецької. Також зафіксовано кілька житлово-господарських об'єктів в урочищі Острови, поблизу с.Сокіл, матеріали яких аналогічні Луці-Райковецькій².

Вивчення пам'яток IX-XI ст. у Середньому Подністров'ї має значний науковий інтерес. Ряд відомих істориків (М.С. Грушевський, В.Б. Антонович, М. Рожков, П.А. Раппопорт) вважали, що в цей час південно-західні землі Київської Русі було спустошено набігами кочовиків. Вціліле ж населення нібито стояло на надзвичайно низькому рівні. Дійсно, думка про те, що населення Середнього Подністров'я начебто залишило даний регіон у X-XI ст. через набіги кочівників, була досить поширена. Це пояснюється тим, що руські пам'ятки IX-XI ст. до недавнього часу були тут практично не вивчені³. За останніми ж дослідженнями ми бачимо, що на правому березі Дністра і в Попрутті зафіксовано понад 120 слов'янських пам'яток VIII-X ст.⁴. На лівому березі картина зовсім інша – тут

1 Тимошук Б.О. Східні слов'яни VII-X ст.: полуддя, язичництво, початки держави / Буковинський центр досліджень при ЧДУ. – Чернівці: Прут, 1999. – С.147.

2 Вакулєнко Л.В., Приходнюк О.М. Славянские поселения I тыс. н. э. у с. Сокол на Среднем Днестре. – К.: Наукова думка, 1984. – С.6-44.

3 Баженов О.Л. Про заселення Середнього Подністров'я в IX-XI ст. // Мат-ли IV Міжнародної археологічної конференції студентів і молодих вчених. Київ, Україна, 14-16 травня 1996 р. – К.: Соборна Україна. – С.177-178.

4 Михайлина Л.П. Населення Верхнього Попруття VIII-X ст. – Чернівці: Рута, 1997. – 144 с.

всього зафіксовано біля 3-4 пам'яток цього періоду. Отже, незважаючи на напади кочовиків (печенігів та половців), що мали місце у X-XI ст., життя тут не припинилося. Згідно з прийнятою князем Володимиром Великим (989 р.) військовою доктриною, почалось спорудження укріплених сторожових городищ на південно-східних кордонах Київської Русі (по річкам Сулі, Трубежі, Ірпені), що мали за мету попередити напади кочовиків. Цей процес будівництва сторожових городищ не оминув і Середнє Подністрів'я. Хоч літописні джерела не містять про це ніяких відомостей, археологічні дослідження останніх років дають змогу впевнено стверджувати, що в Середньому Подністрів'ї почалось зведення оборонних городищ в X-XI ст., на яких не припинялося життя до XIII ст. Це Карачківцецьке городище (XI-XIII ст.), руське поселення, що простежене в старій частині міста Кам'янця-Подільського (XI-XIII ст.), та інші на лівому березі Дністра. На правому березі кількість аналогічних обстежених пам'яток переважає.

Отже, результати археологічних досліджень, здобуті з кінця XIX і протягом XX ст., дають змогу суттєво змістити у часі початок заселення літописного Пониззя. Більшість дослідників відзначає початок життя літописного Пониззя з XII ст., обминаючи при цьому питання щодо заселеності Середнього Подністрів'я у більш давній період, вказуючи тільки, що за «Повістю минулих літ» тут проживали слов'янські племена тиверців і уличів, які, на думку московського історика В.В. Седова, були безпосередніми нащадками антів¹.

Всю історію заселення даного регіону давньоруським населенням можна умовно поділити на три етапи: пер-

1 Седов В.В. Древнерусская народность и предпосылки ее дифференциации // УИЖ. – 2001. – №3. – С.21- 28; Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства, 1994. – С.36.

ший – IX-XI ст. – продовження історії слов'янських поселень V-VIII ст. та побудова перших укріплених поселень, Середнє Подністрів'я перебуває в складі Київської Русі. Другий – XI – початок XII ст. – край у складі Теробовельського князівства. Третій – XII-XIII ст. – входження Середнього Подністрів'я під назвою Пониззя до складу Галицького, а згодом Галицько-Волинського князівства, час демографічного вибуху, інтенсивного будівництва в регіоні міст і поселень, укріплених городищ.

Дослідників неодноразово приваблювали до себе загадкові племена літописних уличів та тиверців, що населяли з IX ст. землі між Середнім Подніпров'ям та Дунаєм. Проте за літописними повідомленням досить складно судити про походження племен тиверців і уличів, про локалізацію їх території і кордонів, про їхні міста, що створює ореол їх загадковості.

Уличам і тиверцям присвятили свої праці чимало дослідників, зокрема, в XIX – на початку XX ст. С.М. Соловйов¹, М.С. Грушевський², Н.В. Молчановський³ тощо. У радянський період дослідженням літописних племен займалися В.В. Мавродін⁴, Б.О. Рибаків⁵, Б.О. Тимощук⁶, М.Ю. Брайчевський⁷, П.І. Хавлюк⁸, С.К. Гуменюк⁹ й інші.

-
- 1 Соловьев С.М. Сочинения. В 18 кн. Кн. I. Т.1. / Отв. Ред. И.Д. Ковальченко, С.С. Дмитриева. – М.: Мысль, 1998. – 797 с.
 - 2 Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1991-1993. – Т.І-III
 - 3 Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. Преимущественно по летописям. – К.: Тип. Ун-та Св.Владимира, 1885. – 388 с.
 - 4 Мавродин В.В. Образование древнерусского государства. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1945. – 532 с.
 - 5 Рыбаков Б.А. Уличи //КСИИМК. – М., 1950. – Вып. 35. – С. 3-17.
 - 6 Тимощук Б.О. Північна Буковина – земля слов'янська. – Ужгород: Карпати, 1969. – 185 с.
 - 7 Брайчевський М.Ю. Походження Русі. – К.: Наукова думка, 1968. – 222 с.
 - 8 Хавлюк П.І. Земля Уличів X-XI століть. // Матеріали третьої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів: Каменяр, 1970. – С. 134-136.
 - 9 Гуменюк С.К. Як складалася територія Поділля // Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції. Жовтень, 1965 р. – Хмельницький, 1965. – С. 48-50.

Не зважаючи на великі здобутки у дослідженнях уличів і тиверців, вони все ж залишаються ще маловивченими, бо їй досі точно не встановлено місце їх локалізації, не визначено їх основні міста. Літописи подають нам дуже скупі відомості про уличів і тиверців, ставлячи їх окремо від всіх інших племен. Аналізуючи літописні повідомлення про розселення слов'ян у Східній Європі, про слов'янську мову, ми, окрім центральних племен полян, сіверян, деревлян, дреговичів, полочан, ільменських словен, не зустрічаємо жодних згадок ні про уличів, ні про тиверців, на що звернув увагу М.Ю. Брайчевський¹.

В епоху складання первинних літописів у сучасників збереглись ще свіжі спогади про племена, які носили ім'я уличів та тиверців, що мали свої головні поселення в басейні річки Дністер аж до Чорного моря. Проте сама назва племен з утворенням Київської Русі поступово виходить із вжитку і вже до кінця X ст. зникає зі сторінок літописів.

Із заселенням Середнього Подністров'я слов'янами спочатку тут осідають племена тиверців. Проте в багатьох літописах ми зустрічаємо різні погляди щодо тільки одних тиверців. В Іпатіївському літописі ми знаходимо згадку такого змісту: «а Оуличи и Тиверци сѣдаху по Бугу . и по Днѣпру . и при(при)сѣдаху к Дунае ви и вѣ множдво ихъ. сѣдаху бо по Бугу. и по Днѣпру вли до моря. и сѣть городи ихъ и до сего дне. да то сѣ зоваху ѿ Грѣкъ Велика Скѹфь и мѣ хѹтъ бо шбыча сво . и законы оць своихъ. и прѣсъдани каждо сво норовъ»². В інших літописах є невеликі розходження щодо місця проживання уличів і тиверців. Зокрема, у Лаврентіївському літописі зазначено: «а Оулучи Тиверци сѣдаху бо по Днѣстру присѣдаху къ Дунаеви вѣ множдество ихъ сѣдаху бо по Днѣстру или до моря [и] сѣть гради их и до сего дне да то сѣ зваху ѿ Грекъ Вели-

1 Брайчевський М.Ю. Походження Русі. – К.: Наукова думка, 1968. – С.146-147.

2 ПСРЛ, т.2. Ипатьевская летопись. Фототип. изд. 1908 г. – М., 1962. – Стб.9-10.

ка Скифь»¹. У «Патріаршому» або в «Никонівському» літописі вказано, що «А Лютичи и Тиверци присѣдаху к Дүнаєви, и бѣ множество ихъ, сѣдаху по Днѣстру и до моря, и сүть гради ихъ и до сего дни, до то ся зоветъ от Грекъ Велика Скифь»².

Спочатку ми спробуємо визначити місце проживання даних племен. За Іпатіївським літописом, ulичі з тиверцями спочатку сиділи «по Бүгү . и по Днѣпру и присѣдаху к Дүнає ви»³. У першому Новгородському літописі старшого і молодшого зводів засвідчено, що ulичі спочатку розташовувались в Наддніпрянщині («И веша седяще Яглице по Днѣпру вниз и посем придоша межи Бог и Днестр и сѣдяша тамо») ⁴. Тому можна впевнено стверджувати: початкова територія ulичів до першої половини X ст. знаходилась на Правобережжі Дніпра. Складність точного визначення початкової території ulичів полягає в тому, що писемні джерела не подають жодних відомостей про міста ulичів. Повідомлення, що «сѣдяху же Углици внизъ по Днѣпру. А под Пересечномъ стоа 3 лета и єдва взя ихъ» ⁵, вказують лише на одне місто. На початку X ст. ulичі мали городища і міські поселення, й одним з найсильніших був Пересічень. Проте Пересічень, на нашу думку, не був столицею літописних ulичів, так як про облогу цього міста говориться після того, як на це плем'я було вже накладено данину. Можна висловити припущення, що це було останнє непідкорене місто, бо з переходом його під владу Києва ulичі були змушені покинути обжиті території і пересилитись до тиверців.

1 ПСРЛ, т.1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – С.13.

2 ПСРЛ, т.9. Патриаршая или Никоновская летопись. – М.: Наука, 1965. – С.5.

3 ПСРЛ, т.2. Ипатьевская летопись. Фототип. изд. 1908 г. – М., 1962. – Стб.9-10.

4 Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. А. Н. Насонова. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – С.109.

5 ПСРЛ, т.23. Ермолинская летопись. – СПб., 1910. – С.5.

Тиверці від самого початку осідають між Південним Бугом і Дністром і в своїй колонізації, як повідомляє літопис, доходять до Дунаю¹. За Б.О.Тимощуком, племінний союз тиверців склався на території між Дністром і Прутом, а на півночі їх поселення охоплювали й території Північної Буковини². Про літописні міста тиверців нам теж нічого не відомо, що ускладнює їх локалізацію. За літописними згадками також відомо, що тиверці «множество ихъ съдаху бо по Днѣстру или до моря [и] сѣть гради ихъ и до сего дне да то сѣ зваху ѿ Грекъ Велика Скифь». Як свідчать археологічні дослідження, у своїй колонізації південних земель тиверці заселили велику територію Подністров'я аж до Дунаю.

Аналізуючи південні кордони цих племен, можна прийти до висновку, що вони на півдні межували зі степовим світом і були, на нашу думку, буфером між степовим світом та молодого Давньоруською державою. Отже, ці племена займали на той час велику за обсягом територію, починаючи від Дніпра на сході, Південного Бугу і Дністра на заході та Дунаю на півдні.

Майже такі самі повідомлення ми зустрічаємо в інших писемних джерелах того часу. Відразу ж викликає подив той факт, що уличі виступають у літописах разом з тиверцями. Як ми можемо спостерігати, літописці Київської Русі у своїх повідомленнях майже не відокремлюють уличів від тиверців і, можливо, їх об'єднував міжплемінний союз. Думку про існування союзу між двома племенами може підтвердити літописна згадка, датована 885 роком, яка засвідчує, що поляни, древліани, сіверяни були змушені платити данину князеві Олегу, «а сѣ Уличи и Тивѣрци имяше рать»³ тобто мали військові сутички або

1 ПСРЛ, т.1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – С.9-10.

2 Тимошук Б.О. Північна Буковина – земля слов'янська. – Ужгород: Карпати, 1969. – С.57.

3 Повесть Временных лет по Лаврентиевскому списку [ПВЛ]. – СПб, 1910. – С.24.

битву. Як ми помічаємо, уличі і тиверці виступають разом проти київського князя Олега.

Союз племен уличів і тиверців міг бути цілком ймовірним. Майже всі дослідники, зображуючи карту розселення літописних племен, відносять ці племена до південно-західних. І непокірність Олегу уличі чинять разом з тиверцями. Однак наступні події 907 року – «Иде Олег на Греки, Игоря оставивъ Киевѣ; поя [же] множество Варягъ, и Словенъ, и Чудъ, и Кривичи, и Мерю, и Деревляны, и Радимичи, и, Поляны, и Сѣверо, и Вятичи, и Хорваты, и Дулѣвы, и Тивецы»¹ дають підставу стверджувати про те, що київському князю Олегу не вдалось підкорити уличів, які відстояли свою незалежність від Києва. Тиверці ж виступають у війську Олега як «толковини», тобто союзники, і, як вважав С.М. Соловйов², це плем'я, скоріш за все, було підкорене князем Олегом, з чим можна цілком погодитись. Однак Н. Молчановський вказує на те, що тиверці не перебували у якихось обов'язкових відносинах із київським князем³. Про сплату данини київському князю ми вже не зустрічаємо більше ніяких згадок, що може свідчити про збереження за тиверцями і уличами певної автономії.

Таким чином, події 885 року цілком можна вважати за підкорення літописних тиверців. І тому зіткнення Олега з уличсько-тиверським об'єднанням доцільно сприймати за поразку останнього.

Проте уличі в літописах виступають вже незалежно і продовжують чинити опір київським князям. Про різні ступені залежності племен тиверців і уличів, які встановились на початок X ст. вказує Б.О. Тимощук, за яким уличі зберігали повну незалежність, а тиверці

1 Повесть Временных лет по Лаврентиевскому списку [ПВЛ]. – СПб, 1910. – С.29.

2 Соловьев С.М. Сочинения. В 18 кн. Кн. I. Т.1. / Отв. Ред. И.Д. Ковальченко, С.С. Дмитриева. – М.: Мысль, 1998. – С.124.

3 Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. Преимущественно по летописям. – К.: Тип. Ун-та Св.Владимира, 1885. – С.3.

брали участь у військових походах київського князя¹.

В історичній науці кінця ХІХ початку ХХ ст. існувала така думка, що племена тиверців та уличів були цілком автономними від київської влади і лише мали зобов'язання висилати свої війська на допомогу київському князю². Ця «автономія» могла зумовлюватись близькістю до степового світу, з яким київські князі боролися весь період існування давньоруської держави, і, ймовірно, використовували ці племена як буферні. Однак ця самостійність не була тривалою.

Початок правління князя Ігоря співпало з активізацією автономістичних тенденцій у деяких слов'янських племен, зокрема, уличів і древлян. Новий київський князь Ігор не хотів змиритися з існуванням у новоствореній Київській державі майже незалежного від центральної влади племені уличів. 914 року великий князь Ігор «И взя У҃глици и дастъ воеводѣ ихъ своєму Свентель҃гду, сѣдяху же У҃глици внизъ по Днѣпру. А подѣ Пересеченомъ стоа 3 лѣта и едѡа взя ихъ»³. Таким чином, з автономією уличів було покінчено раз і назавжди. Щодо останньої згадки, то відразу ж впадає у вічі місце проживання уличів. Аналізуючи всі вище наведені літописні повідомлення, можна прийти до висновку, що у більшості літописів, зокрема в Лаврентієвському, Патріаршому або Никонівському, фіксується, що уличі і тиверці проживали компактно в регіоні між Південним Бугом і Дністром. В інших – Іпатіївському та Ермолаєвському локалізація цих племен пов'язана з межиріччям Бугу і Дніпра. Ймовірно, що уличі мали досить велику територію проживання, населяючи, на нашу думку, південні окраїни Давньоруської держави. На думку київського дослідника О.С. Стри-

1 Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (Х – перша половина ХІV ст.). – К.: Наукова думка, 1982. – С.150.

2 Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1991. – Т.1. – С.419.

3 ПСРЛ, т.23. Ермолинская летопись. – СПб., 1910. – С.5.

жака, улличі були витіснені з Подніпров'я в пониззя Бугу й Дністра печенігами¹, які за повідомленням Костянтина Багрянородного були сусідні з ними. Як вказує П.П. Толочко, наступ князя Ігоря на ці племена призвів до того, що після 3-річної облоги головного міста уличської землі Пересічення, це плем'я було змушене переселитись у регіон Південного Бугу і Дністра².

Аналогічний погляд на дану проблему мав і М.С. Грушевський, який так само пояснював локалізацію улличів, вказуючи на те, що внаслідок зіткнення улличів з київською князівською владою, останні були змушені залишити обжиті міста і переселитись на Дністер до тиверців³. Н. Молчановський зазначав, що ця міграція з басейну південного Дніпра в Подністров'я могла відбутись до початку XI ст.⁴. З боку князівської влади даний крок був вимушений. З іншого боку, переселення улличів і знищення основних їх міст відкрило сюди шлях печенігам, які вперше з'явилися у 914 році на південних кордонах Київської держави⁵.

Отже, підсумовуючи наведене вище, можна стверджувати, що між тиверцями і улличами, яких літописці відносили до південно-західних племен, до IX ст. існував міжплемінний союз. На нашу думку, в цьому союзі панівну роль відігравали улличі, які зберегли за собою автономію аж до 914 року. Вимушена міграція улличів у межиріччя

1 Стрижак О.С. До питання про український етногенез // УІЖ. – 2001. – №3. – С.39.

2 Толочко П.П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – К.: Наукова думка, 1987. – С.37.

3 Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1991. – Т.1. – С.204-205.

4 Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. Преимущественно по летописям. – К.: Тип. Ун-та Св.Владимира, 1885. – С.26.

5 Баженов О.Л. Уличі та тиверці за літописними повідомленнями // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць / Чернівецький національний університет ім. Ю.Федьковича, кафедра етнології, античної та середньовічної історії. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – Том 2. – С.241-245.

Південного Бугу і Дністра ускладнила та урізноманітнила процес етногенезу слов'ян у цьому регіоні. Зокрема, на правобережжі Середнього Дністра у той час існували нечисленні поселення білих хорватів, які тут залишилися після міграції карпатських слов'янських племен хорватів на Балкани, і впливали своєю самобутністю на місцевий етногенез¹. З іншого боку, поява численного племені уличів і тиверців у Середньому Подністров'ї спростовує існує й досі твердження про незаселеність цього краю в X-XI ст., про що також свідчать археологічні дослідження.

На превеликий жаль, це були останні літописні згадки про уличів, тиверців і білих хорватів, які майже безслідно зникають з писемних джерел. З нашого погляду, незацікавленість літописців даним регіоном пояснюється тим, що ця територія на ранньому етапі ще не відігравала якоїсь значної політичної ролі. Відсутність даних у літописах може пояснюватись також адміністративною самостійністю краю².

Принципове значення для вивчення етногенезу місцевого населення в досліджуваному регіоні є реконструкція демографічного процесу та встановлення чисельності і розселення мешканців у Середньому Подністров'ї. Щоб більш-менш точно визначити чисельність населення, потрібно врахувати різні аспекти життя давньоруського суспільства в досліджуваному регіоні, а саме соціально-економічний та політичний розвиток, кліматичні умови,

1 Михайлина Л.П. Населення Верхнього Попруття VIII-X ст. – Чернівці: Рута, 1997. – 144 с.; Михайлина Л.П. Літописні хорвати у вітчизняній і зарубіжній історіографії // ПССІАЕ. – Чернівці, 1998. – Т. 1. – С.102-115; Герман К.Ф., Щербань М.П. Від білих хорватів до гуцулів: дослідження етногенезу у світлі фактажу діалектології // Буковина – мій рідний край. III історико-краєзнавча конференція молодих дослідників, студентів та науковців: Матеріали. – Чернівці, 2000. – С. 8-9.

2 Пламеницька О.А. Висліди і перспективи студій мурованого оборонного будівництва Поділля // Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. Матеріали. Кам'янець-Подільський, 18-22 жовтня 1993 р. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С.6.

географічне положення, стан з народжуваністю та смертністю, середній кількісний показник сім'ї й ін. Специфіка Середнього Подністров'я полягає в тому, що давньоруські літописи не фіксують відомостей про кількісний стан заселення цього ареалу. Тому дати відповідь на це питання можна лише на основі археологічних досліджень та сучасних наукових методик аналізу демографічних процесів періоду України-Русі. Зокрема, методика дослідження чисельності мешканців міст, городищ і поселень до монгольського періоду певною мірою розроблена В.І. Козловим¹, М.С. Авербухом² і особливо, що є важливим для Середнього Подністров'я, П.П. Толочком³. З нашого погляду, на даний час найбільш досконалою є методика визначення чисельності населення на прикладі Середнього Подніпров'я IX-XIII ст., запропонована П.П. Толочком, з якої ми скористаємося в наших статистичних і демографічних розрахунках.

До числа міських П.П. Толочко відносить групу поселень, що характеризується складним плануванням і має укріплену площу від 1 до 2,5 га. За розмірами, а відповідно і до кількості населення, усі давньоруські міста, дослідник розподіляє на чотири групи. До першої групи входять великі центри, площа яких становила або перевищувала 100 га: Київ, Чернігів, Новгород, Переяслав та ін. До другої групи належать міста, площа яких складала від 10 до 50 га: Новгород-Сіверський, Любеч, Перемишль, Звенигород, Рязань й ін. Третя група – це міста, укріплені частина яких складала від 2,5 до 10 га; до четвертої

1 Козлов В.И. Динамика численности народов. – М.: Наука, 1964. – 205 с.; Козлов В.И. Культурно-исторический процесс и динамика численности народов // Вестник истории мировой культуры, 1959. – №1. – С.42-67.

2 Авербух М.С. Законы народонаселения докапиталистических формаций. – М.: Наука, 1967. – 245 с.

3 Толочко П.П. Проблемы палеодемографии и палеоэкономики (Археологический аспект исследования) // Проблемы исторической демографии СССР. – К., 1988. – С.34-40.

можна віднести маленькі міста, площа яких становила від 1 до 2,5 га¹.

Процес заселення Середнього Подністров'я можна умовно поділити на два етапи відносно будівництва міст-городищ. Перший – IX-XI ст., час дальшого заселення регіону Подністров'я та спорудження невеликих укріплених поселень і селищ. На цей етап припадає заселення ареалу тиверцями і уличами, який співпадає з першим піком активізації демографічних процесів. Другий XII – початок XIII ст. – період масового будівництва городищ і міст, різкого піднесення продуктивних сил в регіоні, який призвів до стабілізації і різкого зростання чисельності населення (другий пік).

Використовуючи методику П.П. Толочка, яка враховує розміри дитинців, посадів міст і городищ, кількість землі на одну сім'ю в період княжої доби, а також палеодемографічний аналіз Пруто-Дністровського межиріччя даного часу чернівецького науковця І.П. Возного, в розрахунок котрим покладено середній розмір сім'ї в 5 осіб, кількість садиб і житлових будинків у них², можна встановити умовну кількість мешканців у Середньому Подністров'ї відповідно до етапів заселення: IX-XI ст. та XII – початок XIII ст. В основу побудови статистики населення взяті відомості з матеріалів досліджених археологами пам'яток – міст, городищ, поселень (на жаль, станом на початок XXI ст. ще багато поселень не досліджено). Більш-менш вивчених поселень на лівобережжі Дністра 34, з них три літописні населенні пункти (Бакота, Ушиця, Каліус) та майже стільки ж у межиріччі Верхнього Пруту і Середнього Дністра.

1 Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – К.: Наукова думка, 1989. – 256 с.

2 Возний І. Чисельність населення Пруто-Дністровського межиріччя XII-XIV ст. (Проблема палеодемографічного аналізу) // Матеріали V Конгресу Міжнародної асоціації українців. Збірник наукових статей. Ч. I. – Чернівці: Рута, 2003. – С. 86-87.

Як свідчать матеріали археологічних розвідок та досліджень, у IX-XI ст. в Середньому Подністров'ї на території між лівобережними притоками Збруч і Калюс було вісім відомих давньоруських городищ, які за своїми функціями були переважно військовими (сторожовими), що захищали кордон від степового світу. Зокрема, це були городища у сс. Гаряченці, Глибівка, Пилипи Хребтіївські, Хребтіїв, Великий Карабчіїв, Караченці, Бакота, м. Кам'янець-Подільський (Кам'янець-Подільський, Новоушицький, Дунаєвецький, Городоцький райони Хмельницької області). До речі, малочисельність укріплених городищ, відносно невелика кількість у них населення (в основному військові залоги з обслугою), відсутність відомостей про географію неукріплених сільських поселень і стало однією із причин появи тверджень в історичній науці XIX-XX ст. про безлюдність цього ареалу.

Здійснено умовні підрахунки за матеріалами археологічних досліджень 1982 року¹ на городищі Глибівка Новоушицького району встановлено, що в середині укріплення постійно мешкала одна сім'я (орієнтовно в складі 7-8 чоловік) у досить великому як на той час будинку. На випадок військової загрози в городище прибувала залога із сусідніх неукріплених поселень. Така залога могла бути в складі 120-150 чоловік. Якщо вважати умовно, що один воїн був виходець з окремої сім'ї цих поселень, то на території діаметром 15 км з центром у Глибівському городищі могло в X – на початку XI ст. проживати 500-600 чоловік.

Йдучи подібними розрахунками можна встановити, що на лівобережжі Середнього Подністров'я в X – на початку XI ст. орієнтовно проживало близько 13-14 ти-

¹ Звіт про археологічні дослідження давньоруського городища IX-XI ст. біля с. Глибівка Новоушицького району Хмельницької області за 1982 р. // Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник. – Ф. Археологічні дослідження музею. – Спр. Звіти археологічних експедицій. – арк.1-3.

сяч чоловік, а на меншому за територією правобережжі орієнтовно 10-12 тисяч чол. Як на той час для такого великого ареалу дана кількість незначна, проте ця статистика вписується в приблизно ж такі показники інших регіонів Давньоруської держави, наприклад, у густіше заселеному Середньому Подніпров'ї, за підрахунками П.П. Толочка, мешкало всього 26 тис. чол.¹ Таким чином, наведена статистика ще раз спростовує гіпотезу окремих дослідників XIX-XX ст. про безлюдність Середнього Подністров'я в даний період. Варто зауважити, що в другій половині XI ст. в результаті масованих нападів кочівників більшість указаних вище городищ були знищені (до тла були спалені городища в Глибівці, Гаряченцях, Пилипах Хребтіївських та ін). Це призвело до значного погіршення демографії досліджуваного регіону. Але, на нашу думку, даний факт не може беззаперечно слугувати доказом у теорії безлюдності Подністров'я.

Другий пік заселення Середнього Подністров'я припадає на другу половину XII – початок XIII ст. За даними археологічних розвідок на лівобережжі Середнього Подністров'я зафіксовано і розвідано 34 городища, 75 відкритих селищ². В ареалі Верхнього Пруту і Середнього Дністра досліджено 138 відкритих поселень³. Якщо врахувати, що не всі неукріплені поселення виявлені (вони можуть знаходитись частково під лісовими масивами, розвідки в яких ускладнені), то ще 20-25 селищ можна мати на увазі. Яка ж кількість населення могла проживати в той час у даному регіоні?

1 Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – К.: Наукова думка, 1989. – С.195.

2 Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства, 1994. – С.36.

3 Возний І. Чисельність населення Пруто-Дністровського межиріччя XII-XIV ст. (Проблема палеодемографічного аналізу) //Матеріали V Конгресу Міжнародної асоціації українців. Збірник наукових статей. Ч. I. – Чернівці: Рута, 2003. – С. 86.

У центрі Пониззя – Бакоті та її околицях наприкінці XII – першій половині XIII ст., за підрахунками І.С. Винокура, мешкало близько 2 – 2,5 тис. чол.¹. При розрахунках ми виходили з того, що до Бакотського дитинця, площею понад 1 га, прилягала центральна міська забудова – між притоками Рудка і Градівка (площею біля 9 га), решта земель Підгороддя, які простягалися в бік Теремців та Студениці, їх площа судячи з наявності решток давньоруського культурного шару становила 48 га. У південно-східному напрямку, до і за межами розташування скельного печерного монастиря, обжитою давньоруським населенням, виявилась площа ще 80 га. Таким чином, співвідношення площі Бакотського дитинця (разом із центральною міською забудовою посаду і підгороддям) виражається співвідношенням 10 га : 130 га, або одного до тринадцяти². Отже, на загальній території Бакоти та її периферії в радіусі 2 – 2,5 км цілком могло розташуватись населення у кількості 3 – 4,5 тис. мешканців.

Навколо Бакоти, на відстані 3-15 км розташовані давньоруські городища у сс. Стара Ушиця, Пиживка, Подільське, Дерев'яне, Каліус, Куча, Хребтіїв, Лоївці. До кожного з городищ цієї групи прилягає по два-три неукріплені селища. Найзначнішими з них були Стара Ушиця і Каліус, які потрапили на сторінки літописів. Зокрема, Каліус складався з дитинця і посаду загальною площею понад 2,5 га та досить широкою периферією (15 га). Ймовірно, на цій площі могло мешкати наприкінці XII – першій половині XIII ст. до 1 тис. чол. (воїнів, землеробів, ремісників, торгівців тощо).

Дещо більше становило населення давньоруської Ушиці, приблизно 1,5 тис. чол. Варто звернути увагу на

1 Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства, 1994. – С.254, 375.

2 Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства, 1994. – С.152.

цікаве повідомлення Іпатіївського та інших літописів про факт втечі з цього міста в 1159 році до війська Івана Берладника 300 смердів. Даний факт засвідчує, що землероби (смерди) склали значну частину населення цього регіону. За підрахунками П.П. Толочка, давньоруська селянська сім'я у Середньому Подніпров'ї складалася пересічно з шести осіб¹. Тому, можна припустити, що Середнє Подністрів'я суттєво не відрізнялося у демографічному плані від Подіпрів'я. Виходячи з таких розрахунків по решті зазначених городищ даного ареалу можна припустити, що у Пиживці мешкало 0,5 тис. чол., Подільському – 0,7, Дерев'яному – 0,6, Кучі – 0,4, Лоївцях – 0,5. Разом у цьому мікрорегіоні орієнтовно проживало наприкінці XII ст. – до 3 тис. чол.

У радіусі 15-30 км від Бакотського мікрорегіону розташовано 10 городищ і 20 селищ пов'язаних з ними. Це городища сс. Брага (два городища), Велика Слобідка, Врублівці, Устя, Гринчук, Кадіївці, Княгинин, Княжпіль, Малинівці². З цих городищ найкраще досліджено укріплене поселення в Гринчуку, що розташоване на високому мису лівого берега Дністра. Дитинець та посад разом займали 2100 м кв. та ще стільки ж периферія³. Оскільки дослідник цього городища С.П. Пачкова майже не виявила речей землеробського характеру, то вона висунула гіпотезу, що це поселення було військовою фортецею⁴. Можна припустити, що більшість мешканців склали воїни та їх обслуга (ремісники, що виготовляли і ремонтували зброю, гончарі, ткачі тощо). Їх сім'ї мешкали в по-

1 Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – К.: Наукова думка, 1989. – С.195.

2 Винокур І.С., Петров М.Б. Исторична топографія Кам'янця-Подільського з найдавніших часів до кінця XVIII ст. (Методична розробка). – Хмельницький, 1983. – С.37.

3 Пачкова С.В. Давньоруське городище Гринчук на Дністрі //Археологія. – 1979. – Вип. 32. – С. 79.

4 Пачкова С.В. Давньоруське городище Гринчук на Дністрі //Археологія. – 1979. – Вип. 32. – С. 96.

саді та на периферії. Враховуючи загально невелику територію городища та периферії, суто військове його призначення, можна вважати, що загальна кількість мешканців тут складала не більше 600 чоловік. Майже таких розмірів і такої ж кількості населення були городища в сс. Брага (два городища), Княгинині, Усті та ін. Разом у регіоні могло мешкати у всіх названих городищах з периферією пересічно до 5,0 тис. чол. Якщо сюди додати населення 20 неукріплених поселень даного регіону, то загальна кількість становитиме до 6 тис. чол.

Нарешті, в радіусі 30-45 км від Бакотського центру відомо ще 10 городищ і 23 селища, пов'язаних з ними. Це залишки городища в м. Кам'янці-Подільському (на місці пізньосередньовічної фортеці XIV-XVIII ст.), а також у сс. Кадійвці, Привороття, Колубаївці, Ластівці, Оринин, Супруньківці та ін.¹ За підрахунками І.С. Винокура та М.Б. Петрова, в Кам'янці (дитинець, посад на території Старого міста та периферія) могло проживати до 1,5 – 1,8 тис. чол.² В решті городищ та селищ даного регіону загальна кількість населення орієнтовно становила 5-6 тис. чол.

Таким чином, наприкінці XII – на початку XIII ст. у досліджуваному ареалі лівобережжя Середнього Подністров'я (між притоками Серет на північному заході та Калюс на півдні) за такою методикою обрахунків могло мешкати орієнтовно близько 30-35 тис. чол. За підрахунками І.П. Возного, на правобережному Пониззі (Пруто-Дністровське межиріччя) проживало 16995 осіб, або в середньому 5-6 чол. на 1 кв. км.³ Звичайно, дане число в

- 1 Винокур І.С., Петров М.Б. Исторична топографія Кам'янця-Подільського з найдавніших часів до кінця XVIII ст. (Методична розробка). – Хмельницький, 1983. – С.37.
- 2 Винокур І.С., Петров М.Б. Исторична топографія Кам'янця-Подільського з найдавніших часів до кінця XVIII ст. (Методична розробка). – Хмельницький, 1983. – С.16.
- 3 Возний І. Чисельність населення Пруто-Дністровського межиріччя XII-XIV ст. (Проблема палеодемографічного аналізу) //Матеріали V Конгресу Міжнародної асоціації українців. Збірник наукових статей. Ч. I. – Чернівці: Рута, 2003. – С. 87.

ідеалі. В дійсності ж ця цифра може бути і дещо меншою. Тут не враховані втрати населення під час військових дій, епідемій, голоду й ін. Загалом ми вважаємо, що на лівобережжі і правобережжі Середнього Дністра сукупно наприкінці XII – у першій половині XIII ст. могло проживати до 50 тис. чол. Ця кількість населення була достатньою для підтримки і розвитку продуктивних сил всього Подніззя. Варто відзначити, що на правобережжі Середнього Подністров'я як у IX-XI ст. так і в XII – на початку XIII ст. населені місця (городища, міста, селища) мали більш розвинуту інфраструктуру і значно менше страждали від нападів кочівників. Тому в даному регіоні у той період стабільно жителів було на одну третину, а в окремі періоди (друга половина XI ст.) на половину більше від мешканців лівобережжя Дністра.

Щодо етнічного складу та антропологічного типу населення Середнього Подністров'я то слід зазначити, що основними племенами, які проживали на території вказаного регіону були племена уличів, тиверців та білих хорватів. Щодо антропологічного типу вказаного населення, то на підставі краніологічних матеріалів із середньовічних некрополів вказаного регіону ми можемо прийти до висновку, що літописні уличі і тиверці характеризувалися мезокранією, середніми розмірами лицевого відділу, дежу широкими й невисокими орбітами, значним горизонтальним профілюванням обличчя, високим перебіссям, середнім виступанням носа. Найближчі аналогії цьому поєднанню ознак ми знаходимо в ареалі деревлян.¹ Окрім цього, даний антропологічний тип ми зустрічаємо і на території Середньої Надніпрянщини, де до 914 р. мешкали племена уличів.

Такий набір ознак, тобто широколицість була притаманна всій давньоруській людності Північної Буковини і Пруто-Дністровського межиріччя, де власне

¹ Сегеда С.П. Антропология: Навчальний посібник. – К.: Либідь, 2001. – С.293.

і мешкали літописні племена уличів і тиверців. Аналізуючи морфологічні витоки слов'ян у цих регіонах, М.С. Великанова вказала на різкі відмінності між ними та їхніми попередниками – носіями черняхівської культури. Ці відмінності мають настільки виразний характер, що за словами дослідниці повністю виключають ймовірність генетичних взаємозв'язків між черняхівцями та слов'янами, що їх змінили, і дають підстави вважати слов'янське населення території Подністров'я пришлим.¹

Посилаючись на краніологічні паралелі з населенням древлянських земель, М.С. Великанова висунула припущення, що територія Прутсько-Дністровського межиріччя заселялася вихідцями з більш північних областей східнослов'янського ареалу.² До речі, перші переселення великих груп населення з початкових місць проживання в інші дійсно простежуються за літописними повідомленнями в давньоруських літописах. Так, у 989 р. київський князь Володимир I започаткував спорудження фортець по річкам навколо Києва: «... нача ставити городы по Деснѣ, и по Востри, и по Трубжеви, и по Сулѣ, и по Стугнѣ, и поча нарѣвати мужѣ лучшиѣ от Словень, и отъ Кривичъ, и отъ Чюди, и отъ Вятичъ, и отъ сихъ насели грады; бѣ бо рать отъ Печенѣгъ, и бѣ воюяся с ними и одоляя имъ»³. Як ми можемо бачити, з даного літописного повідомлення, основним населенням даних фортець виступили кривичі, в'ятичі, словени та чудь. Всі ці племена, фактично розташовувались в північно-східній частині давньоруської держави.

1 Великанова М.С. Палеоантропологический материал из могильников Черняховской культуры Молдавии // Антропологический сборник. – М., 1961. – Т.3. – С. 47-48.

2 Великанова М.С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. – М.: Наука, 1973. – С.122.

3 Повесть Временных лет по Лаврентиевскому списку [ПВЛ]. – СПб, 1910. – С.119.

В одній із краніологічних серій з території Середнього Подністров'я (васильківській) простежується певна тенденція до високолицьості, високоорбітності та вузьконосості, тобто ознак, властивих західним слов'янам. Аналізуючи варіації лицьового, орбітного та носового показників у загальній серії, М. Виликанова зауважую, що вони ухиляються в загальнослов'янському напрямку і лежать, по суті, поза східнослов'янськими межами коливань цих ознак. З цим можна погодитись, зробивши одне застереження: наведені дані свідчать не про прийшлий характер василівської популяції, а про напрямки давніх антропологічних зв'язків східнослов'янського населення Карпатського регіону.¹

Таким чином, основним антропологічним типом населення Середнього Подністров'я та Пруто-Дністровського межиріччя є мезокефальний широколиций тип, який, окрім вказаного регіону є характерним і для нащадків літописних древлян і волинян, що може свідчити про певні генетичні взаємозв'язки.

2.2 Формування території Пониззя

В історіографії княжої доби однією з найскладніших є проблема формування і складання території Пониззя в Подністров'ї, у визначенні його територіальних і хронологічних меж. Дискусія з цього приводу в науці триває майже 150 років, до якої прилучилися Н. В. Молчановський, М.С. Грушевський, М.І. Петров, В.Б. Антонович, Є.Й. Сіцінський (XIX – поч. XX ст.), В.Т. Пашуто, С.К. Гуменюк, Я.Р. Дашкевич, П.А. Раппопорт, Л.Є. Махновець, М.Ф. Котляр, В.В. Майоров, І.С. Винокур й ін. (друга пол. XX – поч. XXI ст.).

Однією з складових цієї дискусії є час появи назви По-

1 Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян по данным антропологии.- М.: Изд-во МГУ, 1973. – 329 с.

низзя у Подністров'ї та суть цього поняття. Головним чинником утворення історичної області Пониззя, з нашого погляду, був процес формування державності у східних слов'ян і складання адміністративно-територіальних регіонів відповідно до природно-географічних зон та специфіки їх заселеності. Особливо активізувався цей процес у XII-XIII ст. у зв'язку з розпадом єдиної Київської Русі на удільні князівства, в яких у свою чергу також відбувалося місцеве районування. Географічно Пониззям у той час називали окраїни, або пограничні території князівств.

Давньоруські літописи фіксують появу нових географічних назв окремих земель, зокрема в Південно-Західній Русі таких, як Погорина у верхній та середній течії Горині (літописна згадка під 1097 р.), Болохівщина в Надслуччі (1150 р.), Побожжя у верхній та середній течії Південного Бугу (1257 р.), Полісся у межиріччі Прип'яті та Десни (1247 р.) й, зрештою, наддністрянське Пониззя (1226 р.). Практично ці області заявили про себе і відіграли історичну роль у межах X-XIV ст. й розчинилися в більш значних за розмірами історико-етнографічних землях пізнього середньовіччя – Буковини, Галичини, Волині і Поділля¹.

Перша згадка про Пониззя зазначена в Іпатіївському літописі під 1226 та 1227 роками, в якій мова йде про те, що, уступаючи галицький стіл угорському королевічю Андрієві, князь Мстислав Удатний «самъ взя Понизье»². У 1228 році Мстислав знову підтверджує свої права на Пониззя: «ти (Данило) візьми Галич, а я Пониззя.»³. Ці події переконливо свідчать, що на той час так зване дністровське Пониззя була настільки уже сформованою, відосoble-

1 Дашкевич Я.Р. Поділля: виникнення і значення назви //VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. Секція історії дожовтневого періоду. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 58-59.

2 ПСРЛ, т.2. Ипатьевская летопись. Фототип. изд. 1908 г. – М., 1962. – Стб.750.

3 Літопис Руський /Пер. з давньорусь. Л.С. Махновця. – К.: Дніпро, 1989. – С.384.

ною і навіть автономною територією в складі Галицько-Волинського князівства, що в складних політичних перипетіях першої половини XIII ст. галицькі князі були не проти зайняти стіл у його столиці Бакоті¹.

Судячи з цього, поняття «Пониззя» почало формуватися у свідомості населення в Середньому Подністров'ї ще в X-XI ст., коли цей регіон належав Київській державі. Проте значну початкову роль у складанні даного топоніму відіграло в XI – на початку XII ст. Теревовельське князівство, яке здійснювало свої військові походи вниз по Дністру й розпочало споруджувати на Середньому Дністрі та його лівій притоці Сереті городища та фортеці, щоб захистити свій південно-східний кордон від набігів кочівників². Остаточно став закріплюватися топонім Пониззя й окреслюватися з більш-менш чіткими кордонами своєї території під час утворення на початку 40-х рр. XII ст. на базі об'єднання Теревовельського і Перемиського уділів Галицького князівства з центром у місті Галич на верхньому Дністрі.³ Першими зовнішньополітичними кроками нового князівства стали поширення своєї влади на стратегічні землі середнього і нижнього Подністров'я, тобто оволодіння низом Дністра аж до Чорного моря і Дунаю. Галицьке Пониззя включало весь південний кордон Галицького князівства, в тому числі і Середнє Подністров'я, крайньою межею якого було узбережжя Чорного моря – від міст Олешя до Малого Галича (на лівому боці Дунаю)⁴.

Вже у 1144 р. союзні війська князя Всеволода Олого-

- 1 Майоров В.В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период: Князь, бояре и городская община. – СПб.: Университетская книга, 2001. – С.236.
- 2 Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. 2-е вид., із змінами і доп. / Відп. ред. Я. Ісаєвич. – Львів, 1999. – С.51.
- 3 Войтович Л.В. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII-XVI ст. – Львів: [Б.в.], 1996. – С.58.
- 4 Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1950. – С.168.

вича¹, а в 1159 р. претендента на галицький стіл Івана Ростиславовича² після облоги захоплювали місто Ушицю на лівобережжі середнього Дністра, яку І.П. Крип'якевич справедливо вважав важливим центром Пониззя і першою його столицею у XII ст.³. Одночасно у цих війнах бралися на порубіжжі Галицького князівства і Пониззя міста Микулин на Сереті, а на південній окраїні Пониззя (правий берег середнього Дністра) Кучелмин⁴. Таким чином, з цього часу можна вважати, що назва Пониззя як топонім і певна окреслена територія набрала остаточного визнання як у місцевого населення, так і в адміністративному плані, котра утвердилася і набрала поширення в літописанні у XIII ст.

Географічні назви з префіксом «по» і подібною семантикою були досить поширені в IX-XIV ст.: Подольє (нинішній Поділ) у Києві, Погорина, Посульє, Посемьє, Порьсьє, Побожьє, Польсьє тощо. Вони відображували певну природно-географічну зону заселення навколо конкретної ріки, гірського або лісового масиву і згодом призвели до виокремлення з такими означеннями країв, земель, що зафіксувалися в літописанні⁵.

Етимологію і семантику слова «Пониззя» тлумачили А. Пшездзецький (1841р.), Н.В. Молчановський (1885 р.), М.І. Петров (1891), М.С. Грушевський (1894), С.К. Гуменюк (1965), Я.Р. Дашкевич (1990), І.С. Винокур (1994), Л.С. Челкін (1997), В.В. Майоров (2001) та ін. Одні з них розуміли Пониззя як географічну площину (низ, дол) стосов-

- 1 Літопис Руський /Пер. з давньорусь. Л.Є. Махновця. – К.: Дніпро, 1989. – С.196-197.
- 2 Літопис Руський /Пер. з давньорусь. Л.Є. Махновця. – К.: Дніпро, 1989. – С.273.
- 3 Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. 2-е вид., із змінами і доп. / Відп. ред. Я. Ісасвич. – Львів, 1999. – С.51-52.
- 4 Літопис Руський /Пер. з давньорусь. Л.Є. Махновця. – К.: Дніпро, 1989. – С.196, 197, 273.
- 5 Дашкевич Я.Р. Поділля: виникнення і значення назви //VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. Секція історії дожовтневого періоду. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 58-590.

но Карпатських гір (Н. Молчановський, М. Грушевський, С. Гуменюк, філологи І. Железняк, Л. Масенко), другі як територію середнього і рідше нижнього Подністрів'я, що знаходилася нижче верхньої течії цієї ріки і була нижче Галицького, згодом Галицько-Волинського князівства й межувала з ним (І. Винокур, Л. Махновець, Л. Войтович, В. Майоров, П. Толочко тощо.), інші як «Русь нижню», розташовану в низинах або долинах, що притаманно для Подністрів'я (Я. Дашкевич й ін.). В кожній точці зору вчених є своя частка істини, яку ретельно проаналізував в історико-географічному та мовно-семантичному плані Л.С. Челкін (1997 р.)¹. Самі ж галичани, які прагнули володіти всім Подністрів'ям, здійснюючи у XII – першій половині XIII ст. торгові плавання та військові походи по Дністру до Чорного моря і Дунаю, вважали, що таким шляхом вони спускаються до низу (долу) й називали цю землю, що лежала на південний схід від кордону свого князівства просто Пониззям або галицьким Пониззям. Зрозуміло, що під «Пониззям» в часи Галицько-Волинської держави найчастіше розуміли територію середньої течії Дністра².

Варто зауважити, що поняття Пониззя зникає у літописах та інших джерелах з другої половини XIII ст. у зв'язку з геополітичними змінами, які внесла на той час татаро-монгольська навала на Південно-Західну Русь. У побутовому значенні вона існувала ще досить тривалий період. Відокремлення Пониззя від галицької землі вже у XIV ст., процес формування нових історико-географічних регіонів призвів до появи майже тотожної семантичної назви «Поділля» (Русь долішня, країна долин), яка вперше згадується у Литовсько-Руському лі-

1 Челкин Л.С. О географических терминах «Понизье», «верх» и «низ» в древнейших восточнославянских летописях //Язык. Культура. Взаимопонимание: Материалы Международной научной конференции. – Львов, 1997. – С. 25-32.

2 Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства, 1994. – С.252.

тописі під 1362 р., і стала означати значно ширшу територію, що включала всі землі межиріччя Дністра і Південного Бугу¹. Водночас на правому побережжі Середнього Дністра в цей період почало утверджуватися поняття нової історико-етнографічної землі «Буковина», яка була значно просторішою, ніж Пруто-Дністровське Пониззя.

Найбільш складною проблемою в науковій дискусії про Пониззя княжої доби є проблема складання його територіальних меж, про які й досі не має єдино утвердженої думки. Зокрема, є розуміння літописного Пониззя у широкому означенні цього історико-географічного регіону, що включає територію басейну середнього і нижнього Подністров'я до Чорного моря і гирла Дунаю, яке трактують як Дністро-Дунайське Пониззя (П. Толочко, Л. Махновець, М. Браичевський, В. Пашуто та ін.). Дійсно, в епоху розквіту Галицького князівства в другій половині XII ст., особливо при князюванні Ярослава Осмомисла, близько 1185 р. його володіння простяглися вздовж Дністра до Дунаю². Однак, як справедливо зазначає М.Ф. Котляр, південний кордон Галицького князівства по пониззю Дунаю був тимчасовий і слабо зв'язаний з Галичем³. Тому, хоча в нижньому Подністров'ї та в гирлі Дунаю було географічно своє пониззя, але серцевиною літописного Пониззя як адміністративної території зі своєю столицею й економічно і політично зв'язаною з Галицькою землею було Середнє Подністров'я.

В зв'язку з цим ще з XIX ст. точаться дискусії, в яких межах Середнього Подністров'я сформувалося Пониззя?

1 Гуменюк С.К. Як складалася територія Поділля // Тези доповідей Подільської історико-красназвочної конференції. Жовтень, 1965 р. – Хмельницький, 1965. – С. 48-50.

2 Браичевський М.Ю. Етнографічні межі Галицького князівства близько 1185 р. // Проблеми етнографії Поділля: Тези доповідей наукової конференції. – Кам'янець-Подільський, 1986. – С. 147-148.

3 Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь (Історія України в 15-ти томах). – Т. 5. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 1998. – С.143-144.

Одна група дослідників ХІХ – початку ХХІ ст. (Н. Молчановський, Ю. Сіцінський, Н. Григорієв, С. Гуменюк й ін.) вважають, що територія літописного Пониззя була обмежена лівобережжям середнього Дністра, межиріччям його приток на заході Серетом й на південному сході Калюсом (між ними ліві притоки Збруч, Жванчик, Смотрич, Тернава, Студениця, Ушиця та ін.), а його північний кордон проходив по лінії Бар – Солобківці – Гусятин.

На цій території розмістилися літописні міста (гради) Бакота, Ушиця, Каліус, Микулин та інші городища і поселення¹. За переконаннями цих науковців територія Пониззя охоплювала лівобережжя Середнього Дністра і навіть не повністю, бо середня течія ріки тягнулася нижче м. Каліуса до сучасного м. Могилева-Подільського (Вінниччина) і трохи далі.

Інша група дослідників (І. Крип'якевич, П. Раппорт, Л. Махновець, М. Котляр, І. Винокур, В. Захар'єв та ін.) відносять до Пониззя ХІІ-ХІІІ ст. також правобережжя Середнього Дністра від м. Василева напроти впадіння в Дністер лівої притоки Серет до м. Кучелмина на півдні, що напроти м. Каліус на лівому березі ріки. З цього приводу П.А. Раппорт писав: «У ХІІ ст., коли склалося Галицьке князівство, територія сучасної Молдови була вже покинута русичами і південний кордон руських поселень проходив в районі середньої течії Дністра. Безпеку з боку степів забезпечували багаточисленні міста – Каліус, Ушиця, Бакота, Онут, Кучелмин, Василів, Коломия. Територія ця входила до складу Галицького князівства, але була погано зв'язана з його центральною частиною. Саме цей район носив у ХІІ ст. найменування Галицької України, а в ХІІІ ст. став називатися Пониззям»². Таку ж дум-

1 Григорієв Н.Я. Поділля. Географічно-історичний нарис. [Репринтне вид. 1919 р.] – Кам'янець-Подільський: Оіом, 2003. – С.60; Гуменюк С.К. Як складалася територія Поділля // Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції. Жовтень, 1965 р. – Хмельницький, 1965. – С. 48.

2 Раппорт П.А. Военное зодчество Западно-Русских земель X-XIV вв. – Л.: Наука, 1967. – С.177.

ку висловив І.С. Винокур: «У зазначеній в літописі території Пониззя окрім давньоруських міст і замків (Бакота, Ушиця, Каліус), що знаходилися на самих південних рубежах Галицької землі, були включені і правобережні подністровські – Кучелмин, Плав, Хотень (Хотин), Василів і Онут. Це, так би мовити, розширена територія в середній течії Дністра, яка так чи інакше була пов'язана з Пониззям»¹. М.Ф. Котляр також на карті давньоруського Подністров'я позначив верхній кордон Пониззя від м. Микулина на Сереті до Василева і Онута на правому березі Дністра і нижній – до Кучелмина і Каліуса².

Як засвідчують відкриття численних поселень і пам'яток княжої доби в Чернівецькій області та їх археологічні дослідження, які здійснили в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. Б.О. Тимощук, І.П. Возний, Л.П. Михайлина, С.В. Пивоваров, Ю.В. Мисько, Б. Рідуш та інші, спосіб життя місцевого населення на просторі всього межиріччя Верхнього Пруту і Середнього Дністра був тотожний такому ж на лівобережжі цієї ріки. Дві частини Середнього Подністров'я об'єднували загальні суспільні риси притаманні для всієї України-Руси (давньоруська матеріальна і духовна культура). Водночас по обидва боки Середнього Дністра склалися об'єктивні чинники у ХІІ-ХІІІ ст. для складання єдиної території Пониззя зі своїми усталеними традиціями життя, які несли на собі відчутні соціально-економічні, політичні й духовні впливи Галицької землі.

Таким чином, серцевиною Пониззя княжої доби, якому присвячене монографічне дослідження, є басейн Середнього Подністров'я, як південно-східна окраїна Галицько-Волинської держави. Його територія нагадує прямокут-

1 Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства, 1994. – С.252-253.

2 Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар /За ред. М.Ф. Котляра. – К.: Наукова думка, 2002. – С.395.

ник неправильної форми, який навпіл ділиться течією ріки Дністер. Північно-східний кордон лівобережного Подністров'я, вздовж якого тягнеться гірське пасмо товтр, проходить по верхів'ям приток Дністра Серету, Збруча, Жванчика, Смотрича, Мукші, Тернави, Студениці, Ушиці і Калюса й межував у XII-XIII ст. з Болохівським князівством та Побожжям, що розташувалося в межиріччі Південного Бугу і Случі. Північно-західний кордон позначався лівобережною притокою Дністра Серет і витоками ріки Прут на правому березі Дністра й межував з Галицькою землею. Західний кордон Пониззя окреслив лівий берег Верхнього Прута на Буковині. Центральну частину правобережного Дністро-Прутського межиріччя складала Хотинська височина. Південно-східний кордон окреслював Пониззя по лівобережній притоці Дністра Калюс, а на правому березі Дністра пограниччям з Молдавією. Л. Махновець розташовує колишнє Пониззя в середній течії Дністра в сучасних межах: «...нині північна частина Чернівецької, південна частина Тернопільської, південна частина Хмельницької, південно-західна частина Вінницької областей, східна частина Молдавії»¹. На цій території сьогодні розташовуються Новоушицький, Віньковецький, Дунаєвецький, Кам'янецький, Чемеровецький і Городоцький райони Хмельниччини (лівий берег Дністра), Тербовлянський, Гусятинський, Борщівський, Чортківський і Заліщицький райони Тернопільщини (лівий берег Дністра), Хотинський, Кельменецький, Сокирянський, Заставнівський, Новоселицький райони Чернівеччини (правий берег Дністра). Нині сукупно ця територія, де розміщувалося Пониззя XII-XIII ст., за нашими підрахунками, складає майже 15 тис. кв. км, у тому числі на лівобережжі Середнього Дністра (Хмельниччина і Тернопільщина) – 12,2 тис. кв. км, на правобережжі (Чернівеччина) – 2,8 тис. кв. км.

¹ Літопис Руський /Пер. з давньорусь. Л.С. Махновця. – К.: Дніпро, 1989. – С.565.

У регіоні середньої течії р. Дністра найдавніші городища датуються, починаючи з VIII–X ст. До таких належать: Гарячинецьке, Глибівське городища (Новоушицький район Хмельницької області), поселення в м. Кам'янці-Подільському. Початок централізованого будівництва на лівому та правому берегах Дністра припадає на X–XI ст. Зокрема, в X ст. на лівобережжі були споруджені: Пилипи Хребтіївське (X ст.), Хребтіївське (X ст.), городище біля с. Великий Карабчіїв (XI ст.), Карачківцецьке (XI ст.) городища й ін. Серед городищ IX–XI ст., котрі розташовувалися по правому березі Дністра необхідно виділити: Баламутівське (IX–X ст.), Добринівське (VIII–X ст.), Митківське (X ст.) Заставнівського, Ломачинське (IX ст.) Сокирянського, Хотинське (IX–XIII ст.) та Перебитківське (X ст.) Хотинського районів Чернівецької області. З них Ломачинське, Митківське, Перебитківське, Рухотинське (X–XI ст.) городища були збудовані в X ст. та існували досить тривалий час (до XIII ст.).

Всі вище наведені городища розташовувались безпосередньо по Дністру і забезпечували охорону місцевого населення та торгового шляху, що проходив по течії ріки. Тому можна припустити, що ці городища входили в єдину оборону лінію, що охороняла південно-західні кордони Південно-Західної Русі.

Починаючи з XII ст. спостерігається збільшення міст, городищ та селищ на Пониззі. Зокрема, на правобережжі Дністра з'явилися літописні міста і містечка Василів, Онут, Кучелмин, Хотин, Плав та інші, а на лівому – Ушиця (ймовірно перша столиця Пониззя), Бакота (друга столиця краю), Каліус, Микулин тощо. А.В. Куза пояснює цей процес природним приростом населення в зв'язку з розвитком сільського господарства, торгівлі, а також міграцією населення в Подністров'я з більш північних волинських тери-

торій¹. На думку О.П. Моці, причин збільшення кількості населення було кілька. В першу чергу, це зміцнення військово-політичного потенціалу галицьких князів, котрі переносять у 1141 році столицю на Дністер, у Галич, підкорення своїй владі Звенигорода і Тербовлі, а також Пониззя. А в 1199 році Роман Мстиславович об'єднав Галицьку й Волинську землі в єдине князівство, чим перетворив його в одне із наймогутніших на Русі. Тому ворогам було важче розорювати тутешні міста і селища, а їх жителям було безпечно тут селитися.² Ще одним фактором стабільності стало й те, що нове войовниче угруповання кочівників – половці основними районами свого перебування обрали Нижнє Подніпров'я і більш східні степи. Тож загроза з боку Степу для Середнього Подністров'я значно зменшилась, що знайшло своє відображення і в розселенні слов'ян по обох берегах Дністра і Прута³. Якщо проаналізувати всі наступні події, то Середнє Подністров'я майже не постраждало від монголо-татарського нашествия 1240-1241 років і цих загарбників ми зустрічаємо тут аж у 1255 році.

Як відмічає П.П. Толочко, активне спорудження таких міст і городищ, як Микулин, Каліус, Бакота, Ущиця, Гринчук, Кам'янець-Подільський, Кучелмин, Онут, Василів на Дністрі й інші, свідчить про прагнення галицьких князів окреслити і зміцнити свої удільні володіння⁴. І дійсно, якщо ми на лівобережжі Дністра в IX-XI ст. спо-

1 Куза А.В. Древнерусские городища X-XIII вв. // Свод археологических памятников. – М., 1996. – С.206; Моця А.П. Погребальные памятники южнорусских земель IX-XIII вв. – К., 1990. – С.20.

2 Моця О.П. Південна «Руська земля». – К.: «КОРВІН ПРЕСС», 2007. – С.88-90.

3 Моця О.П. Середнє Подністров'я в давньоруський час // Давня і середньовічна історія України (історико-археологічний збірник). – Кам'янець-Подільський: Інформаційно-видавничий центр Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету, 2000. – С.244-248.

4 Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – К.: Наукова думка, 1989. – С.71.

стерігаємо лише 3 городища, то у XII-XIII ст. ми вже бачимо їх понад 30, що також свідчить про збільшення населення в регіоні. Якщо подивитись на карту літописних міст XII-XIII ст., то побачимо, що в південному регіоні вони розташовуються один від одного в середньому на 20-25, в північно-західних та північно-східних – на 70-80 км. При всій умовності цих даних, вони відображують насиченість городищами, які формували територію Пониззя княжої доби¹.

Однак виникає слушне питання, які ж причини того, що саме Бакота перетворилась на головне місто Пониззя кінця XII – у XIII ст. На думку дослідників, які вивчали історію виникнення давньоруських міст, головним фактором було природно-географічне розташування, що давало змогу Бакоті брати участь у міжнародній торгівлі, мати розвинені ремесла і сільське господарство, річковий порт, паромні переправи, контролювати транспортний шлях по Дністру. Велике значення для населення Пониззя було й те, що Бакота була релігійним центром. Тут знаходився головний у регіоні печерний монастир. Всі ці фактори і привели до перетворення обшинного центру в місто.

Навколо Бакоти сформувалась густа мережа городищ і поселень. Перша група городищ розміщувалася безпосередньо у Бакотському мікрорегіоні. До них відноситься Бакотське городище, розташоване при впадінні в Дністер р.Рудки. Друге Бакотське городище локалізується над печерним скельним монастирем, в урочищі Біла або Білянська стінка. Третє городище – на високій Теремецькій горі. До городищ Бакотського мікрорегіону також прилягають ряд відкритих, неукріплених селищ (у Бакоті – 4, Теремцях – 2, Студениці – 1, Конилівці – 1, при в'їзді в Бакоту з боку с.Грушка – 1 поселення). Отже, у Бакотському мікрорегіоні відомо 3 городища і 9 неукріплених селищ.

1 Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – К.: Наукова думка, 1989. – С.96-97.

Навколо Бакоти на відстані 3-15 км розташовані давньоруські городища в сс. Стара Ушиця, Пижівка, Подільське, Дерев'яне, Гаряченці, Пилипи Хребтіївські, Куча, Хребтіїв, Лоївці. До кожного з городищ цієї групи прилягають відповідно по 2-3 неукріплених селища. В радіусі 15-30 км від Бакотського мікрорегіону розташовано 11 городищ і 20 селищ, пов'язаних з ними. Це городища в сс. Брага (два городища), Велика Слобідка, Врублівці, Устя, Гринчук, Привороття, Княгинин, Княжпіль, Кривчик, Малинівці. Нарешті, в радіусі 30-45 км від Бакотського центру відомо ще 10 городищ і 23 селища, пов'язаних з ними. Це залишки городищ у м. Кам'янці-Подільському, сс. Кадиївці, Колубаївці, Ластівці, Супрунківці, Гаряченці, Маціорське, Зелені Курилівці¹.

Як ми бачимо, навколо Бакоти згрупувалося багато городищ, котрі виконували різні функції. Наприклад, дев'ять з цих городищ розташовувались безпосередньо на Дністрі і були суто сторожовими і їхнє будівництво пов'язане з державницьким шляхом виникнення міст. Зокрема, це городища в сс. Брага (2 городища), Велика Слобідка, Врублівці, Устя, Гринчук, Староушицьке, Каліуське, Лоївське, що були безпосередньо пов'язані з береговою лінією Дністра. Їх будівництво припадає на XII ст. і було заходом князівської влади, насамперед, на охорону водного торгового шляху, що проходив по р. Дністер. Проте перші городища в регіоні, котрі відіграють сторожові функції, будують у IX-XI ст. До таких відносять городища поблизу сіл Глибівка, Гаряченці та ін.². На правому березі Середнього Дністра найбільшими городищами залишалися Василів, Непоротове, Кучелмин, Онут.

1 Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства, 1994. – С.36-37.

2 Баженов О.Л. Глибівське давньоруське городище IX-XI ст. в Середньому Подністров'ї // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2002. – Т.8(10). – С. 191-196

Окрім них, у межиріччі Середнього Дністра і Верхнього Пруту археологічними розвідками зафіксовано понад 170 пам'яток XII-XIII ст.¹.

Отже, нами з'ясовані кордони і загальна площа території Пониззя, яка складала майже 15 тис. кв. км, інфраструктура дислокації міст, городищ і поселень періоду IX-XIII ст., які входили до складу цього регіону. Вони засвідчують, що Пониззя княжої доби мало повнокровне життя, свої торгово-ремісничі центри, власну столицю та системний військово-оборонний комплекс, що захищав південно-східні рубежі Пониззя й Галицької землі від нападів кочівників. На основі цих даних ми можемо простежити соціально-економічні, політичні та культурні процеси, які відбувались у даному регіоні.

1 Тимощук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К.: Наукова думка, 1982. – С.24.

РОЗДІЛ 3.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ПОНИЗЗЯ

3.1 Соціальна структура населення Пониззя

Київська Русь пройшла складний шлях соціального розвитку: від його раннього етапу в IX-XI ст., до якісно нового – з початку XII ст., під час яких суспільство і держава вийшли в своїй еволюції на авангардні позиції в тогочасному світі. З одного боку, соціальні устої Південно-Західної Русі були тотожними тодішнім західноєвропейським країнам, а з іншого, мали свої, тільки йому притаманні специфічні риси (значні пережитки первісного ладу й патріархальних традицій, елементи рабовласницьких відносин, впливи кочового степу, прагнення до автономії та ізоляції князівств і регіонів тощо). Сюди варто додати безкінечну дискусію щодо вивчення генезису і структури феодального суспільства, яка триває в історіографії ось уже понад 250 років й, не зважаючи на різні методологічні засади та сучасні модерні новації, до початку XXI ст. так і не виробила єдиних достовірно наукових критеріїв і поглядів на той лад. Можливо, в цьому є сенс, який не допускає появи догматики в розумінні суті соціально-економічних та історичних проблем середньовічної епохи, яка ніколи не існувала в ідеальному вигляді. В такому контексті доцільно на прикладі невеликого регіону Пониззя XII-XIII ст., оперуючи нечисленними письмовими та здобутими археологічними джерелами, ще раз звернутися до аналізу соціальної структури, щоб доповнити нинішні знання про тогочасне суспільство.

Специфіка формування суспільства і держави в арелі Пониззя княжої доби полягає в тому, що тут була по-

ширена князівська влада спочатку Києва, потім Теробовлі, Галича, проте власне на цій території самих князів не було. Князі з великих міст через своїх посадників (старших дружинників) управляли в регіоні державними і власницькими містами й вотчинами. Зокрема, на лівому побережжі Середнього Дністра в XII – середині XIII ст. під князівським управлінням були міста Бакота, князівські фортеці Ушиця та Каліус, а на правобережжі Василів, городища Ленківці на Пруті, Ломачинці на Дністрі та ін.¹ Про наявність князівських володінь на Пониззі свідчать топонімічні назви сучасних сіл – Княгинин, Княжпіль, що розташовані на лівому березі Дністра, де також спостерігаються залишки городищ давньоруського часу.

Опорою князівської влади були їхні фортеці, що розташовувались, як правило, в стратегічно важливих місцях. За своїми особливостями князівські фортеці відрізняються від городищ – общинних центрів. По-перше, князівські фортеці, як показали дослідження на Пониззі, мали специфічну конструкцію оборонних споруд. Вони були обгороджені потужними валами – платформами, на вершинах яких розташовувалися в один ряд оборонні зруби. По-друге, якщо центральні площадки городища забудовувалися садибами, то такі ж площадки князівських фортець містили найчастіше лише окремі житла, призначені для старших дружинників (військово-служивої знаті), які знаходилися на службі у князів². Прикладом таких князівських фортець IX-XI ст. на лівому березі Середнього Дністра були городища Глибівка, Гаряченці, Хребтіїв, Пилипи Хребтіївські, Карачківці, Гринчук та інші, які складали своєрідний оборонний комплекс південно-західних кордонів Київської Русі. В цих городищах міс-

1 Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К.: Наукова думка, 1982. – С.68.

2 Тимошук Б.О. Східні слов'яни VII-X ст.: полюддя, язичництво, початки держави / Буковинський центр досліджень при ЧДУ. – Чернівці: Прут, 1999. – С.70-71.

тилися лише окремі житла, речові знахідки з яких підтверджують факт, що там мешкали старші дружинники¹. Ці ж дружинники не тільки втілювали в життя князівські розпорядження, але й фактично ставали місцевими володарями.

З XII ст. на Пониззі почали переважати феодальні (боярські) замки, садиби та вотчини, які засвідчують про розширення і зміцнення приватної форми власності на землю. Зокрема, у XII – першій половині XIII ст. у межиріччі Верхнього Пруту і Дністра виявлено шість городищ – приватних замків (не рахуючи тих, що входили в структуру давньоруських міст) та 2 городища – княжі фортеці². Останнє свідчить про збереження державної власності на землю, зайняту вільними селянськими общинами. Типовим зразком власницького замку виступає городище поблизу с.Чорнівка Новоселицького району³. Воно знаходиться у Новојучківському лісі, на лівому березі р. Мошків, в урочищі Спринчени. Його площадка розмірами 50х40 м, що має форму правильного овалу, розміщується на невисокому (близько 20 м) мису і з усіх боків обмежена ровом. З напільного боку городище має додаткові укріплення – вал, що примикає до основного оборонного рову. В'їзд на городище влаштовано з протилежного, західного боку, де є у бік річки хрестоподібний схил, а також є додаткові укріплення – вал з ровом, що знаходиться за 10 м від основного оборонного рову.

Внутрішнє подвір'я Чорнівського замку було невеликим і щільно забудованим. По всій території простежено

- 1 Звіт про археологічні дослідження давньоруського городища IX-XI ст. біля с.Глибівка Ново-Ушицького району Хмельницької області за 1983 р. //Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник. – Ф. Археологічні дослідження музею. – Спр. Звіти археологічних експедицій. – арк. 1-3.
- 2 Гайдичук Я.І. Соціальна структура поселень Північної Буковини XII-XIII ст. // Буковина – мій рідний край. III історико-краєзнавча конференція молодих дослідників: Матеріали. – Чернівці, 2000. – С.7.
- 3 Возний І.П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII-XIII ст. – Чернівці: Рута, 1998. – 153 с.

сліди давніх будівель у вигляді підвищень або западин. У найвищій, східній його частині є підвищення розміром 7x7 м, орієнтоване за сторонами світу. Розкопками встановлено, що воно є залишками кам'яної основи дерев'яної будівлі шириною 5м. Поруч з нею з південного боку розміщується християнське кладовище. На ньому розкопано два давньоруських поховання. У ямах глибиною 0,5 і 0,7 м виявлено людські кістяки, що лежали на спині, головами на захід. В засипу могильних ям знайдено вдруге обпалені уламки гончарних горщиків XII-XIII ст. Розміщення будівлі, її орієнтація та наявність біля неї синхронного кладовища дозволяють припустити, що тут стояла дерев'яна церква.

На території укріпленої площадки городища, яка становила 2 тисячі кв. м, збереглися сліди будівель у вигляді западин. Дослідження фіксують, що тут розміщувався двір з житловими будівлями власника, його слуг, дружини, господарські споруди. Всі вони розташовані по колу за певною системою паралельно до лінії оборонних споруд, що є характерною рисою приватних садиб не тільки України-Русі, а й країн Західної Європи. Розкопки одного з жител показали, що це була зрубна будівля (її приблизні розміри 7x4 м), до складу якої входив погріб діаметром 2 м, опущений в материк на 0,9 м. Власник мешкав у двоповерховій палацовій будівлі на кам'яному фундаменті. Підтвердженням цьому є виявлені при розчистці ювелірні прикраси, предмети озброєння, сільськогосподарські знаряддя. Одночасно в клітках оборонних споруд фортеці мешкали, за підрахунками Л.П. Михайлини та І.П. Возного, не менше 13 дружинників зі своїми сім'ями¹.

Час функціонування Чорнівського замку з'ясовано за

1 Михайлина Л.П., Возний І.П. Формування приватного землеволодіння на південній окраїні Галицько-волинського князівства в XII-XIII ст. (На археологічних матеріалах Чорнівського городища Новоселицького району Чернівецької області // Вісник центру Буковинознавства: Серія історична. – Чернівці, 1993. – Вип.1. – С. 8.

стратиграфічними даними, типологічним аналізом знахідок кераміки. Археологічний матеріал дозволяє стверджувати, що замок збудовано не раніше середини XII ст. Саме тоді галицькі князі освоювали землі, розташовані вздовж Дністра і Прута. В цей період боярин, який одержав у власність місцеві села Мошківського земельного масиву, для захисту своїх володінь від ворога та посилення своєї влади над населенням округи, збудував фортецю, яка поєднала в собі риси господарського, адміністративного і військового центру краю¹.

Замок проіснував близько одного століття, і в середині XIII ст. під час золотоординської навали його було спалено². Впродовж цього періоду тут сформувалося так зване Чорнівське гніздо поселень. До його складу увійшло велике селище, яке виникло приблизно в першій половині XII ст. на протилежному березі р. Мошків, в урочищі Пуста Чорнівка. Тут зосереджувалися ремісники-металурги і ковальських справ, які забезпечували все вотчину виробами із криці. Поряд з фортецею на лівому березі річки з початку XII ст. існувало значне поселення. До складу Чорнівського гнізда також входило 7 малих поселень (кутків-висілків). Округа гнізда поселень являє собою ізольовану територію загальною площею 70 кв. км, яка мала природні кордони і обмежена на заході, півночі й частково півдні водорозділами і пагорбками Хотинської височини, а на сході – р. Гуків. Отже, Чорнівський адміністративно-господарський осередок мав порівняно складну структуру. До його складу входили: садиба-замок, велике село та малі селища-кутки.

1 Михайлина Л.П., Возний І.П. Формування приватного землеволодіння на південній окраїні Галицько-волинського князівства в XII-XIII ст. (На археологічних матеріалах Чорнівського городища Новоселицького району Чернівецької області // Вісник центру Буковинознавства: Серія історична. – Чернівці, 1993. – Вип.1. – С. 8-9.

2 Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К.: Наукова думка, 1982. – С.110.

Неподалік від Чорнівського гнізда поселень знаходились менші за розмірами власницькі володіння з городищами-замками: Недобоївське в урочищі Галич, що в Новоселицькому районі, та городище в с. Дарабанах, яке містилося на високому мису правого берега Дністра, в урочищі Щовб (Хотинський район)¹. Краще досліджене городище в с. Дарабани. Його площадка (40x25 м) з боку поля огорожена дугоподібним земляним валом, а з трьох інших – стрімкими схилами. Основу конструкції оборонної лінії становили пустотілі зруби шириною не менше 2,2 м, прикриті із зовнішнього боку дерев'яним частоколом, який був підсипаний глиняним укосом на глибину понад 1 м. За ним розміщувався рів глибиною 2,5 м, шириною 6 м. На його дні знайдено уламки кераміки XII-XIII ст.² Конструкція головної укріпленої лінії Дарабанського замку не є чимось винятковим у руському військовому оборонному зодчестві. Поєднання пустотілих зрубів і частоколу в одному й тому самому укріпленні асоціюється наприклад, з головною оборонною лінією Старої Рязані³.

Невелику площадку городища було щільно забудовано. Розкопками встановлено, що в самому центрі городища стояв великий дерев'яний будинок. Від нього зберігся культурний шар товщиною 30 см, в якому знайдено срібне скроневе кільце, срібний пластівчастий браслет, залізний наконечник стріли, уламки амфор – корчаг, кераміки XII-XIII ст. й ін. Розміщення будівлі в центрі площадки, на найвищому рівні, його великі розміри та багаті знахідки засвідчують, що воно належало власникові замку.

Поряд з Дарабанським городищем розміщуються два синхронні йому неукріплені селища. Перше з них прими-

1 Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К.: Наукова думка, 1982. – С.116.

2 Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К.: Наукова думка, 1982. – С.116.

3 Монгайт А.Л. Старая Рязань // МИА. – 1955. – №49. – С.38-39.

кає безпосередньо до городища. Це селище – супутник. На його території виявлено зруйновані глинобитні печі та уламки кераміки XII – першої половини XIII ст. Друге селище розташоване в підніжжі мису, на якому знаходиться городище, на першій надзаплавній терасі Дністра, в урочищі Млинки. Тут на площі 100 x 30 м виявлено залишки двох наземних жител, що датуються таким же часом¹. Можна припустити, що Дарабанське городище являло собою власницьке гніздо, яке було значно меншим своїми розмірами за Чорнівське, але подібної структури.

В літописі під 1234 р. мовиться, що князі Данило та Василько «*приа землю Галичською. И розда городы во рамъ и воєводамъ*»². Таким чином, укріплені поселення належали двом групам власників: боярам (вотчинникам) і воєводам (тим, які одержували від князів землю разом з укріпленими поселеннями в тимчасове користування як плату за службу).

Така ж картина спостерігається і в ареалі лівобережного Пониззя. Зокрема, на території дитинця Бакоти виявлено боярську садибу. Вона займала південну мисову ділянку міста, складалася з житла і трьох господарських будівель. Площа цієї садиби визначається в межах 1400-1500 кв. м і за цим показником була досить значною, яка могла належати вельможному власнику. Наприклад, садиби Києва XI-XII ст. розміром 250-300 кв. м належали бідним прошаркам населення, середні за площею (600-700 кв.м) – представникам купецького стану³, а більші за розміром садиби – боярській знаті.

Дослідження давньоруських городищ – приватних замків Пониззя свідчить про те, що тут досягла значного розвитку умовна форма великого землеволодіння. Це зна-

1 Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К.: Наукова думка, 1982. – С.117-118.

2 ПСРЛ, т.2. Ипатьевская летопись. Фототип. изд. 1908 г. – М., 1962. – Стб.771.

3 Археология Украинской ССР. В 3-х томах. – К.: Наукова думка, 1986. – Т.3. – С.348..

чною мірою пояснюється тим, що дана територія в складі Галицької Русі була прикордонною, а приватні замки виконували оборонні функції, де постійно перебували військові залоги бояр, які на випадок необхідності могли поповнювати військо галицьких князів.

Загалом для соціальної інфраструктури Галицької Русі та в її складі Пониззя характерна досить висока концентрація землевласницької знаті, яка, складаючи численне і впливове боярство, тримала в своїх руках всю господарську і політичну владу. Про кількість галицьких бояр свідчить літописне повідомлення, за яким у 1208 р. князі Ігоревичі у боротьбі зі своєю опозицією вбили 500 великих бояр, котрі були зібрані в Галичі звідусіль, ймовірно, також із Пониззя, а решта вцілілих розбіглися¹. За кожним репресованим великим боярином стояли їхні замки, садиби, села, значні земельні угіддя, залежне населення, військові загони, придворне оточення, челядь. Репресії такого масштабу проти бояр повинні були викликати справжнє соціальне потрясіння в регіоні. Проте масові знищення бояр не похитнули політичної та економічної могутності місцевої знаті. Свідченням цього є той факт, що галицькі бояри, які уникнули репресій 1208 р., зуміли організуватись і при допомозі угорських військ скинути владу князів Ігоревичів, посадити на княжий стіл малолітнього Данила Романовича і заново перерозподілили вотчинні землі. В 1229 р. головний опозиціонер князівської влади галицький боярин Судислав² з метою прибрати до своїх рук територію Пониззя, як повідомляє літопис, «шелъ естъ во Понизье»³ і заволодів цим краєм. Однак військові дії князя Данила та смерть угорського королевича Андрія (головної опори боярської

1 ПСРЛ, т.2. Ипатьевская летопись. Фототип. изд. 1908 г. – М., 1962. – Стб.723-724.

2 Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – К.: Наукова думка, 1989. – С.179.

3 ПСРЛ, т.2. Ипатьевская летопись. Фототип. изд. 1908 г. – М., 1962. – Стб.758.

опозиції) змусили Судислава залишити Пониззя і перебратися в Угорщину¹. Це дало змогу князівській владі відновити контроль над Пониззем і перерозподілити його вотчини між вірними боярами та воєводами. Між тим, близько 1240 р., скориставшись з відсутності князя Данила Романовича у Галичі, який перебував у Польщі, як свідчить літопис, з числа «нових» бояр «**Бодьичь поповъ вноукъ. и гравшє всю землю. и вьшєд во Бакотоу. все Понизье приа. безъ княжа повелени**»² й, таким чином, самовільно захопив Пониззя.

Отже, факти боротьби між впливовими боярами за володіння Пониззем є свідченням того, що цей регіон був престижним своїми землями, природними і людськими ресурсами, містами, розвинутими ремеслами не тільки для місцевих, але й віддалених болохівських і навіть чернігівських бояр.

Загалом галицьке боярство до XIII ст. зазнало значної еволюції. Спочатку в XI-XII ст. їх предками були так звані «княжі мужі», які фігурують у джерелах того часу. На протязі XII ст. вони все частіше іменуються «мужами галицькими»³, а в XIII ст. виступають як «бояри галицькі»⁴. На думку І.А. Линниченка, «...Старе руське боярство не було станом, не було і придворним чином, воно складало лише клас суспільства, який відзначався своїм матеріальним становищем»⁵. Насправді ж, могутність великих бояр пояснюється не тільки різноманітністю їхніх прибутків (велике землеволодіння, розвинуте сільське господарство, солеварний промисли, торгівля), а

1 ПСРЛ, т.2. Ипатьевская летопись. Фототип. изд. 1908 г. – М., 1962. – Стб.759-760.

2 ПСРЛ, т.2. Ипатьевская летопись. Фототип. изд. 1908 г. – М., 1962. – Стб.789.

3 ПСРЛ, т.2. Ипатьевская летопись. Фототип. изд. 1908 г. – М., 1962. – Стб.764-666.

4 Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1950. – С.142.

5 Линниченко И.А. Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV-XV вв. – М., 1894. – С.58.

й тим, що князі залучали на свій бік місцевих бояр, надаючи їм посади і, головне, маєтки, які стали базою зростання впливу боярських родів. Нерідко найбагатші бояри вважали вигіднішим для себе іноземне покровительство. Тому втягнення іноземних покровителів – угорців, а пізніше поляків, у внутрішні конфлікти боярства з князями вело до зміцнення позицій бояр і до небаченого в інших князівствах загострення їхньої боротьби з князівською владою¹.

Все-таки з кінця XII ст. у середовищі боярської аристократії, як в Галичі, так і в Пониззі, відбувається під впливом соціально-економічного розвитку активний процес руйнації її корпоративності, своєрідної кастовості. Наслідком цього стала поява так званих «нових бояр», які поповнювалися з числа купецтва, духівництва (наприклад, боярин «**Соудьничъ поповъ вноукъ**») і навіть смердів (так, **Лазоръ Домажирецъ и Иворъ Молибожичъ два безаконьника ѿ племени смердъа ... има Коломыю**)²) та представників інших соціальних верств місцевого населення, що розбагатіли, або виділилися в процесі майнового розшарування. Таким чином, якщо раніше бояри рекрутувалися шляхом служби в дружинах князів або по спадковості, то з даного часу ця традиція була порушена. Це свідчило про нові соціально-економічні процеси, які відбувалися Галицько-Волинському князівстві.

Основою економічної могутності місцевої знаті складало боярське землеволодіння. Воно виступало в двох головних формах: 1) земельні володіння, які знаходилися у повному користуванні власників (аллод) і 2) земельні володіння, зумовлені службою (бенефіцій і феоде). Для XII-XIII ст. характерний факт перетворення тимчасових і по-

1 Майоров В.В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период: Князь, бояре и городская община. – СПб.: Университетская книга, 2001. – С.81.

2 ПСРЛ, т.2. Ипатьевская летопись. Фототип. изд. 1908 г. – М., 1962. – Стб.789-790.

життєвих володінь у спадкоємні вотчини, тобто спостерігається тенденція до злиття двох форм власності¹. Прикладом може слугувати в правобережному Пониззі Чорнівське і на лівобережжі – Бакотське власницькі гнізда.

Найбільш чисельну категорію населення України-Русі і, зокрема Пониззя, складали сільські жителі – селянство, праця якого забезпечувала отримання додаткового продукту². Вони, як правило, мешкали у відкритих поселеннях (селища, села, сільці, погости, кутки-висілки, двори³). Враховуючи аграрний характер також більшості міст і городищ Пониззя, можна констатувати, що селяни складали в них також значний відсоток населення. Землероби об'єднувалися в селянські общини (суспільно-територіальні громади), які були відомі тоді під назвою «верви»⁴. Етимологічно термін «верв» пов'язується зі словом «вірвочка» в розумінні міри землі, обмеженої певною лінією. З «Руської Правди» відомо, що: 1) селянська община існувала на Русі здавна, в тому числі і в IX-XIII ст.; 2) в її функції входили захист сімей, усіх її членів від крадіжок, убивств, допомога в розшуку злодіїв і розбійників; 3) вона несла відповідальність перед державною владою за виконання цих функцій, брала участь у розподілі державних податків і повинностей, також здійснювала деякі судові й інші функції місцевого самоврядування⁵ й, таким чином, була організацією, що слугувала історично створеній формі соціальної спільності селянства. За визначенням Л.В. Данилової, «Община – соціальний організм, що обов'язково доповнював парце-

1 Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1950. – С.152.

2 Південноруське село IX – XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури) / За ред. О.П.Моці, В.П.Коваленка, В.О.Петрашенко. – К.: ІЗМН, 1997. – С.30.

3 Моця О.П. Соціальні відносини на селі в давньоруські часи //Археологія. – К., 1999. – № 2. – С. 50.

4 Греков Б.Д. Киевская Русь. – М.: Изд-во АН СССР, 1951. – С.90.

5 Греков Б.Д. Краткий очерк истории русского крестьянства. – М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1958. – С.92.

лярне (дрібне селянське – О.Б.) сімейне виробництво, гарантував йому нормальне функціонування й відтворення, забезпечував соціалізацію селянства, його включеність у цілісну суспільну систему»¹.

У XII-XIII ст. селянські общини Пониззя перебували в неоднаковому підпорядкуванні. Одні з них входили до складу приватновласницьких вотчин. Ці поселення в літописах згадуються, головним чином, як «боярські села». Феодально-залежні села (селища-супутники), що входили в структуру княжих укріплень, у зв'язку з появою на укріплених площадках цих садиб, де жили також залежні люди, поступово зникають. Інша частина селянських общин і надалі знаходилась під контролем княжих укріплень і державної податкової системи. Ці общини зберігали самоуправління². Їх повинності державі були різноманітними. Якщо в IX-XI ст. оброк вільних селянських общин обмежувався в основному хутром, медом та воском (так зване полюддя)³, то у XII-XIII ст. селяни повинні були віддавати державі також хліб, продукти тваринництва, або грошову данину. Одночасно селянські общини, що перебували у вотчинах, були вимушені платити, крім державних податків, феодальну ренту і, таким чином, втрачали свою самостійність⁴. На думку Б.О. Тимощука, панщина в цей час почала формуватись у князівських вотчинах⁵. Власник прагнув підпорядкувати сільську громаду

1 Данилова Л.В. Сельская община в средневековой Руси. – М.: Наука, 1994. – С.48.

2 Моця О.П. Соціальні відносини на селі в давньоруські часи //Археологія. – К., 1999. – № 2. – С. 50-59.

3 Тимошук Б.О. Східні слов'яни VII-X ст.: полюддя, язичництво, початки держави / Буковинський центр досліджень при ЧДУ. – Чернівці: Прут, 1999. – С.140-146.

4 Гайдичук Я.І. Соціальна структура поселень Північної Буковини XII-XIII ст. // Буковина – мій рідний край. III історико-краєзнавча конференція молодих дослідників: Матеріали. – Чернівці, 2000. – С.7-8.

5 Тимошук Б.А. Восточные славяне от общины к городам. – М.: Наука, 1995. – С.227.

своїм інтересам. Тому вона мало чим відрізнялась від тих общин, які були безпосередньо підвладні князеві¹. Отже, з розвитком великого княжого і боярського землевладіння відбувався неминучий процес на Пониззі скорочення кількості вільних селян – общинників і перетворення їх у залежних від феодалів людей². Процес подальшої соціальної диференціації на Пониззі відбувався у XII-XIII ст. інтенсивніше, ніж в інших регіонах Русі. Саме значне демографічне зростання населення у Пониззі, особливо після монгольського завоювання Русі в середині XIII ст., коли сюди здійснювалось масове переселення із розорених загарбниками земель, наявність кращих чорноземів, природних багатств, транзитних торгових шляхів приваблювали сюди землевласників не тільки з Галича, але й з інших князівств Русі³.

Загалом у XII-XIII ст. основна маса сільського населення незалежно від його правового становища (спочатку вільні, а згодом у більшості експлуатовані феодално-залежні селяни, частина з яких за своїм статусом мало чим відрізнялась від рабів⁴), називалася смердами⁵. Це означення узаконене в «Руській Правді», де виписані його права і обов'язки⁶. Галицько-Волинський літопис також постійно згадує про смердів, про їх участь не тільки в господарюванні, але й політичних подіях того часу, наводить деяку статистику. Так, у битві при місті Ушиці на Пониз-

1 Александров В.А. Сельская община // Этнография восточных славян. Очерк традиционной культуры. – М.: Наука, 1987. - С. 374.

2 Греков Б.Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века. Кн. 1. – М.: Изд-во АН СССР, 1952. – С.294.

3 Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1950. – С.152.

4 Моця О.П. Соціальні відносини на селі в давньоруські часи //Археологія. – К., 1999. – № 2. – С. 51-52.

5 Свердлов И.Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси. – Л.: Наука, 1983.– С.135-137.

6 Руська Правда. Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій /Відп.ред. Козубовський Ф.А. – К.: Вид-во УАН, 1935. – С.20; ПСРЛ, т.2. Ипатьевская летопись. Фототип. изд. 1908 г. – М., 1962. – Стб.497.

зі 1159 року до Івана Берладника перебігло 300 смердів («а смерди скачю чересь заборола. къ Иванови, и переѡѡже их 300»)¹. Ці смерди, які примусово були забрані до війська князя Ярослава, виявили, таким чином, своє співчуття і підтримку Івану Берладнику та невдоволення і непоко-ру галицькій владі. В іншому випадку, за повідомленням цього ж джерела, саме смерди взяли активну участь в до-помозі дружині князя Мстислава Мстиславовича Удатно-го у 1219 р. розгромити і вигнати з Галицько-Волинського князівства нашість угорських і польських феодалів. Лі-топис так фіксує цю подію «...и бѡсть радость велика, спсѡ Боу ѡ инопленьникѡ. вси бо Оугре и Лахове ѡвбьени бѡша, а нини ати бѡша, а нини, бѡгающе по землѡ, истопоша, дру-зини же смерды извьени бѡша, и никомоу же ѡтекли тако бо мѡть. ѡ Ба Роускои землѡ»².

Водночас смерди Пониззя, протестуючи від непосиль-ної праці на місцеву знать, час від часу чинили непокору (переставали сплачувати данину князям і боярам, приму-шували тікати їх з своїх замків і вотчин), а то й повста-вали проти своїх гнобителів. Так, у 1240 р. князь Дани-ло Романович, щоб приборкати боярську опозицію в По-низзі, що влаштувала тут анархію, розбійне життя, а та-кож придушити місцеві заворушення селян-смердів про-ти цих же бояр, направив своє військо на чолі з печатни-ком Кирилом (Курило) в його головний центр – Бакоту, щоб «исписати гравительства нечестивых бояр и ѡтешити землю»³. На думку В.Т. Пашуто, тут вибухнуло антифео-дальне селянське повстання⁴. Кирило, з одного боку, вій-ськовою силою, а з іншого, – переглядаючи норми пови-нностей смердів, тобто діючи «мудростью и крепостью»,

1 ПСРЛ, т.2. Ипатьевская летопись. Фототип. изд. 1908 г. – М., 1962. – Стб.497.

2 ПСРЛ, т.2. Ипатьевская летопись. Фототип. изд. 1908 г. – М., 1962. – Стб.738.

3 ПСРЛ, т.2. Ипатьевская летопись. Фототип. изд. 1908 г. – М., 1962. – Стб.791.

4 Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волинской Руси. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1950. – С.226.

він «ґтиши зємлю»¹. Пізніше князь Данило сам «еха до Бакоты и Калиуса» з метою «ґставити зємлю»². Проте за-спокійти Пониззя від соціальних заворушень ні Кирилу, ні Данилу не вдалося у зв'язку з наступом монголо-татар³.

Отже, в Галицькій Русі, у тому числі на Пониззі, осно-вна маса сільського населення у XII-XIII ст., яка була ві-дома під ім'ям смердів, що і в інших місцях Південно-Західної Русі⁴, під впливом соціально-економічного розви-тку зазнавала значної соціальної трансформації у бік пере-ходу в залежний стан і майбутнього закріпачення. Поси-лення феодального гніту, втрата особистої свободи призво-дила до непокори смердів, до їх численних, але безуспіш-них спроб шляхом стихійних протестів і навіть повстань, відновити стосовно себе соціальну справедливість. Непро-сті взаємовідносини селянства, бояр і князівської влади складала основну суть княжої доби на Пониззі.

При аналізі соціальної структури літописного Пониз-зя варто звернути увагу на населення міст XII-XIII ст. Воно складалося з різних соціальних верств і груп, які об'єднувалися під літописними термінами «люди», «горо-жане», «кияне», «новгородци», «галичане» та ін⁵. Можна ці терміни замінити на загальне поняття – міщани. Про-те, міщани або міське населення в остаточному своєму по-нятті в Західній Європі сформувалися лише з XIV ст. за так званим Магдебурзьким правом. Своєрідність місько-го населення України-Русі, особливо її окраїн, таких як Пониззя, полягає в тому, що городяни переважно за спо-собом життя були більше селянами, ніж міщанами. Дій-

1 ПСРЛ, т.2. Ипатьевская летопись. Фототип. изд. 1908 г. – М., 1962. – Стб.791.

2 ПСРЛ, т.2. Ипатьевская летопись. Фототип. изд. 1908 г. – М., 1962. – Стб.793.

3 Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1950. – С.226.

4 Коваленко В.П. Соціальний склад сільського населення Чернігівської землі Х-XIII ст. //Тези доповідей міжвузівської науково-практичної конференції. – Чернігів, 1992. – С.92-93.

5 Фроянов И.Я. Киевская Русь. Очерки социально-экономической истории. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1974. – 159 с.

сно, основою свого економічного розвитку міста мали сільськогосподарське виробництво, ремесло і торгівлю. Натуральне господарювання, прив'язаність більшої частини міського населення до занять землеробством, тваринництвом визначали аграрний характер їх побуту, який мало чим відрізнявся від сільського. Свідченням цього є те, що за археологічними даними в містах Пониззя Василеві, Ушиці, Бакоті й інших на їх околицях домінували будівлі напівземлянкового типу, які є типовими для села¹. Проте аграрність не була специфічною рисою тільки руських міст, вона також притаманна містам середньовічної Європи².

Разом з тим, до складу міського населення входили городяни, які уже поривали з аграрною діяльністю і стали займатися суто міськими професіями. Основу таких міщан складали торгово-ремісничі кола (купці, торговці, ремісники та ін.). Також лави міщан поповнювали місцева знать (бояри, воєводи, тисяцькі), дружинники, священнослужителі та челядь³. Отже, міське населення було соціально неоднорідним і поділялося на привілейованих і звичайних горяд, поміж якими поступово вирізняється і зміцнюється своєрідний середній клас: заможні верстви купецтва, ремісництва та інших громадян. Прикладом цього може слугувати такий факт. Археологічними дослідженнями Бакоти виявлено на посаді в культурному шарі XII-XIII ст. кілька жител напівземлянкового типу зрубної конструкції стін стандартного розміру 3,0x2,8 м⁴. У цих будівлях мешкала міська біднота.

1 Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства, 1994. – С.160.

2 Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – К.: Наукова думка, 1989. – С.164-165.

3 Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – К.: Наукова думка, 1989. – С.170.

4 Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства, 1994. – С.160.

Проте вивчення такого типу житла під реєстраційним № 3 засвідчило, що у XII ст. воно було перебудоване, зроблено земляну надсипку у котловині і споруджено практично наземний будинок, який зберіг зрубну конструкцію стін. Тут знайдено велику кількість уламків гончарного посуду XII-XIII ст., залізний ніж, кілька фрагментів гладких зі скрученою поверхнею браслетів та інші речі¹, які свідчать про те, що помінявся соціальний статус його господаря. Він, вірогідно, став належати до заможних ремісників. Загалом збагатілі торгівці, купці, ремісники у XII-XIII ст. прагнули споруджувати наземні і більш просторі будинки, які склали основу міської забудови. Так, у містечку Онут (правобережжя Пониззя) досліджене наземне дерев'яне житло загальним розміром 6 x 4 м з підвальним приміщенням 2,1 x 1,4 м. Під час дослідження будинку було знайдено чимало кераміки, привізних корчаг, фрагменти жорнових каменів, срібне скроневе кільце та інші предмети, притаманні для заможної сім'ї². На Перебитківському городищі цього ж регіону досліджено відносно великий наземний дерев'яний будинок, який, очевидно, мав зрубну конструкцію, розміром 6,0 x 6,0 м, на кам'яній основі. У колекції знахідок з цієї будівлі є залізні платівки від панцира, уламок шпори, скребниця для чищення коней, уламок чавунного казана та інші знахідки, які свідчать про те, що основними її мешканцями були військові люди – дружинники³. Князівські воєводи, бояри та їхнього рівня представники міської знаті на дитинці і на посаді ставили будинки палацового типу, одно- і двоповерхові кам'яниці або зрубні житла, які підкрес-

1 Винокур І.С., Горішний П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлезнавства, 1994. – С.160.

2 Пивоваров С.В. Літописний Онут // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології (Збірник наукових праць ЧДУ). – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – Т. 2. – С. 92.

3 Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К.: Наукова думка, 1982. – С.87, 91-92.

лено символізували їх майновий і аристократичний статус. До таких будівель прибудовували господарські приміщення і житла для обслуги, які складали разом будівельний комплекс міської садиби. Такі палацові будівлі досліджені в Бакоті, Кучелміні, Василеві та інших містах Пониззя XII-XIII ст.

Хоча склад городян був строкатим і викликав соціальні конфлікти в його середовищі, проте в ряді випадків (оборона міста від нападів ворога, пожежі та інші стихійні лиха) вони могли згуртовуватися, виступати єдиним міським колективом, щоб відвернути від себе загрозу. Саме спільне відчуття усіх міщан приналежності до свого міста, до вироблення певної спеціалізації в його економіці, спільні дії проти нападників зумовили формування міської (посадської) общини, певного її суверенітету¹, зрештою, становленню статусу городянина. В політичному розумінні у XII-XIII ст. йшов активний процес становлення міської общини зі своїм самоврядуванням. Його основу, що в Києві, Галичі чи Бакоті, Василеві на Пониззі складали віче, які часто ставали в опозицію до князівської влади, були елементом своєрідної феодальної демократії. Участь простих городян у діяльності віча була досить широкою².

Прикладом можуть слугувати політичні події кінця XII – першої половини XIII ст. у містах Галицької Русі, в тому числі Пониззя. Зокрема, боярство Галича, використовуючи віча в своїх корисливих цілях, прагнули якщо не усунути князівську владу і утворити боярську республіку, то, принаймі, поставити її в свою залежність. Яскравим свідченням стала міжусобна кривава боротьба галицьких бояр з князями Ігоровичами 1208-го та наступних ро-

1 Куза А.В. Социально-историческая типология древнерусских городов // Русский город: Исследования и материалы. – М.: Наука, 1983. – Вып. 6. – С.14.

2 Янин В.Л. Проблемы социальной организации новгородской республики // История СССР. – М., 1970. – № 1. – С.50-51; Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – К.: Наукова думка, 1989. – С.170.

ків, яка фактично призвела до встановлення у місті та князівстві двовладдя, характерні риси котрої були присутні навіть при Данилі Романовичі, що твердою рукою утверджував свою владу. Літопис з цього приводу засвідчує: «**Бо ре же Галичѣстии Данила княземъ собѣ называхоу. а самѣ всю землю держахоу**»¹. При правлінні Данила бояри Бакоти, спираючись на верхівку городян, практично виступили не тільки проти його влади, але й спробували відокремити Пониззя від Галицько-Волинської держави. Хоча сепаратизм був жорстоко придушений, але наслідки його були вкрай негативні для Данила. Саме баскак Милій, як вказує Н. Молчановський, був представником мешканців Бакоти і її околиць², продовжував проводити у відносинах з Куремсою політику відмінну від прагнень Данила Романовича.

Загалом головна маса городян, зокрема торгівців, ремісників, обслуги мешкала в посадах. Чим більшим було місто, тим обширнішим був його посад. Так, у Галицько-Волинському князівстві площа дитинця Володимира-Волинського складала 1,5 га, а посаду – 66 га, відповідно в Дорогобужі – 1 га і 20 га, у Червені – 3,5 га і 40 га³. У Бакоті площа дитинця складала 1 га, центральна міська забудова між притоками Рудка і Градівка – 9 га, решта земель Підгороддя, які простяглись у бік Теремців і Студениці – 48 га, в південно-східному напрямку обжитий населенням посад 75-80 га. Співвідношення площі Бакотського дитинця разом з центральною міською забудовою і підгороддям виражається еквівалентом 10 га: 130 га або одного до тринадцяти⁴. П.П. Толочко припус-

1 ПСРЛ, т.2. Ипатьевская летопись. Фототип. изд. 1908 г. – М., 1962. – Стб.789.

2 Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. Преимущественно по летописям. – К.: Тип. Ун-та Св.Владимира, 1885. – С.151.

3 Возний І.П. Ремісничий посад XII-XIII ст. стародавніх Чернівців. // Середньовічна Європа: Погляд з кінця XX ст.: Матеріали наукової конференції 16-18 березня 2000 р. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – С.221.

4 Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства, 1994. – С.152.

кає, що в XII-XIII ст. у містах Русі, не рахуючи таких великих міст як Київ, Чернігів, Новгород, Галич, пересічно співвідношення площі дитинця і посаду виражалось як один до восьми¹. Отже, окремі міста Пониззя за своїми розмірами і кількістю населення, зокрема Бакота, були досить значними.

Таким чином, на Пониззі княжої доби відбувався об'єктивний процес соціальної стратифікації населення. З одного боку, активно феодалізувалося сільське населення, яке перетворилося в суспільний клас селянство, що в процесі виробництва і майнового розшарування потрапило в економічну і соціальну залежність від землевласників та можновладців. Одночасно народжувалася й утверджувалася нова категорія населення – жителі міст, міщани або городяни, які в дальшому розвитку створювали власну господарську спеціалізацію, яка руйнувала натуральний характер економіки.

3.2. Сільське господарство, ремесло, промисли та торгівля

За часів України-Русі сформувалась і розвинулась економіка, що забезпечувала суспільство всіма необхідними умовами його матеріального способу життя. Для цього періоду характерно впровадження в різні галузі господарства нових виробничих технологій та конструкцій (нові знаряддя праці, прогресивні способи видобування металу, нова спеціалізація тощо), інтенсифікація результатів праці, поява і розвиток грошової системи, принципово нові основи обміну й торгівлі. В цьому процесі загального піднесення і розвитку продуктивних сил брав активну участь й регіон давньоруського Пониззя XII-XIII ст.

¹ Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – К.: Наукова думка, 1989. – С.196.

Головну складову систему економіки даного періоду, в тому числі Наддністрянського Пониззя, складало сільське господарство, що носило комплексний землеробсько-скотарський характер аграрного виробництва, в якому основна роль належала землеробству¹. Зокрема, землеробство в досліджуваному регіоні розвивалося на давніх традиціях, започаткованих ще трипільськими племенами². Свідченням цього є те, що значна частина давньоруських селищ Пониззя розташовувалася на місці поселень, які існували в добу енеоліту (трипільська культура) та ранньозалізного часу (черняхівська культура II-V ст. н.е.), або ж у безпосередній близькості від них. Тогочасні селища княжої доби дислокувалися в зручних для ведення землеробства місцевостях, як правило, на рівнинних, вільних від лісу, давньоорних землях, які вже оброблялися тривалий час, і займали переважно другі і треті надзаплавні тераси рік, приток і струмків, які густо мережею вкривали Середнє Подністров'я.

У XII-XIII ст. у цьому регіоні, як і в Київській Русі загалом, у землеробстві панувала орна парова система двопілля і трипілля. Вона виникла з раніше існуючої підсічно-вогневої та перелогової систем землеробства шляхом її значної інтенсифікації: скорочення періоду відпочинку ділянок землі і технічним удосконалення орних знарядь праці. На відміну від попередніх парова система була характерна тим, що поле (пар) залишали вільним від посівів сільськогосподарських культур протягом усього вегетаційного періоду, але обробляли, щоб очистити землю від бур'янів, зберегти в ньому вологу і нагромадити поживні речовини. Перехід до парової системи землеробства був можливий лише при появі орних знарядь, здатних пере-

1 Довженок В.Й. Землеробство Древньої Русі до половини XIII ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 265 с.

2 Бибииков С.Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре. К истории ранних земледельческо-скотоводческих племен на Юго-Востоке Европы. – М.-Л., 1953. – 410 с.

вертати ґрунт і завдяки цьому знищувати бур'яни, а також приорювати органічні добрива¹. До орних знарядь відносилися: різні види рала, сохи і плуга.

У Середньому Подністров'ї, як засвідчують археологічні дослідження, поширеним орним знаряддям було рало з дерев'яною робочою частиною². Воно використовувалось в першу чергу при культивуванні ґрунту. Найпростішим типом було дерев'яне рало з полозами, які були оснащені залізними наральниками з плечиками та ножами-череслами³. Спочатку було поширене рало із залізним вузьколезовим наральником пересічною довжиною 9-12 см. Аналогічні зразки такого рала виявлені на Райковецькому городищі, що на Волині⁴, на поселеннях Семенки і Коржівка у Побужжі⁵, Добринівці на Буковині⁶ та ін. Вузьколезові наральники не підрізали шари ґрунту, а лише його розрихлювали, залишаючи смуги незораної землі. Тому вони застосовувалися у відсталих та бідняцьких господарствах.

Навпаки, у помістях, господарствах підприємницького типу ще з VII ст., а особливо у XII-XIII ст., активно використовувалися на Пониззі широколезові (широколопатеві) наральники, аналогічних типів виявлених у Райковецькому городищі, Колодяжині, на Княжій горі (с. Пекарі), Дівич-горі (с. Сахнівка)⁷ і ба-

1 Михайлина Л.П. Запровадження парової системи рільництва між Дніпром і Карпатами (за матеріалами райковецької культури) // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці, 1999. – Т. 3. – С. 54-59.

2 Краснов Ю.А. Древние и средневековые рала Восточной Европы // СА. – 1982. – № 3. – С. 63-80.

3 Краснов Ю.А. Древние и средневековые пахотные орудия. – М.: Наука, 1987. – С. 72-73.

4 Гончаров В.К. Райковецкое городище. – К.: Вид-во АН УРСР, 1950. – 149 с.

5 Хавлюк П.И. Славянские поселения VIII – нач. IX веков на Южном Буге // Археологический сборник Эрмитажа. – Л., 1962. – С. 120.

6 Михайлина Л.П. Населення Верхнього Попруття VIII-X ст. – Чернівці: Рута, 1997. – С.103.

7 Довженко В.Й. Землеробство Древньої Русі до половини XIII ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С.40-46.

гатьох інших пунктах. Зразки широколопатових наконечників знайдені у 80-х – 90-х рр. ХХ ст. археологами С. Баженовою, Л. Михайлиною, І. Возним, С. Пивоваровим відповідно у Глибівці на лівому побережжі Середнього Дністра¹, на городищах у межиріччі Верхнього Пруту і Середнього Дністра Чорнівському, Недобоївському², Ревному³ та ін. В Україні-Русі лезо наральника виготовлялося більш-менш стандартизовано, їх довжина коливається в межах 12,7-23 см, максимальна ширина робочої частини 6,3-11,5 см, а довжина останньої 4-6 см.⁴ Однак, як свідчить знахідка в 1999 р. на Чорнівському городищі, розміри широколопатового наконечника конструктивно були дещо інші і становили по ширині 16 см, довжині 16 см, максимальної ширини втулки 11,2 см, а її довжина 7 см, товщина 0,6-1,1 см⁵. Відносно вузька втулка наральника вказує на те, що він встановлений не під кутом, як це було у рала без полоза, а майже горизонтально. Таке рало мало точку опори на полозі і підрізало ґрунт по горизонталі, піднімало його рівним шаром і не залишало незораних смуг й, таким чином, наближалось до знарядь плужного типу⁶. Ще одним конструктивним еле-

-
- 1 Звіт про археологічні дослідження давньоруського городища ІХ-ХІ ст. біля с.Глибівка Ново-Ушицького району Хмельницької області за 1983 р. //Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник. – Ф. Археологічні дослідження музею. – Спр. Звіти археологічних експедицій. – арк. 1-4.
 - 2 Пивоваров С.В. Землеробство середньовічного населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра //ПССІАЕ. – Чернівці: Прут, 2003. – Т. 2 (16). – С.99.
 - 3 Михайлина Л.П. Населення Верхнього Попруття VIII-X ст. – Чернівці: Рута, 1997. – С.99.
 - 4 Чернецов А.В. Классификация и хронология наконечников древнерусских пахотных орудий //КСИА АН СССР. – 1976. – Вып. 146. – С. 32-33.
 - 5 Пивоваров С.В. Землеробство середньовічного населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра //ПССІАЕ. – Чернівці: Прут, 2003. – Т. 2 (16). – С.99.
 - 6 Кирьянов А.В. Земледелие восточного славянства //Возникновение и развитие земледелия. – М.: Наука, 1967. – С. 177.

ментом рала з полозом було залізне чересло, яке різало ґрунт вертикально і тим самим полегшувало його часткове перевертання наральником.

Залізні чересла виявлені на пам'ятках райковецької культури¹. Вони свідчать, що не пізніше IX ст. слов'яни почали користуватися полозовими ралами із залізними наральниками та череслами, пристосованими до часткового перевертання ґрунту. З появою такого типу орних знарядь був можливий перехід до парової (трипільної) системи землеробства. Оскільки виготовлення орного пристрою з наральником було простим і доступним для ремісника, то воно знайшло широке використання². Знаряддя такого типу поширилися у XII-XIII ст. й проіснували досить тривалий час і за даними етнографії відомі у XIX ст. в Україні³, у тому числі в Середньому Подністров'ї⁴.

Найбільш досконалим орним знаряддям був, зрозуміло, плуг, який виник на базі рала з широким лезом. Плуг вперше згадується у «Повісті минулих літ» під 981 роком⁵. Маючи залізний лемех, плуг не тільки підрізав ґрунт, але його перевертав, забезпечував глибоку оранку, більш якісний обробіток землі. На Пониззі масове застосування плуга припадає на другу половину XII – у XIII ст.⁶. Крім рала, плугів у землеробстві використовувались сошники, дерев'яні лопати із залізними ококуванням (заступи, за етнографічними матеріалами регіону: «роска-

1 Федоров Г.Б. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тысячелетии н. э. // МИА СССР. – М.: Наука, 1960. – № 68. – С.268.

2 Археологія Української РСР. У 3 т. – К.: Наукова думка, 1975. – Т. 3. – С.462-463

3 Павлюк С.П. Народна агротехніка українців Карпат другої половини XIX – поч. XX ст. – К.: Наукова думка, 1986. – С.116-117.

4 Кожолянко Г.К. Етнографія Буковини. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – Т. 1. – С.91-92.

5 Повесть Временных лет по Лаврентьевскому списку [ПВЛ]. – СПб, 1910. – С.80.

6 Возний І.П., Леонтій О. Сільськогосподарські знаряддя праці XII – першої половини XIII ст., виявлені на території Північної Буковини //Етнокультура у контексті світової історії: Матеріали VI Міжнародного наукового семінару «Черезовські читання». – Чернівці: Прут, 2004. – С. 72-86.

лі», «городники»¹), коси – горбуші, серпи різних типів² та ін. Зокрема, на території Київської Русі виявлено більш ніж у 40 пунктах коси-горбуші кількістю понад 200 екземплярів. За своїми розмірами і пропорціями їх поділяють на два типи: північний, до якого можна віднести знахідки на Райковецькому городищі³, і південний, відомий за розкопками таких пам'яток як Галич, Городок та ін.⁴ Під час розкопок давньоруського поселення біля с. Городиська на Дунаєвеччині Хмельницької області (ліве побережжя Середнього Дністра) виявлено добре збережену косу-горбушу південного типу⁵. Виготовлена вона із заліза, має рівномірний завширшки клинок леза. Черешок на кінці утворює п'ятку. Довжина клинка по спинці 51 см при товщині ребра 0,7 см. Основа леза завдовжки 32 см, ширина – 6 см. Найбільша висота його вигину припадає на його середину. Така коса використовувалась з рубежу I тис. н. е. і зазнала еволюції від клинка з прямим до у X-XIII ст. – з вигнутим лезом. Такі коси виявлені в ході розкопок ранньослов'янських і давньоруських поселень на лівому березі Середнього Дністра біля сіл В. Слобідка, Чаплин, Бабина Гора⁶, на правобережжі Дністра на городищах у Недобоївцях, Зелений Липі та ін.⁷ Косу-горбушу можна вважати одночасно знаряддям землеробства і скотарства, оскільки її використовували для збирання злакових культур, а також для заготівлі кормів.

1 Кожоляно Г.К. Етнографія Буковини. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – Т. 1. – С.90.

2 Краснов Ю.А. Из истории железных серпов в лесной полосе Европейской части СССР //КСИА АН СССР. Вып. 107. – М.: Наука, 1966. – С. 17-26.

3 Гончаров В.К. Райковецкое городище. – К.: Вид-во АН УРСР, 1950. – С.119.

4 Гончаров В.К. Древний Галич //Вестник АН УССР. – К., 1956. – №1 – С.61-67.

5 Гуцал В.А., Мерега В.П. Коса-горбуша з с. Городиська //Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: Збірник науково-краєзнавчих праць. Вип 2. – Київ; Дунаївці; Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 79-82.

6 Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период / Отв. ред. В.Д. Баран. – К.: Наукова думка, 1990. – 488 с.

7 Пивоваров С.В. Землеробство середньовічного населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра //ПССІАЕ. – Чернівці: Прут, 2003. – Т. 2 (16). – С.106.

На зміну слабовигнутим серпам попереднього часу, лезо яких безпосередньо переходило у черенок¹, у X-XII ст. приходять залізні серпи, які близькі до еліпсоїдної кривої. Вони мають максимальне розширення у місці згину, звідки звужуються до носика і ручки. Довжина серпа від кінчика леза до ручки досягала 25-30 см. Їх особливістю був довгий черенок, вісь якого знаходилася під кутом до початкової осі леза серпа. Край черенка часто загинався і закріплював дерев'яний держак. Такі серпи, за класифікацією Р.С. Мінасяна, належать до варіанту Б групи², є попередниками давньоруських і виявлені під час досліджень поселень VIII-X ст. у межиріччі Верхнього Пруту і Середнього Дністра у Добринівці³, Ревному⁴, Недобоївцях. Зокрема, на останньому городищі знайдено цілий серп і два його фрагменти. У цілого екземпляра серпа загальна довжина становить 37 см, найбільша ширина леза 4,4, довжина руків'я 12 см. Характерною його особливістю є вершина леза, яка виконана у вигляді дзьоба, прямокутного в перетині⁵. Загалом знайдені в регіоні давньоруського Пониззя серпи мають широкі аналогії в археологічних матеріалах XII – середини XIII ст. на просторі Східної, Центральної і Південно-Західної Європи⁶.

Змінилася також у XI-XII ст. конструкція слов'янського жорнового поставу. Жорна попереднього часу мали, як правило, плоскі верхній і нижній кам'яний по-

1 Баран В.Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. – К.: Наукова думка, 1972. – С.94.

2 Мінасян Р.С. Классификация серпов Восточной Европы железного века и раннего средневековья //АСГЭ. – 1978. – № 3. – С. 82-85.

3 Тимошук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V-IX ст. – К.: Наукова думка, 1976. – С.43.

4 Михайлина Л.П. Населення Верхнього Попруття VIII-X ст. – Чернівці: Рута, 1997. – С.101.

5 Пивоваров С.В. Землеробство середньовічного населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра //ПССІАЕ. – Чернівці: Прут, 2003. – Т. 2 (16). – С.101.

6 Довженок В.Й. Землеробство Древньої Русі до половини XIII ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С.174-179.

сад. У досліджуваній час у вжиток входять так звані ротаційні жорна або ручні млини (виготовлялися з різних порід, що було типово для давньоруського часу¹), в яких жорновий камінь вгнутий, а верхній – випуклий, в центрі якого знаходиться отвір діаметром 4-5 см. Розміри каменів коливається від 32 до 48 см у діаметрі при товщині 5 і більше см. Такі ротаційні жорна були більш ефективними у роботі і дозволяли отримувати досить високий рівень помелу зерна². За класифікацією Р.С. Мінасяна, жорна такого типу належать до ручних млинів першої групи³. Такі жорна виявлені на Глибівському городищі IX-XI ст.⁴, у Бакоті XII ст.⁵, 18 екземплярів на Чорнівському городищі XII-XIII ст.⁶ тощо.

Отже, сільське господарство пройшло шлях від техніки розпушення до техніки обробітку пласта⁷. У Південно-Західній Русі існувало інтенсивне орне землеробство⁸. На рівнинних територіях і зручних для обробітку ґрунтах Середнього Подністров'я уже з X ст., а особливо на Пониззі у XII-XIII ст., повсюдно спостерігається перехід на трипільну систему землеробства. У гористих ландшафтах,

- 1 Павлюк П.І. До питання про виготовлення жорен у древній Русі //Археологія. – 1973. – № 9. – С.34-37.
- 2 Михайлина Л.П. Запровадження парової системи рільництва між Дніпром і Карпатами (за матеріалами райковецької культури) //Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці, 1999. – Т. 3. – С. 56-57.
- 3 Мінасян Р.С. Классификация серпов Восточной Европы железного века и раннего средневековья //МИА СССР. Л.: Аврора, 1978. – № 3. – С. 74-85.
- 4 Звіт про археологічні дослідження давньоруського городища IX-XI ст. біля с.Глибівка Ново-Ушицького району Хмельницької області за 1983 р. //Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник. – Ф. Археологічні дослідження музею. – Спр. Звіти археологічних експедицій. – арк. 4.
- 5 Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства, 1994. – С.162.
- 6 Возний І.П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII-XIII ст. – Чернівці: Рута, 1998. – С.65.
- 7 Археология Украинской ССР. В 3-х томах. – К.: Наукова думка, 1986. – Т.3. – С.461-470.
- 8 Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1950. – С.137.

віддалених від магістральних шляхів місцевостях залишалися у XII-XIII ст. такі відсталі системи рільництва, як вогнево-підсічна, перелогова, в кращому випадку двопілля.

Значні зміни відмічені також в асортименті злаків, які вирощувалися в період княжої доби. Зокрема, в XII-XIII ст. на Пониззі землероби вирощували такі сільськогосподарські культури: озиму і ярову пшеницю твердої і м'якої породи (найбільш поширеною була одна із найдавніших пшениць полба-двозернянка)¹, пшеницю карликову, жито посівне, просо звичайне, ячмінь плівчастий, ячмінь гол озерний, овес, горох посівний, боби, чечевицю, а також технічні культури: льон та коноплі². Фрагменти всіх цих злакових і технічних культур в асортименті зафіксовані при археологічних розкопках літописних міст Бакоти, Ушиці, Каліуса, Васи́лева, Ону́та, Плава, Кучелмина, на городищі Гринчук та ін. Навіть у невеликому сторожовому Глибівському городищі при розчистці печі-кам'янки виявлено велику кількість обгорілого зерна (пшениці-двозернянки), екземпляри ячменю, проса і вівса, в залишках горщика – страва з гороху³. Проте майже всі вище зазначені злакові культури зафіксовані археологами у збережених залишках на Чорнівському та Недобоївському городищах⁴.

- 1 Янушевич З.В., Маркевич В.М. Археологические находки культурных злаков на первобытных поселениях Прутско-Днестровского междуречья //Интрадукция культурных растений. – Кишинев: Штиинца, 1970. – С.97.
- 2 Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1950. – С.137.
- 3 Звіт про археологічні дослідження давньоруського городища IX-XI ст. біля с.Глибівка Ново-Ушицького району Хмельницької області за 1983 р. //Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник. – Ф. Археологічні дослідження музею. – Спр. Звіти археологічних експедицій. – арк. 3.
- 4 Пивоваров С.В. Землеробство середньовічного населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра //ПССІАЕ. – Чернівці: Прут, 2003. – Т. 2 (16). – С. 104

Під час археологічних робіт 1996 року на Ревнянському городищі у господарських ямах та споруді-сховищі під валом знайдено велику кількість обгорілих зернівок, більшість з яких становили зернівки жита (847 екз.) та проса (248 екз.), що датуються керамікою IX-XI ст. Знахідки зернівок жита, невибагливої і морозостійкої культури, свідчать про використання у межиріччі Верхнього Попруття і Середнього Дністра у XII-XIII ст. нової системи землеробства, а саме парової¹. На думку А.В. Кір'янова, парова система могла отримати повне і остаточне завершення при наявності озимого жита². Парова система, або трипілля передбачала при вирощуванні в одних і тих же господарствах озимих і ярих культур поділ угідь на три рівних частини. Одна з них була під озиминою, друга під яриною, а третя під паром. Щорічне чергування на цих трьох земельних ділянках складало нову систему землеробства з ефективним використанням зернових культур³.

Було досить поширене і розвинене городництво на присадибних ділянках. Вирощували капусту, ріпу, огірки, гарбузи, моркву, буряки, часник, цибулю, боби. Практично всі названі землеробські культури вирощуються в Україні, в тому числі і в Середньому Подністров'ї і на початку XXI ст.

Вагоме місце в сільському господарстві Київської Русі, в тому числі і Подністровського Пониззя займало скотарство⁴, яке, забезпечуючи рільництво органічними добривами, транспортними засобами для вивозу на поля цих добрив і тягловою силою для оранки угідь, сприяло пе-

1 Михайлина Л.П. Запровадження парової системи рільництва між Дніпром і Карпатами (за матеріалами райковецької культури) // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці, 1999. – Т. 3. – С. 58-59.

2 Кирьянов А.В. История земледелия Новгородской земли X—XV вв. // МИА СССР. – 1959. – № 65. – С.302-362.

3 Довженко В.Й. Землеробство Древньої Русі до половини XIII ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С.143.

4 Тимченко Н.Г. К истории охоты и животноводства в Киевской Руси. – К.: Наукова думка, 1972. – 180 с.

реходу до нової більш ефективної системи землеробства¹. Місцеві жителі розводили коней, велику (корови, бики, воли) і малу рогату худобу (кози і вівці), свиней. Як свідчить остеологічний матеріал, виявлений на поселеннях Середнього Подністров'я IX-XI ст. у структурі скотарства провідну роль вже відігравало розведення великої рога-тої худоби. Зокрема, на поселенні Рашків, що розташова-не на правобережній частині Середнього Подністров'я, знайдено в різних об'єктах 506 кісток тварин, які підда-валися вивченню. Із цих кісток 505 належало домашнім тваринам, у тому числі 222 кістки (19 особин), або 35,2 % великій рогатій худобі, 87 (19 особин), або 35,2 % свиням, 76 (13 особин), або 24,1 % дрібній рогатій худобі, лише 15 кісток (3 особини), або 5,5 % коням. Кісток диких тварин на поселенні виявлено обмаль, в основному залишки бла-городного оленя². Аналогічна картина спостерігається на поселенні того ж періоду Лука Каветчинська на лівобе-режжі Середнього Дністра. Тут з-поміж остеологічного матеріалу з жител і господарських споруд найбільше кіст-ток належало домашньому бичу та свині домашній, потім – вівці та кози і найменше коню³.

Протягом XII-XIII ст. тваринництво зазнало ряд змін: значно збільшилося у господарства поголів'я великої ро-гатої худоби і особливо домашніх свиней. Остеологічний матеріал із споруд того часу в урочищах Царина та Ріпа (гнізда поселень поблизу с. Ревне на правобережжі Серед-нього Подністров'я), показує, що головне в стаді займала домашня свиня. В археологічних об'єктах знайдено кіст-ки 19 особин цієї тварини. На другому місці в стаді знахо-дилася велика рогата худоба, їй належали кістки 13 осо-

1 Пашкевич Г.О., Петрашенко В.О. Землеробство і скотарство в Середньому Подніпров'ї у VIII-X ст. //Археологія. – 1982. Вип. 41. – С. 61-62.

2 Баран В.Д. Пражская культура Поднепровья (по материалам поселений с. Рашков).- К.: Наукова думка, 1988. – С.49-50.

3 Вакулєнко Л.В., Приходнюк О.М. Славянские поселения I тыс. н. э. у с. Сокол на Среднем Днестре. – К.: Наукова думка, 1984. – С.71.

бин. Далі йде дрібна рогата худоба – вівці та кози (виявлено кістки 10 особин) та кінь (кістки 3 особин)¹.

Остеологічні знахідки XII-XIII ст. на господарських об'єктах в урочищах Городище, Царина, Микулинка цього ж гнізда поселень вказують, що основу стада складала велика рогата худоба – 31 особина та домашня свиня – 30 особин, на другому місці знаходилася дрібна рогата худоба – 22 особини і на останньому кінь – 2 особини². Аналогічні знахідки кісток свійських тварин приблизно у таких же пропорціях знайдено в житлах і господарських ямах на території Бакоти³. Таким чином, у тваринному стаді відбулися значні зміни. Для харчування все більше починає вживатися м'ясо великої рогатої худоби. Причому в їжу використовувалося м'ясо здебільшого молодих та напівдорослих особин. Знахідки залишків глиняного посуду для молока, мисок-цідил для виготовлення сиру свідчать про те, що в досліджуваній період вживалися для харчування молочні продукти тваринництва⁴.

Загалом підвищення продуктивності скотарства у значній мірі було пов'язано з його переходом до стійлового утримання худоби і забезпечення її кормами на зимовий період. Свідченням стійлового утримання худоби є рештки хлівів, виявлені під час розкопок поселень X-XII ст. у Середньому Подністров'ї. Наприклад, досліджено селянське подвір'я із залишками хліва для худоби

- 1 Михайлина Л.П. Скотарство у господарській діяльності східних слов'ян між Дніпром і Карпатами // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології (Науковий збірник статей). – Чернівці, 1999. – Т. 3. – С. 136-137.
- 2 Михайлина Л.П. Скотарство у господарській діяльності східних слов'ян між Дніпром і Карпатами // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології (Науковий збірник статей). – Чернівці, 1999. – Т. 3. – С. 137.
- 3 Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства, 1994. – С.160.
- 4 Тимошук Б.А. Восточные славяне от общины к городам. – М.: Наука, 1995. – С.149.

у Ревнянському гнізді поселень на Буковині¹. На таких поселеннях частою знахідкою є коси-горбуші, які використовувалися головним чином для заготівлі сіна².

У домашньому господарстві в широкому вжитку було розведення курей, гусей, качок. Продукція скотарства і птахівництва забезпечувала потреби населення в молоці, сирі, м'ясі, шкірі, пуху. З іншого боку, воли, коні і навіть корови використовувалися як тяглова сила і основний транспортний засіб³. Досить розвинутим і спеціалізованим було в літописному Пониззі садівництво, котре розвивалося завдяки надзвичайно сприятливому клімату (достатньо тепла, вологі, чорноземні ґрунти). Жителі у значній кількості вирощували яблуні, груші, сливи, вишні, з плодів яких виготовляли на продаж сушню⁴.

Значну роль у XII-XIII ст. відігравали у сільському господарстві промисли: мисливство, рибальство і бджільництво та збиральництво. Цьому сприяли наявність значних лісових масивів по обох берегах Середнього Дністра, в яких водилися олені, лосі, зубри, косулі, тури, вепри, ведмеді, лисиці, зайці, птахи та інша звірина й дичина. В Дністрі та його притоках була велика кількість риби (соми, лящі, судаки, карасі, щуки та ін.). Також у лісах Подністров'я роїлися бджоли. Ці промисли додатково забезпечували населення, особливо збіднілу частину, в продовольстві, а хутро і мед використовувалися, як засіб сплати данини. Мисливство давало не тільки додаткову м'ясну їжу та шкіру, але й було улюбленою розвагою князів і бояр Пониззя. Для полювання використовували

- 1 Тимошук Б.А. Об исследовании восточнославянских поселений VI-IX вв. // Проблемы изучения древних поселений в археологии (социологический аспект). – М.: Наука, 1990. – С. 134-135.
- 2 Коробушкина Т.И. Земледелие на территории Белоруссии в X-XIII вв. – Минск, 1979. – С.53-54.
- 3 Археология Украинской ССР. В 3-х томах. – К.: Наукова думка, 1986. – Т.3. – С.461-470.
- 4 Археология Украинской ССР. В 3-х томах. – К.: Наукова думка, 1986. – Т.3. – С.461-470.

вали луки, списи, рогатини, сокири, собак, ловчих птахів, а для рибальства остроги, гачки, сіті, ятері й інші знаряддя¹. Проте варто зазначити, що в давньоруський період питома вага продукції мисливства та збиральництва порівняно з продукцією землеробства і скотарства різко зменшуються. Osteологічний матеріал поселень Середнього Подністрів'я є підтвердженням цього факту. Як правило, на цих поселеннях кістки диких тварин за своєю кількістю займають останнє місце в osteологічних знахідках. Так, за підрахунками вчених на пам'ятках VII-IX ст. кістки дичини складають понад 36%², а в XII-XIII ст. цей відсоток зменшується майже на половину³. Ці факти є доказом зростання продуктивності землеробства, скотарства, які зменшують роль у господарстві мисливства, пов'язаних з використанням природних ресурсів. Загалом наявність високопродуктивного землеробства і скотарства, певного господарського районування і спеціалізації створювало сприятливі умови одержання додаткового продукту і забезпечувало пришвидшення економічного розвитку княжої держави та в її складі Пониззя.

Невід'ємною стороною життя населення Пониззя XII-XIII ст. було заняття різними ремеслами, які складали суттєву сторону розвитку продуктивних сил суспільства. Для розвитку ремесел і ремісничих промислів у регіоні були достатні можливості. З давніх-давен Середнє Подністрів'я було багате на промислові поклади кременю, граніту, вапняку, глини, піску та інших будівельних матеріалів. Схили місцевих товтр були вкриті різни-

1 Возний І., Леонтій О. Полювання на теренах Північної Буковини у XII – першій половині XIII ст. //Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці: Прут, 2003. – Вип. 5. – С. 16-19.

2 Тимошук Б.А. Восточнославянская община VI-X вв. – М.: Наука, 1990. – С.91.

3 Михайлина Л.П. Скотарство у господарській діяльності східних слов'ян між Дніпром і Карпатами //Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології (Науковий збірник статей). – Чернівці, 1999. – Т. 3. – С. 133, 135.

ми породами лісу (дуб, бук, сосна, граб та ін.). Розвиток тваринництва та безліч дичини задовольняли потреби населення в шкірі, хутрі та кістяних виробах. Всі ці природні багатства були покладені у розвиток місцевих ремесел і промислів.

Місцеві ремісники видобували в товтрах необхідну кількість каменю вапняку, який був досить зручний для обробітку. З нього виробляли зернотерки, жорна, плити, будівельний камінь та ін. Такі вироби масово фіксуються на поселеннях XI-XIII ст. Наприклад, жорна місцевих майстрів виявлені на Глибівському городищі IX-XI ст.¹, у Бакоті XII-XIII ст.² (лівий берег Дністра), у Василеві, Кучелміні, Хотині (правий берег Дністра)³. Будівельний камінь з вапняку використовувався при спорудженні укріплень, палацових будинків та осель заможних жителів міст. Підлога комендантського будинку в Глибівському городищі була викладена вапняковими плитами⁴.

Достатня кількість якісної глини і піску позитивно позначилися на розвитку гончарного виробництва. Виготовлення кераміки в Середньому Подністров'ї зазнало своєї еволюції. Зокрема, у XII-XIII ст. при виготовлені глиняних виробів застосовувалися як гончарний круг, так і давній традиційний ліпний метод без гончарного круга. Візуальне вивчення керамічного посуду на Середньому Дністрі свідчить, що за технікою форму-

- 1 Звіт про археологічні дослідження давньоруського городища IX-XI ст. біля с. Глибівка Новоушицького району Хмельницької області за 1982 р. // Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник. – Ф. Археологічні дослідження музею. – Спр. Звіти археологічних експедицій. – арк. 1.
- 2 Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства, 1994. – С. 162.
- 3 Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К.: Наукова думка, 1982. – 205 с.
- 4 Звіт про археологічні дослідження давньоруського городища IX-XI ст. біля с. Глибівка Новоушицького району Хмельницької області за 1982 р. // Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник. – Ф. Археологічні дослідження музею. – Спр. Звіти археологічних експедицій. – арк. 2.

вання порожнистого тіла він відноситься до спірального, або спірального-зонального способу конструювання¹. Так, на згаданому Глибівському городищі, при розчистці траншеї № 2 виявлено велику кількість ліпної кераміки і виготовленої на гончарному крузі. Її можна класифікувати на три типи: господарська, кухонна і столова. Серед ліпних виробів переважає товстостінна кераміка в основному господарського призначення. Посуд такого типу здебільшого великих розмірів – корчаги. Тут вінчик відігнутий, стінка зрідка орнаментована прямими різними лініями. Ліпними були також сковорідки (виявлено 17 фрагментів різних розмірів). Гончарна кераміка становить 70% від усієї на городищі. Вона має свою характерну для цього регіону рису – великий домішок піриту, від якого кераміка здається золотистою. Ця кераміка в основному сірого кольору, тісто якої містить домішки крупнозернистого піску та потовченого вапняку. Кераміка орнаментована. При всій її різноманітності немає фрагментів з однаковим орнаментом². Орнамент різноманітний: паралельні різні лінії, хвилясті і зигзагоподібні лінії, які охоплювали посудину довкола, поєднання хвилястого і ямкового орнаменту й інші варіації. Структура глиняного тіста, форма, орнаментация кераміки були притаманні для гончарного виробництва даного регіону в IX-XI ст.³.

Загалом у XII-XIII ст. як у всіх князівствах Київської

- 1 Михайлина Л.П. Розвиток гончарної справи у східних слов'ян VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології (Науковий збірник статей). – Чернівці, 2001. – Т.1. – С.174.
- 2 Звіт про археологічні дослідження давньоруського городища IX-XI ст. біля с.Глибівка Ново-Ушицького району Хмельницької області за 1983 р. //Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник. – Ф. Археологічні дослідження музею. – Спр. Звіти археологічних експедицій. – арк. 3.
- 3 Баженова С.Е. Особливості давньоруської кераміки Поділля //Проблеми етнографії Поділля: Тези доповідей наукової конференції. – Кам'янець-Подільський, 1986. – С. 149.

Русі, так і на Пониззі, відносно швидко відбувся перехід від техніки ручного (ліпного) до гончарного круга виготовлення кераміки. Найпростіша конструкція гончарного горна: основою виступає невелика низька лавка з товстої дошки, яка стоїть на двох плахах. У дошці лавки прорізано отвір для вісі. На дерев'яну вісь міцно закріплено дерев'яний круг, товщиною 2-3 см і діаметром 15-20 см. Поверх круга прикріплюється тонкий кружок меншого діаметру. Для того, щоб глина легше відокремлювалась від круга, останній посипають золою і піском. При роботі на такому станку гончар сидить верхи на лаві і обертає круг лівою рукою, а правою формує глину¹.

Для випалення виготовлених на гончарному крузі глиняних виробів споруджували спеціальні гончарні печі². Гончарні горни за своєю конструкцією поділяються на два типи – одноярусні та двоярусні. Одноярусний горн, як правило, був округлої форми і мав діаметр 1 м. Глиняні стінки горну мали товщину 0,1 – 0,15 м. Дно горну знаходилося нижче долівки майстерні на 0,05 м і було викладено плоскою дрібною галькою. Горн такого типу виявлено і досліджено, зокрема, під час розкопок гончарної майстерні в урочищі Микулінка Ревнянського поселення на правобережжі Середнього Подністров'я (Верхнє Припруття)³. Одночасно в досліджуваному регіоні використовувалися двоярусні горни у гончарних майстернях. В одній із стін такого виробництва розташовувалось устя топки двоярусного гончарного горну, котрий знаходився за межами споруди. Камера для випалу керамічного посуду мала округлу форму і досягала 0,75 м у діа-

1 Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. – М.: Изд-во АН СССР, 1948. – С.167.

2 Ягодинська Н. Давньоруський гончарний горн із Західного Поділля // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – Т.1. – С.238-242.

3 Михайлина Л.П. Розвиток гончарної справи у східних слов'ян VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології (Науковий збірник статей). – Чернівці, 2001. – Т.1. – С.177.

метрі. Топка в плані мала грушоподібну форму (довжина 1,55 м, ширина 0,5-1,10 м і за розмірами була більшою камери випалу. Висота топки – 0,5 м. Топка відділялась від камери випалу горизонтальною глиняною перегородкою (товщина 0,5 м) з шістьма продухами діаметром 0,11 м. П'ять продухів розташовувались по колу біля стінок камери випалу, один – по її середині. У середній частині котловану майстерні знаходилось глиняне вогнище і поряд була влаштована в стіні нішеподібна піч¹. Такі печі були виявлені й досліджені в складі комплексу гончарного виробництва XII-XIII ст. у Бакоті. Тут зафіксовано скупчення каміння, очевидно, від печі-кам'янки, а також уламок (половина цілого) круглого кам'яного ротаційного жорна. Приблизно в 15 м від цього скупчення й було виявлено рештки двох гончарних печей-горнів. Один з горнів дуже поганої збереженості, а другий – відносно в доброму стані. Це була двохярусна конструкція, вирізана у материковій основі ґрунту. Діаметр округлої в плані випалювальної камери становив 1 м. Її склепіння збереглося лише частково на висоту 0,12 м. Основа камери, як і стінки склепіння, були вимашчені рідкою глиною, а потім – випалені. Товщина решітки з люфтами-продухами – 0,18 см. Розчищено п'ять люфтів-продухів діаметром 7-10 см. Продухи розташовані хрестоподібно, центральний – найбільший за діаметром. Вертикальна конструкція печі не передбачала наявності опорного стовпа або стінки². Такі за конструкцією горни Б.О. Рыбаков відносить до першого типу – без «козла»³. Нижня, топочна, камера мала напівсферичне глиняне склепіння і плоске дно. Вона завершувалася устям, челюсті якого мали 0,50 м завширшки і

1 Тельнов Н.П., Чеботаренко Г.Ф. Гончарная мастерская с поселения у с.Ганск //Средневековые памятники Днестровско-Прутского междуречья. – Кишинев: Штиинца, 1988. – С.72-76.

2 Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства, 1994. – С.165.

3 Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. – М.: Изд-во АН СССР, 1948. – С.351.

0,45 м у висоту. Топочна камера по вертикалі мала висоту 0,45-0,47 м.¹

Про стан розвитку гончарного виробництва в правобережній частині Середнього Подністров'я яскраво свідчать археологічні дослідження літописного міста Василева. Тут було розкопано в північній частині урочища Торговиця біля городища Замчища, на схилах яру сім гончарних горнів. Краще збереженими з них виявились двоюрусне горно № 2 та одноюрусне горно № 4. Зокрема, двоюрусне горно було влаштоване в материковій глині з таким розрахунком, що його топка виходила на схил яру. Нижня частина топки, діаметром 0,9 м, висотою 0,4 м, має чельюсті, що звернуті у бік яру. Нижній ярус відокремлювався від верхнього глиняною перегородкою товщиною 0,15 м з продухами. На черені топки – шар попелу товщиною 12 см. Верхня камера, де обпалювали глиняні вироби, овальна в плані, діаметром 1,4 м. Вона збереглася на висоту 1,5 м. Стіни горна (товщина 15 см) кілька разів підмащувалися глиною. Як у горні, так і в топочній камері знайдені уламки глиняного посуду XII – першої половини XIII ст.²

Одноюрусне горно № 4 збереглося на висоту 1,2 м. Воно збудоване в материковій глині у формі ями діаметром 1,5 м з склепінням. Від горна в бік яру відходить топочний канал висотою 0,6 м, шириною 0,85 м. Верхню частину каналу також оформлено у вигляді склепіння. Дно і стінки горна вимашчене глиною і обпалено до ошлакування. Вони покриті шаром склоподібної маси, що утворилось від плавлення глини. Від камери в бік майданчика на схилі яру проходить труба-сопло діаметром 10 см, довжиною 1 м. Пристроєм (міхом) через сопло подавалось пові-

1 Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства, 1994. – С.166.

2 Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К.: Наукова думка, 1982. – С.159.

тря у піч. Завдяки штучному дуттю в одноярусних печах одержували вищу температуру, ніж у двооярусних¹.

Впровадження гончарного круга, спеціалізованих гончарних печей-горнів означало остаточний перехід виробництва глиняного посуду з рук жінок в руки чоловіків-спеціалістів². У результаті відбувається заміна домашнього жіночого виробництва професійним чоловічим ремісничим³. Це призвело до того, що у XII-XIII ст. практично у всіх містах, городищах і відкритих населених пунктах Середнього Подністров'я, що підтверджується археологічними дослідженнями, звичайним атрибутом була наявність або невеликих гончарних печей, або значних гончарних майстерень (комплексів) керамічного виробництва. Зокрема, останні були в Бакоті (дві гончарні майстерні, п'ять горнів)⁴, на правому березі Дністра напроти бакотського урочища Курник (З добре досліджені горни)⁵, Василеві (тут розкопано дев'ять гончарних горнів одно- та двооярусної конструкції)⁶ та ін. Ці майстерні упродовж XII-XIII ст. не тільки забезпечували у масовій і достатній кількості різноманітним посудом та іншими глиняними виробами населення своєї округи, але й поширювали його за межі Галицько-Волинського князівства. Хоча кераміка даного періоду в своїй основі була однотипна і відноситься до так званого I і II типів Галицького гончарного посуду⁷, проте для неї притаманні деякі

1 Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К.: Наукова думка, 1982. – С.159.

2 Бобринський А.Л. Гончарство Восточной Европы. – М.: Наука, 1978. – 233 с.

3 Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. – М.: Изд-во АН СССР, 1948. – С.165.

4 Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства, 1994. – С.165-168.

5 Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства, 1994. – С.166.

6 Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К.: Наукова думка, 1982. – С.141-142.

7 Малевская М.В. К вопросу о керамике Галицкой земли // КСИА АН СССР. – М., 1969. – Вып.120. – С.7; Горішній П.А. Гончарний комплекс у с.Бакота //Археологический исследования на Украине в 1978-1979 гг. – Днепропетровск, 1980. – С.159.

технологічні (компонування матеріалу для тіста, форми виробів), художньо-естетичні (яскравість кольорів, орнаментування) особливості, які були типовими тільки для давньоруського Пониззя.

Прикладом може слугувати виявлена колекція і досліджена колекція глиняного посуду XII-XIII ст. на городищі поблизу с.Гринчук на лівому березі Середнього Дністра, в якій представлено 1400 зразків уламків горщиків. Вони здебільшого належать до кераміки галицького типу, тобто ці горщики мають досить товсті стінки (від 0,5 до 1,0 см), поверхня їх не відшаровується, вони добре випалені. Такі горщики з вушками були поширені в Середньому Подніпров'ї¹.

Як засвідчують дослідження городища XII-XIII ст. на південно-східній околиці села Міцівці Дунаєвецького району на Хмельниччині, що за своїми розмірами мало чим уступало Бакоті²; тут був один з важливих центрів скло-виробництва на Пониззі. На городищі виявлені залишки ремісничих майстерень, знайдено чимало шлаків ливарного та скляного виробництв, близько 200 фрагментів скляних браслетів, скляні намистини, пронизки та інших скельця³.

Ще більш важливу роль у житті населення Пониззя займало виробництво заліза та металообробка, які забезпечували його сировиною і високоефективними знаряд-

1 Пачкова С.П., Петрашенко В.О. Вивчення кераміки давньоруського городища біля с. Гринчук //Археологія. – 1982. – № 39. – С.51, 58.

2 Гульдман В.К. Памятники старины в Подолии. К составлению археологической карты. – Каменец-Подольский, 1901. – С. 110; Щегельський І.І. Археологічні пам'ятки на території села Міцівці та його околиць //Тези доп. республіканської наукової конференції «Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля». – Дунаївці, 1993. – С. 28-30; Захар'єв В.А. Прикраси давньоруського городища в урочищі Окопи біля с. Міцівці на Студениці //Тези доповідей та повідомлень I-ої Тернопільської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. – Ч. 1. – Тернопіль, 1990. – С. 75-78.

3 Захар'єв В. Давньоруські пам'ятки на Дунаєвеччині: нові відкриття //Хмельниччина: роки становлення та поступу (Матеріали Всеукр. наукової історико-краєзнавчої конференції). – Хмельницький: Доля, 1997. – С.225.

дями праці. Вони значною мірою визначали економічний потенціал та прогрес суспільства¹.

Розвиток металургії та металообробки у слов'янського населення у VIII-X ст. базувався на традиціях племен празької та пеньківської культур, у період існування яких були закладені підвалини та головні напрями розвитку техніки, технології добування заліза й ковальської справи. У другій половині I тисячоліття це ремесло у східних слов'ян пройшло кілька поступальних етапів у своєму розвитку. В період панування первіснообщинних відносин (VI-VII ст.), реміснича діяльність зосереджувалась, як правило на колективному дворі громади, на не забудованому житлами майданчику спільного користування. Так, на поселенні празької культури (V-VII ст.) Кодин I розкопано дві такі ремісничі майстерні. Вони являли собою напівземлянки з глинобитними стінами на каркасі з тину, у їхньому центрі розташовувались вогнища. Майстерні належали всій громаді, майстри – ковалі перебували на громадському утриманні, а їхня продукція надходила у розпорядження всіх членів громади².

У період існування первісних «племінних» княжінь (VIII-X ст.) общинне ремесло піднялося на новий рівень розвитку. Істотним показником цього слугують ремісничі поселення, забудовані індивідуальними садибами фахових ремісників. Останні працювали цілорічно і завдяки своїй професії та підсобним заняттям могли прогодувати себе і свою сім'ю³.

Нарешті, з утворенням Київської держави, скасування первісних общинних структур дало незалежність ремісникам-професіоналам і дозволило їм селитися біля

1 Бидзиля В.И. Воскресенская В.А. та ін. История черной металлургии и металлообработки на территории УССР. – К.: Наукова думка, 1983. – 230 с.

2 Тимошук Б.О. Східні слов'яни VII-X ст.: полюддя, язичництво, початки держави / Буковинський центр досліджень при ЧДУ. – Чернівці: Прут, 1999. – С.81-82.

3 Тимошук Б.А. Восточные славяне от общины к городам. – М.: Наука, 1995. – С.149.

нових політичних центрів – князівських фортець, городищ. Тут створювались найбільш сприятливі умови для розвитку ремесла і збуту продукції, а також для захисту від зовнішньої небезпеки. Для захисту своїх інтересів ремісники і торгівці посаду об'єднувались у «посадські» громади. Ці самоврядні громади становили саму сутність давнього міста¹.

Як свідчать дослідження, починаючи з IX ст. у Середньому Подністров'ї збільшується кількість ремісників–ковалів, що призвело до появи в посадах городищ залізоробного виробництва і кузень. Місцеве населення відчувало гостру потребу в забезпеченні знарядь праці залізними масивними плужними леміхами і сошниками, плужними ножами, косами, серпами, накладами для лопат тощо. Ремісники інших професій потребували залізних ножів, тесел, долот, пил, молотків, сокир, ножиць, а будівельники – залізних цвяхів, дверних пробоїв, скоб, безмен, ланцюгів, обручів, замків та ключів тощо. Дружинники та ополченці потребували залізних мечів, бойових сокир, списів, стріл, кольчуг, шоломів, кінської зброї та ін. Зрозуміло, що вагома частка залізної продукції поступала на Пониззя з головних залізоробних центрів Русі: Києва, Чернігова, Городецька та інших, які формували загальну культуру ремісничого залізоробного виробництва. Разом з тим, на Пониззі ще з первісного суспільства існувала традиція власного видобутку залізної руди, виготовлення з неї криці, а далі – відповідно виробів. Технологія даного процесу в IX – на початку XIII ст. зазнала прогресивних змін, а залізоробне виробництво стало більш масовим².

1 Тимошук Б.О. Східні слов'яни VII-X ст.: полюддя, язичництво, початки держави / Буковинський центр досліджень при ЧДУ. – Чернівці: Прут, 1999. – С.82.

2 Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период / Отв. ред. В.Д.Баран. - К.: Наукова думка, 1990. – С.114; Возний І.П. Ремісничий посад XII-XIII ст. стародавніх Чернівців. // Середньовічна Європа: Погляд з кінця XX ст.: Матеріали наукової конференції 16-18 березня 2000 р. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – С.221.

Загалом ремісники рубежу I-II тис. н.е. для добування заліза використовувалися три типи наземних сиродутних горни: 1) наземні шахтні горни; 2) ямні (заглиблені горни з шлаковипуском і передгорновою ямою); 3) горни з використанням кераміки для збереження земляних стінок горнової ями від контактування з розплавленими шлаками¹. Зокрема, горни другого типу концентруються переважно у Середньому Подністров'ї². Так, біля с. Григорівки на Середньому Дністрі у 1955 р. розкопано 25 заглиблених у землю металургійних горнів об'ємом від 0,02 до 0,06 м³, які датуються X-XI ст.³. На території посадів Бакоти і городища в Гринчуку (XII-XIII ст.) досліджені металургійні комплекси. Спільною рисою для залізоробних майстерень було те, що вони знаходилися на окраїнах посадів, поблизу річок або водоймищ. Таке розташування було викликано у першу чергу проблемою протипожежного захисту (високі температури горнів могли викликати пожежу, якщо вони знаходились поблизу дерев'яних жител).

Так, залізоробне виробництво в Бакоті знаходилося у прибережній частині ділянки посаду міста. Тут воно займало площу 20x10 м, що примикала до природного яру, спрямованого до берегової лінії Дністра. При оранці простежувалися викиди на поверхню ґрунту скупчень залізних шлаків. У результаті досліджень вдалось зафіксувати нижні частини трьох металургійних домниць. Це були заглиблення округлої в плані форми – діаметром 0,75 x

- 1 Вознесенська Г.О., Недопако Д.П., Паньков С.В. Чорна металургія та металообробка населення східноєвропейського лісостепу за доби ранніх слов'ян і Київської Русі (друга половина I тис. – перша чверть II тис.). – К.: Наукова думка, 1996. – С.32.
- 2 Михайлина Л.П. Розвиток металургії та металообробки у східнослов'янського населення Райковецької культури // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології (Науковий збірник статей). – Чернівці, 2000. – Т.1. – С.66.
- 3 Археология Украинской ССР. В 3-х томах. – К.: Наукова думка, 1986. – Т.3. – С.418.

0,85 м, глибиною 0,15 x 0,20 м. У них виявлено перепалене каміння, включення глиняної обмазки, залізні шлаки, деревне вугілля й попіл. Поруч були знайдені окремі шматки залізних криць і шлаків з камінням, до якого наче «прикипіли» частки шлаку. Вапнякове каміння могло використовуватися в процесі плавки на флюс¹. Аналогії конструктивним особливостям бакотських металургійним горнам знаходимо серед майстерень Ленківського городища на Пруті та інших тогочасних міст².

Особливо показово залізоробне ремесло досліджене на городищі біля с. Гринчук на Дністрі, яке здійснила С.П. Пачкова у 1974-1976 рр.³. Тут виявлено на схилі, у зручному місці для спуску до води, поблизу останньої кліті ковальський горн у в плані округлої форми з діаметром череня 0,6 м (загальний діаметр до 0,9 м). Челюсті розміром 0,6 м звернуто на південний схід у бік внутрішньої пластинки дитинця. Висота стінок горнів в окремих місцях становила 0,4 – 0,5 м. Вони складені з добре підігнаних один до одного досить великих каменів, а черинь викладено з дрібного каменю. Перед горном розташована невелика яма діаметром 0,6 м, глибиною 0,5 м⁴.

Біля нього і всередині виявлено значну кількість залізного шлаку, багато попелу, шматків деревного вугілля, уламків давньоруської кераміки. Тут знайдені фрагменти залізних виробів, які датуються X-XI і основний їх масив, що припадає на XII – XIII ст. Загальна кількість виявлених залізних виробів перевищує 60 екземплярів. Значну групу виробів складають різнотипні ножі: госпо-

1 Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлезнавства, 1994. – С.164, 336-337.

2 Археология Украинской ССР. В 3-х томах. – К.: Наукова думка, 1986. – Т.3. – С.418-419.

3 Пачкова С.П., Петрашенко В.А., Яковенко Э.В. Работы на Среднем Днестре // АО 1975 г. – М.: Наука, 1976. – С. 374-375.

4 Пачкова С.П., Гопак В.Д. Залізоробне ремесло на городищі Гринчук //Археологія. – 1981. – № 36. – С. 54-55.

дарські, кухонні, робочі для обробки дерева. З них 6 зразків є суцільно сталевими, 3 – мають зварні леза, 2 – суцільно залізні. Серед інших металевих знахідок на городищі представлено спорядження вершника і верхового коня – шпори, вудила, запряжні кільця, підпружні пряжки. Предмети озброєння презентують дві черешкові наконечники стріл, однотипний втульчастий наконечник дротика і уламок леза слабо вигнутої шаблі, лезо для рубки типу палаша. Уламок бритви та невеликий стержень довжиною 58 мм і діаметром 4,5-5,5 мм теж суцільно залізні. Інші речі представлені виробами господарського призначення. Це окуття, цвяхи, завіси, скоби, дверне кільце, петля, уламки тонких і вузьких пластин¹.

Металографічний аналіз металевих виробів, здобутих під час розкопок поселень Райковецької культури Середнього Подністров'я² у Городку, Бакоті, Рашкові³ та у Середньому Подніпров'ї у Каневі та Монастирку⁴ засвідчив певне зменшення продукції із суцільного заліза (46,6%) та незначне збільшення сталевих (21%). Разом з тим, помітно зростає відсоток продукції із застосуванням складних технологічних схем – з пакетного металу (19%), виробів з цементацією (9%) та наварними лезами (4,4%)⁵.

Характерною особливістю асортименту виробів із заліза є відсутність виробів, пов'язаних з трудовою діяльністю населення, – сільськогосподарських знарядь і ре-

1 Пачкова С.П., Петрашенко В.А., Яковенко Э.В. Работы на Среднем Днестре // АО 1975 г. – М.: Наука, 1976. – С. 374-375.

2 Вознесенская Г.А. Кузнечное производство на славянских поселениях Среднего Поднестровья // Использование методов естественных наук в археологии. – К.: Наукова думка, 1991. – С.36-49.

3 Гопак В.Д. Техника кузнечного ремесла у восточных славян во второй половине I тыс. н.э. (Днепровско-Днестровское междуречье) // СА. – 1976. – №2. – С.55-58.

4 Гопак В.Д. Металлографический анализ кузнечных изделий // Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Славянские памятники у с.Монастырек на Среднем Днепре. – К.: Наукова думка, 1988. – С.120-127.

5 Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период / Отв. ред. В.Д.Баран. - К.: Наукова думка, 1990. – С.387.

місничого інвентарю. Проте ці знахідки є звичайними на пам'ятках княжої доби у цілому, в тому числі – феодальних замках таких, як Княжа Гора, Дівич-Гора та ін.¹. Вказані риси можна пояснити лише специфічним характером городища в Гринчуку, яке, очевидно, належало невеликому місту-фортеці. У ньому розміщувався військовий гарнізон, що ніс охоронну службу. У залізному інвентарі пам'яток, мабуть, і знайшли своє відображення риси побуту дружинників.

Виникає питання, де місцеві майстри по металу брали залізну руду, або звідки її довозили. Традиція розвитку залізоробного виробництва на Пониззі засвічує, що основним матеріалом для одержання заліза були місцеві поклади болотних руд, які були поширені в заплавах приток Дністра та у заволожених низовинах. Як правило, такі поклади містять в собі від 18 до 40% заліза². Наявність значних лісових масивів у регіоні сприяли виробленню в достатній кількості так званого деревного вугілля, необхідного для горнів.

На Пониззі існували ремесла, пов'язані з виготовленням предметів, речей і прикрас із міді, бронзи, срібла й навіть золота, з місцевим ювелірним виробництвом. Зокрема, в західній частині цього регіону, на давньоруському селищі Глибочок, що на Борщівщині Тернопільської області, виявлені у 1991 р. М.П. Сохацьким залишки майстерні, яка виготовляла з бронзи скроневі прикраси, натільні хрестики та інші вироби. Тут унікальною знахідкою стали дві кам'яні ливарні форми для цього виробництва³.

1 Довженок В.Й. Про типи городищ Київської Русі //Археологія. – 1975. – Вип. 16. – С. 3-8.

2 Археология Украинской ССР. В 3-х томах. – К.: Наукова думка, 1986. – Т.3. – С.419.

3 Матеріали археологічних досліджень М.П. Сохацького за 1991 р. // Борщівський краєзнавчий музей Тернопільської області. Фонд археології краю; Гаврилук О. Давньоруські старожитності Борщівщини //Літопис Борщівщини: Історико-краєзнавчий збірник. – Борщів: МП «Чумацький шлях», 1993. – Вип. 2. – С. 15.

Успіхи в розвитку господарства на Пониззі княжої доби, що полягали в підвищенні продуктивності праці в землеробстві і ремеслі, дробленні галузей ремесла на дрібніші самостійні види виробництва, визначали розвиток обміну і торгівлі, яка відігравала велику роль в економічному житті суспільства. Історія торгівлі IX-XIII ст. може бути умовно розділена на два періоди. Перший – охоплює час з IX – по середину XI ст.; другий – припадає на епоху удільної роздробленості, з середини XI ст. і до монгольського завоювання¹.

У першу чергу розвивалася в Україні-Русі внутрішня торгівля. Роль її визначалась тим, що вона пов'язувала різні економічно відособлені галузі виробництва і окремих виробників між собою. Основним видом обміну в XII-XIII ст. був обмін у середині невеликих районів між самими виробниками або через посередництво дрібних торговців. Такий обмін був панівним і в наступні періоди епохи середньовіччя. На основі археологічних даних можна скласти уявлення про такі окремі райони або, інакше, про такі окремі дрібні ринки, всередині яких відбувався обмін між різними галузями виробництва.

Розвиток міст-городищ Пониззя проходив у тісних контактах з іншими містами: Галичем, Тербовлею, Звенигородом і, насамперед, з Києвом. Цьому сприяло розгалужена сітка торговельних шляхів. Як відзначають І.П. Русанова та Б.О. Тимощук, під час археологічних досліджень подністровських городищ XII-XIII ст. отримано дані, що вказували на торговельно-економічні зв'язки Пониззя з Середнім Подніпров'ям. На городищах Пониззя у великій кількості зафіксовані шиферні пряслиця, які виготовлялися в каменерізних майстернях Києва і біля Овруча. Ці майстерні забезпечували своєю продукцією населення всієї Київської держави, включаючи до-

¹ Істория культуры Древней Руси. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – Т.1. – С.136.

сліджуваний регіон¹. Ще одним доказом таких торгових зв'язків є знахідка скарбу на Глибівському городищі IX-XI ст., в якому виявлено срібні перстень, сережки київського типу з підвісками, скроневі кільця, фрагмент бронзової витої шийної гривни, бронзовий перстень з хрестоподібним щитком². Також тут знайдено вироби із заліза господарського призначення: ножі, шило, пешня, елементи кінської зброї, бронзові гудзики з солярними знаками та ін³. З Києва в Подністров'я надходили і побутові речі: різнокольорові пастові буси, залізні кубічні замки, зброя та інші речі, які є свідченням тісних торговельних зв'язків цього регіону з Подніпров'ям.

Загалом в IX-XI ст. внутрішня торгівля лише формувалася. На перешкоді її розвитку тоді були набіги кочівників, не розвинута інфраструктура та незахищеність торгово-транспортних шляхів, малочисельність міст і городищ. У внутрішньому обміні превалював обмін продукції виробників, стан посередників – торговців, купців лише був у стадії утворення. У XII – на початку XIII ст. дана ситуація докорінно змінилася: у Подністров'ї вста-

- 1 Русанова И.П., Тимошук Б.А. Древнерусское Поднестровье: Историко-краеведческие очерки /Предисловие А.Л. Хорошкевич. – Ужгород: Карпати, 1981. – С.80-81.
- 2 Звіт про археологічні дослідження давньоруського городища IX-XI ст. біля с. Глибівка Новоушицького району Хмельницької області за 1982 р. //Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник. – Ф. Археологічні дослідження музею. – Спр. Звіти археологічних експедицій. – арк.3; Баженова С.Е. До питання про історію заселення Поділля в IX-XI ст. //Тези доповідей наукової конференції «Проблеми історичної географії Поділля». – Кам'янець-Подільський, 1982. – С. 52-53; Баженов О.Л. Глибівське давньоруське городище IX-XI ст. в Середньому Подністров'ї // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2002. – Т.8(10). – С. 194.
- 3 Звіт про археологічні дослідження давньоруського городища IX-XI ст. біля с. Глибівка Новоушицького району Хмельницької області за 1982 р. //Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник. – Ф. Археологічні дослідження музею. – Спр. Звіти археологічних експедицій. – арк.1; Баженов О.Л. Про заселення Середнього Подністров'я в IX-XI ст. // Мат-ли IV Міжнародної археологічної конференції студентів і молодих вчених. Київ, Україна, 14-16 травня 1996 р. – К.: Соборна Україна. – С.177-178.

новився відносний мир, зросла кількість міст, городищ і поселень, а в них розвинулися різні виробництва, що виготовляли у досить значному асортименті продукцію, яку збував не стільки ремісник, скільки посередник – торгівець. У цей період як в Київській Русі, так і на Пониззі сформувався стан торгівців і купців.

Важливу роль у розвитку внутрішньої торгівлі в XII – на початку XIII ст. на Пониззі відігравав Дністер з численними лівобережними притоками. Ці ріки, як транспортні артерії, сполучали між собою міста, городища і поселення, що розташовувались переважно на їх берегах. Як правило, всі населені пункти мали пристані й причали для човнів, плотів. Прикладом можуть слугувати своєрідні річкові «порти» міст Пониззя Василева, Онута, Бакоти, Каліуса, Ушиці, Хотина, Кучелмина, Плава та ін. З цих пристаней місцеві виробники й торговці могли добиратися по Дністру на захід до Галича і брати активну участь у так званому Галицькому соляному шляху, а на південь – аж до Чорного моря¹. Звідси човни прямували по морю до устя Дніпра і по цій річці добиралися аж до Києва і, навпаки, судна з київського морського порту Олеш'я постачали поселення вздовж Дністра вином, рибою, ремісничими виробами². Про це свідчить літописне повідомлення, датоване 1169 роком, про великий розмах торгівлі в Галицькому князівстві: «... в то же лѣто быс поводи велика в Галичи Бжиемъ попущением оумножившюся дождю внезапу въ ѡдинъ днь и в ношь поиде вода изъ Днѣстра. велика в болоньк и взиде ѡли до Быковаго волота. и потопа чавкъ боле. т. иже ваху пошли. съ солью из Ѱдеча. и многы чавкты

1 Моця О.П. Середнє Подністров'я в давньоруській час // Давня і середньовічна історія України (історико-археологічний збірник). – Кам'янець-Подільський: Інформаційно-видавничий центр Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету, 2000. – С.244.

2 Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1950. – С.169.

снимаху съ древъ. ... и быс в них жатва дорога. раманно на ту зиму»¹.

Характерною рисою міста XII-XIII ст. була наявність у ньому торгово-ремісничого посаду та ринку (базару). Як правило, на ринку або поряд з ним був храм. Це пов'язано з тим, що згідно статуту Володимира саме у віданні церкви знаходилися еталони торгових мір і мита². У цьому плані міста і городища Пониззя не були винятком. За свідченням археологічних даних, ринкову (торгову) площу мало літописне місто Василів, де було виявлено торгово-ремісничий посад, який простягався вздовж берега річки з півночі на південь майже на 3 км³. Торгова площа розташовувалась поруч із замком-дитинцем (уроч. Замчище), неподалік від річкової пристані, в урочищі Торговиця. Це рівна місцевість, яка в більшій своїй частині була вільною від забудови. Лише в її центрі виявлено розвал будівлі: глиняні полив'яні плитки, камені, вугілля, уламки кераміки XII-XIII ст., що, можливо, є залишками церкви⁴. Торгова площа, як бачимо, розміщувалась за межами укріплень фортеці, але безпосередньо біля її стін, для захисту, неподалік від річкової пристані. Таке розміщення торгових площ характерно для тогочасних міст⁵. Навколо торговиці міста Василева знаходилися ремісничі майстерні. Тут розкопано дев'ять гончарних горнів одно- та двохярусної конструкції. Розміщення гончарних майстерень поруч з торговою площею дозволяло ремісникам одночасно наглядати за роботою горнів, де випалювали глиняний посуд, і продавати свої виро-

1 ПСРЛ, т.2. Ипатьевская летопись. Фототип. изд. 1908 г. – М., 1962. – Стб.524.

2 Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – К.: Наукова думка, 1989. – С.131-132.

3 Тимошук Б.О., Винокур І.С. Давні слов'яни на Дністрі: історико-краєзнавчі нариси. – Ужгород: Карпати, 1977. – С.85-89.

4 Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К.: Наукова думка, 1982. – С.141; Тихомиров М.Н. Древнерусские города. – М.: Госполитиздат, 1956. – С.248-252.

5 Тихомиров М.Н. Древнерусские города. – М.: Госполитиздат, 1956. – С.252.

би. Отже, ремісники Василева виготовляли свою продукцію не тільки на замовлення, а й на ринок¹. Водночас через річкову пристань до ринкової площі прибували з продукцією для купівлі-продажу ремісники, торговці, купці з різних куточків Подністров'я.

Таку ж торгову площу мало у XII-XIII ст. місто Бакота. Вона розміщувалась біля посаду на схід від центральної частини міста поблизу невеликої річечки Градівки, що впадає в Дністер. Це місце називалося церковищем або торговицею (давньоруська торгівельна площа)². Наявність таких торгових площ може тільки свідчити про високий розвиток торгівлі на Пониззі в складі Галицько-Волинського князівства.

Наприкінці XII – на початку XIII ст. Галицько-Волинське князівство та в її складі Пониззя вже являло собою одну з найважливіших ланок загальноєвропейської торгової системи і брало активну участь в імпорті продукції з країн Західної Європи. Так, жвава торгівля по Дністру підтверджується знахідкою на території м.Хотина 1889 року (правий беріг ріки) великого скарбу західноєвропейських монет, заритих у землю приблизно в 1225-1230 рр. (зберігається в Ермітажі)³. Скарб складався майже з тисячі середньовічних брактеатів (монет з одностороннім зображенням) Німеччини (Саксонії, Тюрингії, Гессену), Австрії (Каринтії), Угорщини та Чехії⁴. У 1884 році виявлено скарб монет XII-XIII ст. в с. Довжок у передмісті Кам'янець-Подільського (лівобережжя Дні-

1 Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К.: Наукова думка, 1982. – С.141-142.

2 Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства, 1994. – С.172-173.

3 Потин В.М. Клад брактеатов из Поднестровья // Нумизматика и сфрагистика. – К.: Изд-во АН УССР, 1963. – Вып.1. – С.109-127.

4 Русанова И.П., Тимошук Б.А. Древнерусское Поднестровье: Историко-краеведческие очерки /Предисловие А.Л. Хорошкевич. – Ужгород: Карпаты, 1981. – С.80-81; Пивоваров С.В. Нумизматичні пам'ятки Буковини (античний та середньовічний час). – Чернівці: Зелена Буковина, 2002. – С.63-65.

стра). В його складі знаходилась візантійська мідна монета Мануїла I Комнина (1143-1180), дві венеціанські срібні монети дожа Ранерія Джено (1252-1266)¹.

Про імпорт до Галицько-Волинського князівства по Дністру є літописне повідомлення, датоване 1219 роком, коли князь Данило Романович їхав до свого тестя Мстислава Удатного. Прямуючи через Пониззя (Онут), дружина Данила відчувала голод. Щоб нагодувати свою дружину, князь був змушений вийти на сухопутний торговий шлях, що проходив біля Онута. Наситившись, він рушив до Кучелмина, щоб переправитись через Дністер. Тут «Бжию же милостию придоша лодь . Из Олешьѡ. И приѣхаша в нихъ на Днѣстръ. И насытншася рыбѣ и вина»². Ця згадка нам дає відомості про самі товари, котрі ввозились до Галицької землі й Пониззя, а саме риба і вино.

Окрім водного торгового шляху, через Пониззя проходив сухопутний, який вів до країн Заходу і Сходу: Старий Татарський шлях вів з Польщі до Львова, а далі через Кам'янець і в південні степи – у Крим. Другий, Молдавський, проходив із Львова і через Кам'янець та Яси виводив до Чорного моря³. Також, за свідченням джерел, в першій половині XIII ст. існував сухопутний торговий шлях з Галича через Середнє Подністров'я, (Онут, Василів), а далі після переправи через Дністер він йшов аж до Плава⁴. Основним транспортним засобом були вози, на яких перевозили в обидві сторони рибу, вино та інші товари.

Виявлений на археологічних пам'ятках XII-XIII ст. речовий матеріал дає змогу встановити, що на цих шляхах транспортувалися найрізноманітніші товари: коло-

1 Сіцинський Ю.Й. Археологічна карта Подільської губернії /Упорядник О.Л. Баженов. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства, 2004. – С.110.

2 ПСРЛ, т.2. Ипатьевская летопись. Фототип. изд. 1908 г. – М., 1962. – Стб.753.

3 Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства, 1994. – С.34-35.

4 Літопис Руський /Пер. з давньорусь. Л.Є. Махновця. – К.: Дніпро, 1989. – С.386.

мийська сіль, причорноморські вина, прикраси та дорогоцінні тканини з Візантії, вироби з Угорщини, продукція давньоруських ремісників¹. Зокрема, на Ленківцеькому городищі на Пруті зафіксовані знахідки предметів імпортного походження: уламки візантійських амфор, скляні браслети з Галича, Києва, угорське скло, різноманітні прикраси, фрагменти терезів для зважування дорогоцінних металів та для перевірки ваги монет й ін.² Отже, торговельна справа була добре відома місцевим жителям, не виключено, що серед них були і торговці – професіонали.

Ще більшого значення в економічному житті України-Русі та її регіонів мала зовнішня торгівля. З одного боку, вона давала змогу одержувати шляхом обміну значну кількість товарів зі Сходу з Південної, Центральної та Західної Європи, яких не вистачало в середині своєї держави, а з другого, – вона сприяла розвитку економічних і політичних зв'язків з багатьма країнами світу. В історичній літературі найбільше уваги було приділено славнозвісному торговому шляху «з варяг в греки», що проходив із Скандинавії через Київ до Візантії східним та північно-західним торговими шляхами. Щодо території Середнього Подністров'я, вчені лише побіжно вказують на причетність цього регіону до шляху «з варяг в греки». Однак В.Т. Пашуто вважав, що у XII-XIII ст. Галицько-Волинська Русь являла собою одну з найважливіших ланок загальноєвропейської і східної торгової системи. На його думку, через територію цього князівства проходила значна частина другого шляху «з варяг в греки»: Балтійське море – Вісла – Західний Буг – Дністер – Чорне море. Вздовж цього шляху розташували-

1 Тимошук Б.О. Твердиня на Пруті. – Ужгород: Карпати, 1978. – С.38-39.

2 Пивоваров С.В. Нумізматичні пам'ятки Буковини (античний та середньовічний час). – Чернівці: Зелена Буковина, 2002. – С.62.

ся великі міста Галич, Володимир, Дорогочин, Василів, Бакота та інші, які мали «узвози», тобто, обладнані місця причалу і вивантаження суден¹. Проте, як зауважив О.П. Моця, Дністровський торговий шлях до XII ст. у системі магістральних транспортних сполучень мав лише місцеве значення².

Зрозуміло, що в торгових контактах Русі, країн Західної Європи та Візантії головну роль відігравали порти рік Дніпра і Дунаю. Разом з тим, у стратегічному плані осторонь не міг залишатися і Дністер. Доказом цього є літописна згадка, датована серединою XII ст., яка стосується використання Подністров'я і Подунав'я у торгівлі з Візантією: «Иванъ (Берладник) же тогда оуполошивъсѧ. еха в поле къ Половцемъ. И шедъ с Половци и ста в городехъ Подунанскы. И изви двѣ кубарѣ. И взя товара мно в нею. И пакосташе рыволовомъ Галичьскымъ»³. «Двѣ кубарѣ» – є ніщо інше як торгові човни, які слідували з Галича спочатку по Дністру, а далі вони заходили в устя Дунаю, звідти по Чорному морю – у Візантію.

Всі названі фактори призвели до того, що до кінця XI – у XIII ст. Україна-Русь стала головним посередником між Сходом і Заходом, що сприятливо відбилося на економічному становищі держави, в тому числі Пониззя. Підтвердженням цього факту є знахідки під час археологічних досліджень городищ Подністров'я різноманітних речей, які потрапили сюди у IX-XI та XII – на початку XIII ст. зі Сходу. Зокрема, на Глибівському городищі IX-XI ст. виявлено такі речі, які могли з'явитися тут завдяки торгівельним зв'язкам, а

1 Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1950. – С.166-167.

2 Моця О.П. Середнє Подністров'я в давньоруський час // Давня і середньовічна історія України (історико-археологічний збірник). – Кам'янець-Подільський: Інформаційно-видавничий центр Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету, 2000. – С.244.

3 ПСРЛ, т.2. Ипатьевская летопись. Фототип. изд. 1908 г. – М., 1962. – Стб.497.

саме: арабські диргеми (2 екз.), фрагмент бронзового пінцету (1 екз.)¹.

Ще М.С. Грушевський звернув увагу на те, що в IX-X ст. повсюдно в Південно-Західній Русі найчастіше у віднайдених скарбах зустрічаються арабські монети. Цей факт він пояснює тим, що «Араби з усіх культурних народів, що вели торг зі Східною Європою, ввозили найменше розмірно до того скільки вивозили. Тому арабський гріш так сильно переважає всякий інший в монетних нахідках VIII-X в., і найбільше сей гріш осідав в північних краях, менш культурних і менш зацікавлених чужими виробами; вони взагалі менше купували як продавали. Так можна толкувати нахідки монет»². В історичній науці побутує думка про те, що в силу не розвинутої грошової системи на Русі у IX-X ст., арабські диргеми широко використовувалися при купівлі – продажі у внутрішній торгівлі. Коли ж занепала торгівля з арабським світом і розвинулася власна монетна справа, то з кінця X ст. диргеми зникають з обігу і їх залишки (оскільки вони срібні) опиняються, як правило, в скарбах, які нині виявляють археологи³. На Пониззі знайдено не значну кількість диргем порівняно з Київщиною. Це дозволяє висловити припущення, що східна монета в досліджуваному регіоні відігравала значно меншу роль в економічному житті.

З XI ст. відбувається удільна роздробленість Київської держави. Однак, не зважаючи на згубність цього процесу для країни, в самих князівствах спостерігається активний економічний розвиток. Київ втрачає монополію

1 Звіт про археологічні дослідження давньоруського городища IX-XI ст. біля с. Глибівка Новоушицького району Хмельницької області за 1982 р. // Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник. – Ф. Археологічні дослідження музею. – Спр. Звіти археологічних експедицій. – арк.3.

2 Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1991. – Т.І. – С.304.

3 Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – К.: Наукова думка, 1989. – С.122.

на торговий шлях «з варяг в греки», що дало змогу більшості князівств самостійно вести торгівлю з Візантією, Зокрема, Галицькому князівству, яке своїм дунайським кордоном межувало з Візантійською імперією. Як зазначає М.Д. Приселков, візантійська дипломатія поспішила створити галицькому князю особливий статус порівняно з іншими удільними князями. У 1104 році дочка Володаря Ростиславовича вступила в шлюб з сином імператора Олексія I Комнина¹. Можна припустити, що Галицьке князівство з середини XII ст. мало найбільші пільги у торгівлі з Візантією. Тому значно зросло активне використання річки Дністер як судноплавної торгової артерії. Свідченням цього є знахідка візантійської монети, виготовленої за грошовою реформою Олексія I Комнина 1092 року, під час досліджень Чорнівської садиби XII-XIII ст.².

Отже, населення Пониззя княжої доби брало активну участь у торговельних операціях, що проходили по Дністру. Для першого періоду (IX – перша половина XI ст.) було характерно розвиток внутрішньої торгівлі, то другий період (середина XI ст. і до монгольського завоювання) відзначався втягненням населення Пониззя в орбіту зовнішніх торговельних відносин, які вело Галицьке, а згодом Галицько-Волинське князівство. Активна торговельна діяльність мала своїм результатом колонізацію земель по Дністру аж до устя Дунаю на півдні та виникнення чисельних міст-городищ по обидва боки річки (Василів, Хотин, Кучелмин, Ушиця, Гринчук, Бакота, Каліус й ін.), які брали участь у торговельних операціях та охороняли Дністровський торговий шлях.

Економіка і господарство на Пониззі IX – середині XIII ст. у своїй основі носили натуральний, почасти,

1 Приселков М.Д. Русско-Византийские отношения IX-XII вв. // Вестник древнейшей истории. – М., 1939. – №3. – С.106.

2 Пивоваров С.В. Нумізматичні пам'ятки Буковини (античний та середньовічний час). – Чернівці: Зелена Буковина, 2002. – С.70-77.

патріархальний характер, свідченням чого є збереження общинних форм господарювання, поширення практики у IX-X ст. князівського об'їзду для зібрання данини (полюддя). Однак розвиток торгово-ремісничих відносин, грошової і податкової системи, спеціалізації у сільськогосподарському виробництві і ремеслі призвели до розвитку елементів ринкових відносин. Загалом економіка Пониззя носила багатоукладний характер. В ній поєднувались традиції господарювання доби первісного суспільства з новими прогресивними технічними відкриттями і удосконаленнями (наприклад, у землеробстві поєднувалися двопільна і трипільна система з перелоговою системою обробітку землі). Разом з цим, суттєву роль в економіці галицького Пониззя відігравали городництво, мисливство, рибалство, бджільництво, збиральництво і домашні ремесла, внутрішня і зовнішня торгівля.

РОЗДІЛ 4.

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я СЕРЕДИНИ XII – СЕРЕДИНИ XIII ст.

4.1 Формування оборонного комплексу Пониззя

Історія України-Русі – це безперервна боротьба за своє існування з кочовими племенами, які, незважаючи на неодноразові поразки, весь час вторгались в її межі. Можна сказати, ця держава виникла в боротьбі проти кочових племен, які час від часу прокочувались зі сходу (Азії) через Північне Причорномор'я. Боротьба з кочівниками стала з IX ст. загальнодержавною проблемою для київських князів та пізніше удільних князівств, котрі межували зі степом.

Активні військові дії проти молоді Київської держави кочівники вчинили у 968 р., скориставшись з відсутності у Києві князя Святослава. Хоч цей напад печенігів вдалось відбити, однак 968 р. є відправною датою у активному протистоянні давньоруського населення з кочівниками, спочатку печенігам, а надалі половцям. Щоб успішно протистояти загрозі з боку кочівників, київські князі вдавались до різних заходів – превентивних ударів, династичних шлюбів, відкупами та ін. Однак найдієвішим, було спорудження оборонних укріплень (князівських фортець, сторожових городищ) в стратегічно важливих місцевостях, щоб запобігти активному просуванню кочівників у глиб країни.

Спорудження оборонного комплексу Пониззя можна умовно поділити на два етапи: 1) X-XI ст. – започаткування спорудження князівських фортець і сторожових городищ київським князем Володимиром I та приєднання ре-

гіону Середнього Подністров'я до складу Київської держави; 2) XII-XIII ст. – входження цієї території під назвою Позиззя до складу Галицького, а згодом об'єднаного Галицько-Волинського князівств та централізоване будівництво оборонного комплексу по рікам Дністер і Прут та його притоках.

У 90-х роках X ст. печенізький тиск на південні кордони України-Русі значно посилювався. Небезпеку, яку несли кочівники, зумів об'єктивно оцінити київський князь Володимир, який наказав будувати оборонні рубежі проти них і, як повідомляє літописець, у 989 році: «... нача ставити города по Деснѣ, и по Востри, и по Трубежеви, и по Сулѣ, и по Стугнѣ, и поча нарѣвати мужѣ мѣчьшиѣ от Словень, и отъ Кривичѣ, и отъ Чюди, и отъ Вятичѣ, и отъ сихъ насели грады; бѣ бо рать отъ Печенѣгъ, и бѣ воюяся с ними и одоля имъ»¹. Суть оборонних ліній також полягала у тому, що цими заходами київські князі фіксували кордони давньоруської держави. Тому процес спорудження оборонних ліній, ймовірно, охопив не тільки київське князівство, а й віддалені і сусідні зі степом регіони. Спорудження князівських фортець, сторожових городищ і просто укріплених поселень в кінці X – на початку XI ст. спостерігається майже по всій території Південно-Західної Русі.

Щодо території Середнього Подністров'я, то заснування оборонних комунікацій в цьому регіоні припадає на кінець X ст. і також пов'язано з київським князем Володимиром Великим. У літописі ми можемо знайти цікаве і лаконічне повідомлення «Иде Володимиръ на Хорваты»². З одного боку це повідомлення ніби нічого не має спільного з будівництвом оборонних рубежів, однак, саме після цього походу в регіоні Попруття і Середнього Подністров'я починають споруджувати князівські фортеці та сторожо-

1 Повесть Временных лет по Лаврентиевскому списку [ПВЛ]. – СПб, 1910. – С.119.

2 ПСРЛ, т.2. Ипатьевская летопись. Фототип. изд. 1908 г. – М., 1962. – Стб.106.

ві городища, на яких і було покладені оборонні функції. Як вказує Б.О. Тимощук, до залишків таких фортець належали городища Горішні Шерівці II по р.Прут та Ломачинці на р.Дністер¹.

Проте слухно виникає питання, навіщо йти війною на Хорватів, які належали до слов'янського етносу, і відразу ж будувати тут фортеці. Чи не можна було це здійснити мирними заходами? Відповідь на дане питання криється в автономістичних тенденціях місцевого населення, насамперед, уличів і тиверців, з якими центральній київській владі приходилось вести війни. Як ми можемо бачити з літописних повідомлень, уличі були практично знищені, а тиверці ще тривалий період, як вказують М.С. Грушевський, а згодом Б.О. Тимощук, брали участь у військових походах київського князя² та мали зобов'язання висилати свої залоги за його вимогою³. Ймовірно, що сепаратизм хорватської знаті та її відмова поставити свій військовий контингент для київського князя Володимира I, який у цей час вів активні бойові дії з печенігами, спонукала його до каральної військової операції. Результатами її стало цілковите спустошення території у межиріччі Верхнього Прута і Середнього Дністра, де практично зі 120 давньоруських поселень, городищ – залишаються одиниці⁴. Цілком ймовірно, що Володимиру I вдалось рекрутувати у свою військову дружину місцеве населення, оскільки князь одразу ж прямує до печенігів, які підійшли до Сули «пришедшо же емѹ с войны Хорватьскои и се Печенѣзѣк придоша по шнои сторонѣ

1 Тимощук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К.: Наукова думка, 1982. – С.38.

2 Тимощук Б.О. Східні слов'яни VII-X ст.: полюддя, язичництво, початки держави / Буковинський центр досліджень при ЧДУ. – Чернівці: Прут, 1999. – С.150.

3 Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1991. – Т.I. – С.419.

4 Михайлина Л.П. Населення Верхнього Попруття VIII-X ст. – Чернівці: Рута, 1997. – 144 с.

«Сѣлы»¹. Одночасно розпочинається спорудження князівських фортець у Горішніх Шерівцях, Ломачинцях по Пруту і Дністру. Важливою функцією князівських фортець на той час було збирання князівської данини з підлеглого населення та охорона прилеглої території від зовнішнього ворога.

На нашу думку, військовий контингент та мешканці, що дислокувалися в князівських фортецях, не були місцевими. Напрошується висновок, що ці фортеці на території Попруття та Середнього Подністров'я київський князь «населив» прихильним до нього населенням північних регіонів Південно-Західної Русі на зразок того, що ми бачимо в Подніпров'ї «мужѣ лучшиѣ отъ Словень, и отъ Кривичъ, и отъ Чюди, и отъ Вятчичъ, и отъ сихъ насели грады». Цей захід забезпечував вірність самого гарнізону та придушення будь-яких автономістичних тенденцій місцевого населення.

Іншою метою спорудження оборонної лінії по Пруту і Дністру була спроба забезпечити охорону торгових шляхів, котрі якраз проходили до даним річкам. З X-XI ст. по лівому березі Дністра споруджуються такі укріплені городища поблизу нинішніх сіл Пилипи Хребтіївські, Хребтіїв, Великий Карабчіїв, Карачківецьке та ін. Серед правобережних городищ слід виділити Митківське, Перевитківське, Рухотинське (X-XI ст.), які були збудовані у X ст. та існували досить тривалий час (до XIII ст.). Всі вище наведені городища розташовувались безпосередньо по Дністру і забезпечували охорону місцевого населення та торгового шляху, що проходив до Чорного моря. Тому можна припустити, що ці городища входили в єдину оборону лінію, що охороняла південно-західні кордони України-Русі.

Щодо перших випробувань боєм нового оборонного комплексу в Середньому Подністров'ї, то на сторінках лі-

¹ ПСРЛ, т.2. Ипатьевская летопись. Фототип. изд. 1908 г. – М., 1962. – Стб.106.

тописів ми не знаходимо прямих відомостей. Однак, напевно, це могло відбутись лише не пізніше середини і кінця XI ст. і пов'язано з просуванням у південні степи України нових кочівників – половців.

Історія половців після заселення ними східноєвропейських степів розділена на чотири етапи: перший – середина XI – початок XII ст.; другий – 20-60-ті роки XII ст.; третій – друга половина XII ст.; четвертий – перша половина XIII ст. Кожний з цих періодів має свої особливості як в галузі внутрішнього розвитку, так і в взаємовідносинах з Руссю та іншими сусідами¹.

Якщо проаналізувати ці періоди, то можна прийти до висновку, що перший етап характеризувався великою агресивністю з боку половців, що було характерним для першої стадії кочування. За весь період вони здійснили сім значних нападів на Русь: 1061, 1068, 1071, 1093, 1096, 1106, 1107 роки, з яких особливо небезпечними були походи 1093 та 1096 років. Стосовно регіону Пониззя, то половці, ймовірно, здійснюють напад наприкінці XI ст., який пов'язаний, напевно, з половецьким ханом Боняком. Як влучно зауважує С.А. Плетньова, в основі стосунків половців та Русі в XI ст. лежали постійні і жорстокі військові дії, які виявлялися в частих, майже щорічних нападах на руські землі, грабуванні та захопленні здобичі².

Аналіз археологічних та етнографічних даних стверджує, що на кінець XI ст. оборонна лінія, яка проходила по р. Пруту та Дністру, була практично зруйнована кочівниками. Свідченням цього можуть бути археологічні дослідження, які були проведені на давньоруському городищі поблизу с. Глибівка Новоушицького району Хмельницької області. Встановлено, що Глибівське городище було знищено в результаті раптового нападу напри-

1 Плетнева С.А. Половецкая земля // Древнерусские княжества X-XIII вв. – М., 1975. – С.265-266.

2 Плетнева С.А. Кочевники средневековья. – М.: Наука, 1982. – С.56.

кінці XI ст., горілий шар якого становить до 30 см¹. Також у народних переказах збереглася пам'ять про зруйнування кочівниками ряду подністровських городищ половецьким князем Боняком (кін. XI – початок XII ст.). В народному епосі він ще має назву Солодивий Буняк, якому приписують знищення таких укріплених поселень (сторожових городищ) на території Пониззя (лівобережжя Середнього Дністра), а саме: Деражня Гатна, Кужелева, Кутківці, Колубаївці та інші², що підтверджується археологічними даними. Подібна картина спостерігається і на правобережжі Дністра, де в XI столітті було зруйновано ряд городищ³.

Про зруйнування оборонного рубежу Подністров'я і Попруття також свідчить той факт, що за польськими хроніками, в кінці XI – на початку XII ст. половці з'являються навіть у Польщі⁴. І як вказує П.А. Раппорт, щоб потрапити в район річки Вісли, половці мали пройти Подністров'я, тобто через основну територію Галицької землі⁵.

Напади половців на територію Середнього Подністров'я призвели до того, що ряд відомих учених-істориків (М.С.Грушевський, В.Б.Антонович, Н.В. Молчановський) вважали, що в XI ст. південно-західні землі Київської Русі були спустошені частими набігами

- 1 Баженов О.Л. Давньоруське Глибівське городище IX-IX ст. в системі оборонних споруд Середнього Подністров'я. // V Міжнародна археологічна конференція студентів та молодих учених: Київ 22-24 квітня 1997 р. Наукові матеріали /Ред. кол. Андрощук Ф.О. Малєєв Ю.М. та ін. – К.: Київський нац. ун-т., 1997. – С.212-215.
- 2 Сіцинський Ю.Й. Археологічна карта Подільської губернії /Упорядник О.Л. Баженов. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства, 2004. – С.16, 89, 98, 113-114.
- 3 Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К.: Наукова думка, 1982. – С.154-191.
- 4 Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. Преимущественно по летописям. – К.: Тип. Ун-та Св.Владимира, 1885. – С.43.
- 5 Раппорт П.А. Военное зодчество Западно-Русских земель X-XIV вв. – Л.: Наука, 1967. – С.170.

кочівників-половців. Уціліле же населення начебто стояло на надзвичайно низькому рівні розвитку¹. Зокрема, П.О. Раппопорт доводить, що давньоруське населення даного регіону наприкінці XI ст. само покидало свої укріпленні центри не тільки ті, які межували зі степом, а й городища, котрі знаходились на значній віддалі від степу, боячись половецької агресії².

Хоч деякою мірою ці гіпотези мають певне підґрунтя, однак у світлі останніх досліджень можна стверджувати, що, не зважаючи на постійні напади половців, життя тут не припиняється. Продовжують існувати князівські фортеці в Ломачинцях на Дністрі, Горішні Шерівці на Пруті, укріпленні городища поблизу с. Карачківці на притоці Смотрич, в Старій частині м. Кам'янця-Подільського, у Бакоті на Дністрі та ін. Відповідно щебувався і оборонний комплекс Середнього Подністров'я.

З входженням території Середнього Подністров'я до складу Галицького князівства і формуванням тут з XII ст. адміністративної області Пониззя стали помітні позитивні зрушення в розвитку містобудування та оборонних рубежів по рікам Дністер, Прут та їх притоках. Фактично у XII - на початку XIII ст. тут створюється нова оборонна лінія. Політику розбудови міст на території Пониззя розпочав Галицький князь Володимирко (1141-1153). За його володарювання розпочинається піднесення Галицького князівства в Південно-Західній Русії, як зазначає Д.І. Дорошенко, саме за цього талановитого галицького князя і відбувається експансія цього князівства в південно-східному напрямку на Придністровське

1 Баженов О.І. Про заселення Середнього Подністров'я в IX-XI ст. // Мат-ли IV Міжнародної археологічної конференції студентів і молодих вчених. Київ, Україна, 14-16 травня 1996 р. – К.: Соборна Україна. – С.177-178; Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. Преимущественно по летописям. – К.: Тип. Ун-та Св.Владимира, 1885. – С.32.

2 Раппопорт П.А. Военное зодчество Западно-Русских земель X-XIV вв. – Л.: Наука, 1967. – С.168-169.

Пониззя¹. Важко не погодитись з П.П. Толочком, який вказує на те, що активне спорудження таких городищ як Каліус, Бакота, Ушиця, Гринчук, Кам'янець, Кучелмин, Онут, Василів на Дністрі та інші, свідчить про прагнення галицьких князів захистити власницькі володіння². Дійсно, якщо на лівобережжі Дністра в IX-XI ст. ми спостерігаємо лише 3 городища, то у XII-XIII ст. уже бачимо їх понад 20, що також свідчить про збільшення населення в регіоні. З іншого боку, галицькі князі цими заходами прагнули захистити свою територію, насамперед, від зовнішнього ворога – половців і оборонити свої торгові шляхи, які в більшості випадків проходили поруч з великими містами. На Пониззі це були Василів на правому березі Дністра та Бакота - на лівому.

Тому по обох берегах Дністра на початку XII ст. починають зводитися потужні військові фортеці та сторожові городища. До таких відносять городища біля с. Гринчук, Ушиця, Устя, Каліус, Хотин, Непоротове, Кучелмин, Онут та ін. Окрім цих вищеназваних городищ, на правому березі Дністра і до Пруту археологічними розвідками зафіксовано понад 170 пам'яток XII-XIII ст.³ За даними археологічних розвідок на лівобережжі Середнього Подністров'я зафіксовано і розвідано 34 городища, 75 відкритих селищ⁴.

Спорудження такого укріпленого городища як Ушиця на початку XII ст. мало велике військово-стратегічне значення для Пониззя. Саме історія Пониззя і розпочинається з літописного повідомлення 1144 р. про Ушицю.

Автономна політика галицького князя Володимир-

1 Дорошенко Д.І. Нарис історії України. – Львів: Світ, 1991. – 572 с.

2 Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – К.: Наукова думка, 1989. – С.71.

3 Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К.: Наукова думка, 1982. – С.24.

4 Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства, 1994. – С.36.

ка, спрямована на зміцнення Галицького князівства та проведення ним незалежної політики відносно Київського князівства, призвела до утворення проти нього великої коаліції на чолі з київським князем Всеволодом Ольговичем, котра прагнула привести до покори «бунтівного» князя. В ході військового протистояння, яке в основному відбувалось під Звенигородом, київській коаліції вдалось здійснити обхідний маневр та захопити два головних на той час міста Пониззя, що, на нашу думку, були центральними в системі оборони даного регіону¹. Протистояння під Звенигородом тоді відбувалось з перемінним успіхом, однак «фактичне» захоплення фортець Пониззя ставило крапку в цьому протистоянні на користь київського князя Всеволода Ольговича, оскільки «падіння» Пониззя збільшувало чисельну перевагу над галичанами київської коаліції з одного боку, та відкривало шлях на Галич з іншого. Окрім цього, Галицьке князівство втрачало важливу економічну базу, що, на нашу думку, робило всі наступні військові дії з боку галицького князя безперспективними. В результаті цього Володимирко був змушений поклонитися Всеволоду Ольговичу. Перед цим важливим політичним кроком Володимирко замирився з братом київського князя Всеволода Ольговича Ігорем, який виступив посередником між ними. За викуп він домогся повернення Галичу захоплених міст Пониззя² й, таким чином, зберегти оборонні рубежі цього регіону.

Цікаво, що літописець фіксує падіння лише двох міст Пониззя – Ушиці та Микулина. Однак, на нашу думку, це були лише ті міста, котрі чинили опір, тобто військові фортеці, які контролювали і охороняли торгові шляхи та місцеве населення від ворогів. При міжусобних війнах падіння таких міст, що, ймовірно, складали кістяк оборонних комунікацій, призводило до «завоювання» ці-

1 ПСРЛ. т.9. Патриаршая или Никоновская летопись. – М.: Наука, 1965. – С.167.

2 ПСРЛ. т.9. Патриаршая или Никоновская летопись. – М.: Наука, 1965. – С.168.

лих регіонів, як ми можемо бачити на прикладі Пониззя. Відсутність літописних свідчень про військові дії біля інших укріплених городищ Пониззя свідчить про те, що більшість населених пунктів мирно перейшли під контроль київської коаліції.

Наступні події дозволяють підтвердити наші міркування стосовно значення оборонних комунікації в системі Галицького князівства. Після смерті князя Володимирка, галицький стіл займає його син Ярослав Осмомисл (1153-1187), що зумів укріпити і розширити територію Галицького князівства. Однак йому теж не вдалося уникнути міжусобної війни спочатку з київським князем Ізяславом в 1153 та Іваном Ростиславовичем Берладником у 1159 роках. Вагомий інтерес для нашого дослідження є протистояння князя Івана Берладника та Ярослава Осмомисла у 1159 р. У цьому році берладський князь, зібравши велику дружину і найнявши половців, рушив на Галич. Спочатку військова кампанія біла досить успішною, йому вдалось без бою захопити Кучелмин на Пониззі, де діяла переправа на лівий берег Дністра, та підступити до Ушиці. Ярослав Осмомисл, ймовірно, як і Іван Берладник, зробили висновки з війни 1144 р. щодо значення Ушиці в системі оборони Галицького князівства та самого регіону Пониззя. Тому і не дивно, що князь Ярослав Осмомисл направив до Ушиці значний військовий контингент. Як свідчить літопис, прихід в Ушицю військової дружини галицького князя Ярослава, не зважаючи на підтримку Івана Берладника місцевим населенням, було роковим для останнього. «Того же лѣта Иванъ Берладникъ... поиде къ Кучелмину, и ради быша єму, и отгуду к Ушицы поиде. Туже вошла бѣ въ городъ засада Ярославля, и начяша битися крѣпко изъ града, а смерди скакаху черезъ заборолы къ Иванови, и перебѣже ихъ 300; Половцы же хотѣша взяти град, но не дасть имъ Иванъ, и розгнѣвавшесе на него Половцы, прочь поидоша отъ него»¹.

1 ПСРЛ. т.9. Патриаршая или Никоновская летопись. – М.: Наука, 1965. – С.212.

Невдача на Пониззі поставила хрест на прагненні Івана Ростиславовича захопити галицький стіл. Однак, якщо б цьому князю вдалось би захопити Ушицю, то можна було б говорити про ймовірний перехід цілого регіону Пониззя, багатого на великі матеріальні та людські ресурси, під контроль опозиційного князя. Тим паче, що Іван Берладник був досить популярний серед простого населення цієї землі, про що свідчить літопис «смерди скакаху черезъ заборолы (ушиці)къ Иванови, и перебѣже ихъ 300».

На жаль, літописці дуже мало приділили уваги південно-західним окраїнам України-Русі, і 1159 рік був останнім у XII ст., де мова йшла про міста Пониззя. В контексті боротьби з половецькою загрозою було слабо висвітлено ймовірне перебування цих кочівників у Середньому Подністрів'ї, а також наявність у прилеглий до Пониззя території половецьких кочовищ на протязі усього XII ст. Однак, відсутність літописних повідомлень про напади половців на Пониззя, або Галицьке князівство може свідчити тільки про наявність сильного і ефективного оборонного комплексу, що проходив по р. Прут та Дністер.

Таким чином, у середній течії р. Дністер були споруджені укріплені городища, що складали кістяк оборонного комплексу Пониззя, а саме, по річці Прут - на лівому, внутрішньому по відношенню до Галицького князівства березі, в XII-XIII ст. розташовувались головні фортеці: Коломийська, Снятинська та Чернівецька¹, по р.Дністер – на правому і лівому берегах – Онут, Василів, Кучелин, Плав, Устя, Ушиця, Бакота, Каліус. В такій схемі ці оборонні комунікації залишались не змінними і в XIII ст.

Даний оборонний комплекс продовжував функціонувати і в XIII ст., відіграючи важливу роль у захисті міс-

1 Русанова И.П., Тимошук Б.А. Древнерусское Поднестровье: Историко-краеведческие очерки /Предисловие А.Л. Хорошкевич. – Ужгород: Карпати, 1981. – С.95-96.

цевого населення під час міжусобних війн та боротьби за галицький стіл місцевих галицьких бояр, чернігівських, болохівських князів та угорської інтервенції. І можна з впевненістю стверджувати, що ці оборонні комунікації витримали іспит тривалими бойовими діями, що відбувались на Пониззі. Зокрема, активне збройне протистояння в регіоні припадає на кінець 20-30-их років XIII ст. У 1228 р. Володимир Рюрикович разом з Михайлом Чернігівським та половцями беруть в облогу м. Кам'янець, який за твердженням І.С. Винокура та М.Б. Петрова, слід ототожнювати з сучасним Кам'янцем-Подільським¹, що на Пониззі. В 1230 р. Пониззя захоплює опозиційний князь Данилу Романовичу боярин Судислав. У цьому ж році зустрічаємо угорців на чолі з королем Белою IV біля Василева². Загалом 30-ті роки пройшли для князя Данила Романовича під гаслом боротьби за Галич проти угорської інтервенції. Ця боротьба із зовнішнім ворогом тривала до 1245 р. і завершилась перемогою галицького князя під Ярославлем.

Монголо-татарська навала, що прокотилась по південно-західній Русі у 1240 р., оминула Пониззя, і цих представників кочового світу ми не зустрічаємо в цьому регіоні до приходу сюди Куремси. Однак у 1240 р. князь Ростислав Чернігівський разом з болохівськими князями нападає на Пониззя і робить невдалу спробу заволодіти столицею цієї адміністративно-територіальної одиниці – Бакотою³. У 50-х роках XIII ст. через зраду боярина Мілія Пониззя виходить зі складу Галицько-Волинського князівства. У 60-х роках XIII ст. оборонний комплекс Пониззя був знищений як і більшість укріплених міст

1 Винокур І.С., Петров М.Б. Про час виникнення Кам'янця: погляди дослідників. // Кам'янецьчина в контексті історії Поділля: Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський, 1997. – Т.1. – С.53-61.

2 Літопис Руський /Пер. з давньорусь. Л.Є. Махновця. – К.: Дніпро, 1989. – С.386-387.

3 ПСРЛ, т.2. Ипатьевская летопись. Фототип. изд. 1908 г. – М., 1962. – Стб.791.

Галицько-Волинського князівства за наказом монголо-татарського темника Бурундая, що прийшов на зміну Куремсі.

Як ми можемо спостерігати, діяльність оборонного комплексу в XIII ст. не була такою ефективною як у середині XII ст., що пояснюється нестабільністю політичного життя Галицько-Волинського князівства. Простому населенню та військовим контингентам, яким належало захищати Пониззя від зовнішнього ворога, на протязі 20-40-х рр. XIII ст. доводилося близько 6-7 разів переходити під владу різних воюючих сторін. Окрім цього, перехід під стяги від одного чи іншої табору передбачало залучення військових дружин з Пониззя на підтримку воюючої сторони – чи будь-то князь Данило Романович, чи опозиційний боярин Судислав, який підтримував угорців. Літопис нам надає деякі повідомлення про залучення військових сил з Пониззя князем Данило Романовичем «... Данилъ ... собравъ землю Галичкоую ста на четыре части вкритъ его. и собра ѿ Боброкты. доже и до рѣкты Оушицѣ и Проута и обьѣде в силѣ тажыцѣ»¹.

Крім того, половецька загроза, яка була досить актуальна у XII ст., на кінець 20-х років XIII ст. минула через майже цілковите знищення і переселення останніх в Угорщину. Однак, не зважаючи на це, оборонний комплекс Пониззя продовжував існувати і охороняти торговельні шляхи, що проходили по рікам Дністер і Прут.

Отже, як ми можемо бачити, оборонний комплекс Пониззя XII - середини XIII ст. відіграв важливу роль в історії регіону. Розташовані по річкам Дністру і Пруту сторожові городища, князівські фортеці та міста, що становили кістяк оборонних комунікацій, забезпечували контроль над торговими шляхами, захищали місцеве населення від зовнішнього ворога, яким на той час виступали половці, та відігравали важливу роль під час князівських міжусобиць.

1 ПСРЛ, т.2. Ипатьевская летопись. Фототип. изд. 1908 г. – М., 1962. – Стб.759.

4.2 Військово-політичні події на Пониззі

Історія Пониззя XII-XIII ст. насичена трагічними військово-політичними подіями на тлі політичних процесів, що тоді відбувалися в Україні-Русі і в першу чергу в Галицькій землі. Її основну суть складала безкомпромісна боротьба, яку вели між собою за владу і перерозподіл власності галицьке боярство з князями, в котру активно втручалися князівства Південно-Західної Русі та іноземні держави Угорщина і Польща. В орбіту цього протистояння було втягнуто і населення Пониззя.

Тривалий час літописи замовчували існування Галича. Але вже у XII ст. Галич з невеликого удільного центру перетворюється в столицю великого князівства, що виникло на землях таких слов'янських племен як білі хорвати, тиверці і уличі. Після смерті київського князя Ярослава Мудрого вся Київська держава розпалася на окремі удільні землі та князівства, і серед цих земель Київ вже не відігравав ролі політичного центра, яким він був раніше. В кінці XI ст. виокремлюється Галицька земля, де княжить династія Ростислава Володимировича, Ярославового внука. Його три сини Рюрик, Володимир і Василько поділили між собою Галичину. Рюрик незабаром помер, і фактично князями залишились Володар, що мав столицю в Перемишлі, і Василько – в Тереховлі. З відокремленням Галичини не могли змиритись князі сусідньої Волині, підтримувані київським князем Святополком. Почалася завзята боротьба, одним з трагічних епізодів якої було осліплення Василька. Однак Володар та Василько змогли відбитись від Святополка, розбивши його на Рожнім полі Галицько-Волинського пограниччя, та його союзників – угрів під Перемишлем (1099). Після князювання Василька і Володара вся Галицька земля опинилась в руках Володарового сина, талановитого і енергійного Володимирка (1141-1153). Саме за князювання Володимир-

ка і розпочинається піднесення Галицького князівства в Південно-Західній Русі. Саме за Володимирка відбувається експансія цього князівства на Наддністрянське Пониззя і підкорення його своїй владі¹.

Правління Володимирка також супроводжувалось тривалою внутрішньою боротьбою з опозиційним боярством, так і з іншими князівствами, котрі не могли змиритись з існуванням самостійної Галицької землі. Тому першою згадкою про Пониззя стало повідомлення літописця про міжусобну війну між Володимирком та коаліцією князів на чолі з великим князем Всеволодом Ольговичем. В ході усобиці, як ми бачимо в літописах: «**Приде же тогда и князь Изяславъ, сынъ Давыдовъ, внукъ Святославль, съ Половецкими князи, и мѹще съ собою множество Половецъ, и взяша два града князя Володимерка Галискаго, Үшицѹ и Микѹлинъ**»². Результатом воєнних дій, що відбувалися під Звенигородом, та чисельної військової переваги коаліції київського князя, Володимирко Галицький був змушений поклонитися останньому. В літописі про це є така згадка: «**И даде князь Володимеръ Галичскій великомѹ князю Кіевскомѹ Всеволодѹ Ольговичю двѣ тысящи рѹблевъ сребра; князь великій же Кіевскій Всеволодъ Ольговичъ возврати грады великомѹ князю Володимерѹ Галичскомѹ, еже бѣ взяа ѹ него Үшицѹ и Микѹлинъ**»³. Ці перші літописні згадки про міста Середнього Подністров'я – Ушицю і Микулин ми зустрічаємо майже у всіх літописах давньоруського часу. Ці міста відігравали важливу роль в обороні і захисті Дністровського водного торговельного шляху до Чорного моря та південно-східних кордонів Галицького князівства. Ймовірно, Ольговичі хотіли економічно відрізати Галицьке князівство від півдня, як це пізніше зробив Іван Ростиславович Берладник.

1 Дорошенко Д.І. Нарис історії України. – Львів: Світ, 1991. – С.85.

2 ПСРЛ. т.9. Патриаршая или Никоновская летопись. – М.: Наука, 1965. – С.167.

3 ПСРЛ. т.9. Патриаршая или Никоновская летопись. – М.: Наука, 1965. – С.168.

Після смерті Володимирка галицький стіл займає його син Ярослав прозваний Осмомислом, який зумів укріпити Галицьке князівство, розширивши південні кордони аж до Чорного моря і устя Дунаю. Ставши галицьким князем, Ярослав Володимирович постарався, наскільки міг, зняти гостроту протиріч, які існували між його батьком та київським князем. На словах він виявив покірність Ізяславу, але, насправді, з самого початку намагався проводити незалежну політику, що викликало нове покарання галичан, що потерпіли в 1153 р. поразку під Тереховою. Ледве утримавши Галич у своїх руках і скориставшись боротьбою за Київ Юрія Долгорукого, Ярослав утвердився на Пониззі – землях вдовж Дністра і Прута, що тягнулися до нижнього Дунаю. Це категорично не сподобалось Юрію, який намагався після захоплення стольного града відновити існуючі права великих київських князів на зайняті Ярославом території. Безуспішні спроби Юрія Володимировича продовжив Ізяслав Давидович (1157-1159), ставлеником якого став берладський князь Іван Ростиславич – двоюрідний брат Ярослава.

Як вказує М.К. Юрасов, утвердження Ярослава Осмомисла в Пониззі викликало негативну реакцію як в Києві, так і в Угорщині, Польщі, у половців. Вони не бажали територіального розширення і політичного посилення Галицького князівства й самі претендували на володіння землями басейну Середнього і Нижнього Подністрів'я. Однак галицькому князю вдалось не тільки відбити напад союзних угорцям половців, але й розгромити Івана Берладника, який спочатку блокував галицьку морську торгівлю, а потім намагався зайняти ряд міст, підвладних Ярославу Осмомислу. Тоді ж, Польща, Угорщина, а також смоленські, волинські та чернігівські князі визнали владу Ярослава над Пониззям¹. Про утвердження

1 Юрасов М.К. Поэтический и реальный образ Ярослава Осмомысла // Мир истории. – М., 2000. – №5. – С.45-60.

Ярослава Осмомисла на Пониззі ми знаходимо свідчення в «Слові про Ігорів похід»:

Галицький Осмомисле Ярославе!
Високо сидиш ти
На своїм золотокованім престолі,
Підперши гори угорські
Своїми залізними військами,
Заступивши королеві дорогу,
Зачинивши ворота на Дунаї,
Через хмари каміння кидаючи
Суд по Дунаї рядячи,
Грози твої по землях течуть
Одчиняєш ти браму Києву,
Стріляєш із отчого столу золотого
На султанів у далеких землях¹.

З цих повідомлень «Зачинивши ворота на Дунаї» та «Суд рядячи на Дунаї» ми бачимо адміністративні функції, які князь міг здійснювати лише виключно в своїх землях. Тому можна стверджувати, що територія Пониззя (все Середнє Подністров'я), а також простір аж до Дунаю, за князювання Ярослава Осмомисла перебували в складі Галицького князівства².

Помітний слід в історії Галицького князівства та Пониззя середини XII ст. залишив спочатку Звенигородський, а надалі Берладський князь Іван Ростиславович, прозваний Берладником. Найкраще ця постать була описана київським дослідником П.П. Толочко³, тому ми не будемо повністю описувати життя та діяльність цього князя, виділивши основні моменти його біографії стосовно Пониззя. Як констатує більшість дослідників, біогра-

1 Слово про Ігорів похід / Переклад на укр. мову М.Рильського. – К.: Дніпро, 1977. – С.21.

2 Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1950. – 327 с.

3 Толочко П.П. Историчні портрети. Із історії давньоруської і європейської політики X-XII ст. – К.: Наукова думка, 1990. – 272 с.

фія цього князя була повна різноманітних пригод. Дата народження Івана Ростиславовича невідома і перші літописні повідомлення про нього припадають на 40-і роки XII ст. За літописцем, ми бачимо Івана Берладника в 1144 році Звенигородським князем, який виступає союзником Володимирка Галицького, якому доводився онуком. Скориставшись відсутністю князя Володимирка в Галичі, Іван Ростиславович приймає запрошення місцевих бояр й захоплює Галич. Коли ж Володимирко взяв в облогу Галич, то майже все населення міста вийшло на захист Звенигородського князя. Проте Іван Берладник після тривалої боротьби був змушений тікати на Дунай, отримавши офіційний статус «князя-ізгоя». Далі ми зустрічаємо його на службі князя Святослава Ольговича. Незабаром він переходить в інший табір і відразу ж його долею зацікавились Юрій Долгорукий, якому вдалося схопити його та ув'язнити в Суздалі. Ярослав Осмомисл послав дружину до Юрія Долгорукого, щоб доставити Івана Берладника в Галич. Однак, дружина чернігівського князя Ізяслава Давидовича відбила Івана Берладника в суздальців. У 1158 р. він залишає Ізяслава Давидовича, котрий став великим князем київським, бо дипломатичний конфлікт через перебування князя-ізгоя в Києві набув європейського масштабу. До Ізяслава в Київ прибули послы Галича, Чернігова, Угорщини і Польщі, вимагаючи видачі князя Івана. Проте останній повернувся на Дунай, де йому вдалося за короткий час захопити всі південні комунікації Галицького князівства, здійснити напади на каравани галицьких купців, що повертались з товарами із Візантії та інших сусідніх країн, а також рибалок, котрі займались промислом на Дністрі та Дунаї¹. Зібравши значні військові сили Іван Берладник у 1159 році вирушив на Галич. Літопис повідомляє: «Того же лѣта Иванъ

1 Толочко П.П. Историчні портрети. Из історії давньоруської і європейської політики X-XII ст. – К.: Наукова думка, 1990. – С.223.

Берладникъ иде отъ Изяслава въ поле къ Половцѣмъ, и шедъ съ Половцы ста подъ города Дунайскими, и тѣ на Дунани изви две кѣварѣ, и взя много товара въ нею, и пакостяше рыболовомъ Галичскимъ. Придоша же к нему Половци мнози, и скопился у него вой 6000, и поиде къ Кучелминѣ, и ради выша єму».¹ Як відомо, Берладник з союзними половцями здійснив похід від Кучелмина на правому березі Дністра до укріпленої Ушиці на лівому боці ріки, щоб згодом захопити столицю Пониззя Бакоту. Незважаючи на штурми його дружини і залоги половців, жителі міста Ушиця зуміли нанести поразку нападникам. В результаті цього колація половців і берладників розпалася. Пониззя залишилося в складі Галицького князівства².

На жаль, писемна згадка Ушиці під 1159 роком, була остання в літописанні XII ст. Загалом пояснити увагу літописців до даного регіону можна тим, що вони фіксували події, які були так чи інакше пов'язані з великим князем київським. Іван Берладник же був у приятних стосунках з Ізяславом Давидовичем, який на той час був великим князем. Тому Пониззя потрапляє до їх уваги лише тоді, коли виявляється зацікавленість київського князя.

Не зважаючи на підтримку Ізяслава та Олеговичів, які задумали здійснити похід на Галич, акція Івана Берладника була приречена на невдачу. Галицький князь Ярослав Осмомисл виявився досить енергійним. Він зумів попередити напад Ізяслава, підступивши до стін Києва і заволодівши ним, та відправити війська в Пониззя для посилення гарнізонів прикордонних міст. Івану Ростиславовичу нічого не залишилося як тікати. В 1161 році ми зустрічаємо Івана Берладника у Візінтії, Салоніках, де він і помер.

Зі смертю Ярослава Осмомисла Галицьке князівство стало центром усобиць. За князювання в Галичі спереча-

1 ПСРЛ. т.9. Патриаршая или Никоновская летопись. – М.: Наука, 1965. – С.212.

2 ПСРЛ. т.9. Патриаршая или Никоновская летопись. – М.: Наука, 1965. – С.212.

лись угорці, син Ярослава Осмомисла – Володимир Ярославович, син Івана Берладника – Ростислав, Волинський князь Роман Мстиславович. У 1199 році Галич займає Роман Мстиславович (1199-1205), найбільшим досягненням якого стало об'єднання в одно ціле Галицького і Волинського князівства. Літописці величають Романа Мстиславовича як великого князя і самодержцем всієї Русі¹. Самим цікавим є те, що «самодержцтво» Романа Мстиславовича визнали майже всі князі Київської Русі, що на початку XIII ст. було дуже нелегкою справою. Авторитет і повагу серед руських князів Роман здобув, насамперед, у війнах з половцями, що були небезпечними сусідами південної Русі, та боротьбою з галицьким боярством. На жаль, князювання Романа Мстиславовича було не тривалим. Втрутившись у боротьбу між Вельфами й Гогенштауфенами на боці останнього, Роман був убитий в бою під Завихвостом у Польщі.

Скориставшись смертю князя Романа в 1205 році, колишній київський князь Рюрик, якого насильно було пострижено у ченці, виходить з монастиря, наймає половців і, зібравши дружину «Роуси много», вирушає на Галич, де його зустрічають у тому ж самому Пониззі – біля Микулина. В Іпатіївському літописі ми знаходимо про це коротке повідомлення: «Собравшю же Роурикоу Половци и Роуси много. и приде на Галичь. вставивъ мнискни чинъ. вѣ бо при лѣ бо зни ради. Романовы. И пришедшю ємоу на Галичь. и сръѣтоша и бояре Галичкыи и Володимерьстни. оу Микоулина на рѣкѣ Серетѣ. и вившимася»². Отже, похід Рюрика на Галич міг відбутись не пізніше 1205 року. У битві під Микулином в цьому році князь Рюрик зазнав поразки і був змушений «срамомъ возвратися»³.

1 ПСРЛ, т.2. Ипатьевская летопись. Фототип. изд. 1908 г. – М., 1962. – Стб.715-716.

2 ПСРЛ, т.2. Ипатьевская летопись. Фототип. изд. 1908 г. – М., 1962. – Стб.717.

3 ПСРЛ, т. 20. Львовская летопись. – СПб., ч. 1, 1910 – С.145.

Поява Пониззя, як окремої адміністративної області, пов'язано з ім'ям галицького князя Мстислава Удатного (1221-1228), який у 1219 р. відступив у даний регіон. Князь Данило після того, як оборонив Галич, вирушив до Мстислава, що перебував на Пониззі у місті Кучелміні. Цікаво, що Мстислав не один раз з'являвся в даної краї. Перша письмова згадка про нього в зв'язку з Пониззем з'являється у Галицько-Волинському літописі в 1227 р. Галицьке боярство, яке в той час мало сильні політичні позиції, почало тиснути на Мстислава, щоб він передав Галицький стіл угорському королевичу Андрію, на що він погодився, віддавши йому дочку і Галич. Коли ж князь Данило Романович послав до свого тестя Мстислава Удатного посла (тисяцького) Дем'яна, останній зумів переконати Мстислава відмовитись від намірів бояр. Мстислав дав таку відповідь : «*Бѣдислава. льстьца свѣтомъ. вбольшти бо ма. ажъ Бъ восхочеть. поидивѣ на на. азъ всажоу Половци а ты своими. аще Бъ дастъ его нама. ты возми Галичь а азъ Понизье*»¹.

Можна припустити, що Пониззя в 20-ті роки XIII ст. стає важливою економічною базою Галицько-Волинського князівства. Зокрема, через Пониззя по Дністру проходив торговий шлях до Візантії, яким користувались не тільки галицькі, волинські, а й купці країн Західної Європи. Близькість до степового світу давало змогу Мстиславу Удатному наймати половців для нападу або відбиття супротивника. Всі ці чинники перетворили Пониззя у ласий шматок для київських, чернігівських і болохівських князів, які прагнули володіти даною територією.

Після смерті Мстислава Удатного в 1228 році почалася міжусобна війна в Галицько-Волинському князівстві. Міжусобицю організували не брати-князі, як це можна спостерігати в інших князівствах, а бояри, які не вважали князя Данила своїм господарем, а скоріш хотіли мати

1 ПСРЛ, т.2. Ипатьевская летопись. Фототип. изд. 1908 г. – М., 1962. – Стб.752.

особу, яка буде слухатись їх, як Мстислав Удатний. Данило Романович, що успадкував княжий стіл, був ще занадто слабкий, щоб втримати в своїх руках князівство. Однак він не склав руки, а почав енергійно збирати до купи всі свої землі.

Між тим, скориставшись із смерті Мстислава Удатного, київський князь Володимир Рюрикович разом з Михайлом Чернігівським та половцями у 1228 році напали на володіння Данила Романовича і взяли в облогу Кам'янець: «Володимеръ же Къиевскыи собра вои Михаилъ Черниговскыи ако во вѣщъ его постригъ вѣща моего. вѣщъ бо емоу боазнь велика во срѣци его. Володимеръ же всади Котана и вси Половци и придоша къ Каменцю Володимеръ же со всеми князи. и Коураны. и Пинаны. и Новгородци. и Туровьци всьсѣдоша Каменѣць»¹. Під цією звісткою, ймовірно, вперше впливає на історичну сцену місто Кам'янець, котрому судилося майже через два століття стати головним військовим і торговим центром Поділля. Данило Романович зміг мобілізуватися, зібрати великі сили, перекупити половців і змусив відступити князів Володимира Київського та Михайла Чернігівського.

Проте й досі залишається не з'ясованим повідомлення літописців, до якого Кам'янця стосується ця згадка. На той час руських міст з такою назвою було чимало, наприклад, Кам'янець-Литовський, Кам'янець-Волинський й ін. Дослідники І.С. Винокур, М.Б. Петров та інші схильні вважати, що датована 1228 роком літописна згадка відноситься саме до сучасного Кам'янця-Подільського². На користь вказаної версії свідчить та обставина, що на той час Пониззя, на нашу думку, стало центром Галицького князівства, бо Мстислав Удатний залишив Галич і пе-

1 ПСРЛ, т.2. Ипатьевская летопись. Фототип. изд. 1908 г. – М., 1962. – Стб.753.

2 Винокур І.С., Петров М.Б. Про час виникнення Кам'янця: погляди дослідників. // Кам'янецьчина в контексті історії Поділля: Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський, 1997. – Т.1. – С.53-61.

реїхав на Позиззя, де й перебував майже 4 роки до своєї смерті, залишаючись при цьому великим князем Галицьким. І не дивно, що після смерті Мстислава Михайло Чернігівський зробив спробу захопити Позиззя, підійшовши до Кам'янця. Набагато пізніше, про що буде йти мова нижче, син Михайла Ростислав також намагався захопити Позиззя, але теж невдало.

Не зважаючи на цю перемогу, перед Данилом Романовичем стояли невирішені проблеми. В Галичі сидів угорський королевич Андрій, міста захопили бояри. Як згадують літописці: «кнѣзю же Данилови боудущоу во Оугровьсцѣ. прислаша Галичанѣ рекоуще ко Боудиславѣ шель есть во Позизье. а королевич в Галичи всталъ»¹. Тобто, боярин Судислав, який правив від імені королевича Андрія, заволодів Позиззям.

Данило Романович не забарився з відповіддю. Він відрядив воєводу Мирослава у Позиззя проти Судислава, а сам пішов на Галич. Воєвода Мирослав, мабуть, дуже швидко розбив війська боярина Судислава. Тим часом Данило зібрав великі військові сили, включаючи загони з Позиззя: «и швѣха Данилъ городъ и собравъ землю Галичкую ста на четыре части шкритъ его. и собра ѿ Боврокты. доже и до рѣкы Оушицѣ и Прочта и овьсѣде в силѣ тажыцѣ»².

Далі Позиззя знову вийшло з тіні у 1240 році. Після навали монголо-татарів, котрі вогнем і мечем пройшлись по Україні-Русі і вторглися в Центральну Європу, Галицько-Волинське князівство знову опинилося на межі міжусобної війни. Скориставшись відсутністю в князівстві Данила Галицького, бояри знову захопили міста без дозволу князя і почали, як вказує літописець «землю грабить». Бояри дійшли до того, що відкрито відмовились коритись князівській владі: «Доброслав же вокнажилъса бѣ и Боудичъ поповъ вноукъ. и граваше

1 ПСРЛ, т.2. Ипатьевская летопись. Фототип. изд. 1908 г. – М., 1962. – Стб.758.

2 ПСРЛ, т.2. Ипатьевская летопись. Фототип. изд. 1908 г. – М., 1962. – Стб.759.

всю землю. и въшед во Бакотоу. все Понизье приа. безъ княжа повелени»¹. Знову Данилу Романовичу потрібно було об'єднувати свою землю. Скориставшись тим, що опозиційні до Данила Романовича бояри самі з'явилися до нього на третейський суд, він наказав «вида безаконне ихъ. и повелѣ его изымати»².

У 1240 році в поле зору літописців потрапляє ще одно місто Пониззя, яке було столицею цього регіону – Бакота. Згадка про Бакоту 1240 року, на нашу думку, парадоксальна, тому що, за археологічними даними, це місто існувало раніше і виступало головним адміністративним центром Пониззя. Захопивши Галич, Данило Романович послав княжого печатника Кирила на Пониззя, в Бакоту, з військом, щоб «исписати грабительства нечтвгхъ бо»р оутиши землю», і як показали події – недаремно. Одночасно князь Ростислав Чернігівський разом з болохівськими князями напав на Пониззя і підшов до Бакоти: «Ростиславъ. собра князь Болоховьскыє. и встанокъ Галичанъ. приде ко Бакотѣ»³. Але печатник Кирило зумів відбити наступ Ростислава з болохівцями і «утишив землю», діючи «мудростью и крепостью». На думку В.Т. Пашуто, в той час на Пониззі вибухнуло антифеодальне повстання спрямоване проти боярства. Успіх Кирила пояснювався підтримкою простого населення центральної князівської влади, так як правління тут Судислава значно підірвало авторитет місцевого боярства, яке грабувало смердів та інші верстви низів, що і допомогло йому навести порядок у Пониззі.

Зі свого боку, князь Данило Романович не примусив себе довго чекати і відповів болохівцям нападом на їхню територію: «слышавъ ж Данилъ приыходъ Ростиславль. со князи Болоховьскими. на Бакотоу абые оустре-

1 ПСРЛ, т.2. Ипатьевская летопись. Фототип. изд. 1908 г. – М., 1962. – Стб.789.

2 ПСРЛ, т.2. Ипатьевская летопись. Фототип. изд. 1908 г. – М., 1962. – Стб.791.

3 ПСРЛ, т.2. Ипатьевская летопись. Фототип. изд. 1908 г. – М., 1962. – Стб.791.

миса на нѣ. грады ихъ ѿгневи предасть. и гребла ихъ раскопа»¹.

Досить цікаво, що разом з Ростиславом Чернігівським виступають Болохівські князі, які вже не вперше приходять з війною в Галицько-Волинське князівство. Як зазначає М.Ф. Котляр, болохівці – це ніхто інші, як нащадки племінної знаті, бояри, котрі управляли Болохівською землею². В цих частих нападах болохівців на Галицько-Волинське князівство можна простежити, що між ними та галицькими боярами існував певний договір, так би мовити, «про взаємодопомогу». Їхня станова спорідненість робить цей договір реальним.

В цьому ж 1240 році на історичну сцену виходить ще одне місто в регіоні середньої течії Дністра – Каліус. Появою цього міста на сторінках літописів можемо завдячувати князю Данилу Галицькому, який в 1240 році здійснив поїздку до Бакоти і Каліуса, щоб «оуставити землю»³. На нашу думку, «оуставити землю» – встановити кордон. Якщо літописно східний кордон Галицького князівства раніше доходив до річки Ушиці: «и собравъ землю Галичкую ста на четыре части шкритъ его. и собра ѿ Боврокы. доже и до рѣкы Оушицѣ и Проута», то тепер кордон вже проходив набагато східніше – по річці Каліус.

Ще раз Бакота згадується у зв'язку з подіями у 1255 році, коли татарський воєначальник Куремса вторгся в Галицько-Волинське князівство у відповідь на каральну експедицію Данила Галицького проти Болохівського князівства: «приѣхаша Татарѣ ко Бакотѣ и приложися Милей к нимъ». Данило же послав на Пониззя свого сина Лева, який повинен був привести до покори Милія, що вдалося оперативно зробити. Але Милій баскак, як його назива-

1 ПСРЛ, т.2. Ипатьевская летопись. Фототип. изд. 1908 г. – М., 1962. – Стб.791-792.

2 Котляр М.Ф. Галицьке боярство проти Романовичів //Археологія. – 1999. – № 2. – С.88.

3 ПСРЛ, т.2. Ипатьевская летопись. Фототип. изд. 1908 г. – М., 1962. – Стб.793.

вають літописці, не зважаючи на те, що за нього поручився князь Лев, при першій же нагоді знову зрадив Данила Галицького: «Милѣ баскака. и приведе Лев Мѣлѣ ѿцю си. и бы паки Бакота королева ѿца его. потом же сдоумавъ со снмъ и ѿпусти и пороучникъ бы Левъ. ко вѣрноу ємоу (ємоу) быти. и паки приѣхавшим Татаромъ и створи листъ. и предаст ю паки Татаромъ Бакотоу»¹. Деякі дослідники вважають, що з цього часу Бакота та інші міста Пониззя переходять під владу татар. Заслугує на увагу сам Милій. Хто ж він був? Скоріш за все Милій був боярином, якого призначив Данило Галицький, і повинен був здійснювати управління Пониззям і Бакотою. Тиск татар, що прийшли у Пониззя в 1255 році, змусили його, можливо через опозиційність до Данила Романовича, або через особисте боягузтво, перейти на службу до татар, ставши баскаком. Викликає здивування той факт, що за Милія поручився син Данила Романовича Лев. Ймовірно, Милій все-таки був не простим боярином, і мав якісь особисті заслуги, за котрі його відпустили і направили знову ж таки на Пониззя, в Бакоту. Н. Молчановський вказує на те, що скоріш за все Милій був представником мешканців Бакоти і її околиць². Так це чи ні – нам достовірно невідомо. Але сам факт, на який вказують майже всі дослідники, полягає в тому, що реально Пониззя виходить з-під влади галицького князя. На наш погляд, це відбулося, скоріш за все, на початку 60-х років XIII ст., а не в 1255 році, як вказує нам літопис. Хоч з 1255 року припиняються всі літописні згадки про даний регіон, однак життя в ньому продовжувалось.

Про життя та побут населення Пониззя в часи ординського іґа ми можемо здогадуватись на основі літописних повідомлень, зокрема, від 1362 року, «Коли гсдръ былъ

1 ПСРЛ, т.2. Ипатьевская летопись. Фототип. изд. 1908 г. – М., 1962. – Стб.829.

2 Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. Преимущественно по летописям. – К.: Тип. Ун-та Св.Владимира, 1885. – С.151.

на Литовской земли князь великий Шлигердъ. и шед в поле с Литовскими войсками побил Татаровъ. на Синьби воде трех братьевъ. князя Хочеби . а Коутлоубоугоу а Дмитре а то си три брата Татарския князи Шичи и дедъчи. Подолской земли а Ш них завѣдали втамонн. а войскаки при ездаючи Ш них оутамонгъвъ имывали. ис Подольгъгъской земли дань»¹. Про існування міст на Пониззі в другій половині XIII-XIV ст. у літописах теж немає певних відомостей. Зокрема, лише вказано, що коли в Подільську землю прибули брати Коріатовичі, то «тогда в Подолско и земли. не былъ ни шдинъ город ни деревомъ роубленого. а ни каменемъ боудованого»². Такі самі повідомлення ми знаходимо, зокрема, в «Списке Археологического общества», «Списке графа Рачинского», «Биховецькому списку»³ тощо.

При аналізі літописних повідомлень, що на Поділлі «не былъ ни шдинъ город ни деревомъ роубленого. а ни каменемъ боудованого», відразу ж приходить на думку питання, куди ж зникли міста Пониззя? Археологічними дослідженнями було встановлено, що основна маса міст давньоруського часу дійсно припинила своє існування саме в середині XIII ст. Проте з літописного повідомлення впливає також, що в цей регіон продовжували приїжджати баскаки, котрі збирали данину з Подільської землі.

Відповіддю на це питання якоюсь мірою може слугувати згадка про прихід Бурундая в 1261 році у Галицько-Волинське князівство. Враховуючи невдачі свого попередника Куремси, Бурундай не вважав за потрібне одразу ж розпочинати військові дії проти Данила Галицького. Внаслідок переговорів Бурундай наказав Данилу Романовичу «есте мои мирници розмечете города своѣ всѣ»⁴, що останній був змушений зробити. Таким чином, укріп-

1 ПСРЛ. т.17. Литовско-белорусские летописи. – СПб., 1907. – С.81-82.

2 ПСРЛ. т.17. Литовско-белорусские летописи. – СПб., 1907. – С.82.

3 ПСРЛ. т.17. Литовско-белорусские летописи. – СПб., 1907. – 648 стб.

4 ПСРЛ, т.2. Ипатьевская летопись. Фототип. изд. 1908 г. – М., 1962. – С.839.

лення майже всіх міст Галицько-Волинського князівства були зруйновані не ворогом, а князівською владою. Також не минула ця участь і міст Пониззя. Якщо врахувати, що міста Пониззя з 1255 року знаходились під владою татар, як нам на це вказує літопис, то дивує, що «тогда в Подолсковиѣ земли. не былъ ни вдинъ город ни деревомъ роубленого. а ни каменемъ боудованого». Якщо б Пониззя дійсно перебувало під владою татар, то такої необхідності в зруйнуванні укріплень міст просто не було. Можна припустити, що якраз із зруйнуванням укріплень міст на Пониззі й припиняється тут влада галицько-волинських князів, так як вони вже не могли захистити саме даний регіон від татар та інших ворогів. Ймовірніше, саме населення вирішило стати данниками татар, виробляючи їм сільськогосподарську продукцію та сплачуючи данину.

Такий порядок речей існував доти, поки князі Коріатовичі Юрій, Олександр, Костянтин і Федор з дозволу великого князя Ольгерда не пішли в Подільську землю. Брати Коріатовичі увійшли в приязнь з атаманами і почали боронити землю від татар, за що місцеве населення стало сплачувати їм данину. Першою їхньою справою стало відбудування укріплень таких літописних міст як Смотрич, Бакота і Кам'янець. З тих пір, як нам повідомляє літопис, «вси города Подольские помуровали и вселилися»¹.

Отже, литовські князі спочатку увійшли в приязнь з місцевим населенням і лише укріпили («помуровали») існуючі, раніше укріплені поселення.

Досить цікавим джерелом також виступає список «Имен всемь градомъ Рускымъ, и далнимъ и ближнимъ». Зокрема, в ньому ми знаходимо серед переліку польських міст міста Пониззя: «А се Польскіи: Каменечъ, Иловечъ, Бряславль, Соколець, Звенигородъ, Черкасы, Червень, Новыи Городокъ, Венича, Скала, Бакота»². «Список»

1 ПСРЛ. т.17. Литовско-белорусские летописи. – СПб., 1907. – С.238.

2 ПСРЛ. т.23. Ермолинская летопись. – СПб., 1910. – С.162.

складений невідомим автором і розміщений у Єрмолинському літописі. Скоріш за все він написаний в другій половині XIV ст. і є вагомим джерелом, яке зафіксувало існування міст у Середньому Подністров'ї. Цікавим є те, що на перше місце в «Списку» виступає вже не Бакота, а Кам'янець, який вже у 1374 році отримує магдебурзьке право.

Наведені з різних літописних списків відомості про населення і події на давньоукраїнському Пониззі, з урахуванням результатів археологічних досліджень останніх десятиліть у Середньому Подністров'ї, дають змогу конкретизувати основні віхи функціонування в цьому краю міст XII-XIII ст. та їх роль у військово-політичному протистоянні. З літописів і матеріалів археологічних досліджень випливає, що в XIV ст. мало місце «умурування», тобто відновлення основних українських міських осередків Пониззя-Поділля.

Таким чином, у XII-XIII ст. Пониззя знаходилося в центрі політичних інтересів та протистояння Київського, Галицького, згодом Галицько-Волинського, Чернігівського, Болохівського та інших князівств України-Русі, що призводило до міжусобних війн за владу над цією територією. Особливістю цього процесу є те, що у боротьбі за зміцнення князівської влади, в тому числі і на Пониззі, суттєву роль відіграло місцеве боярство.

Внутрішньополітична нестабільність у Галицько-Волинській державі, вторгнення монголо-татар стало результатом її занепаду та загибелі в XIV ст., що не могло не позначитись на соціально-економічному розвитку населення Пониззя.

РОЗДІЛ 5.

РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ ТА ХРИСТІЯНІЗАЦІЯ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я

5.1. Матеріальна культура

Містобудування, облаштування городищ і сіл, монументальна архітектура та спорудження житла, організація побуту населення й інші аспекти такого плану склали суть матеріальної культури давньоукраїнського Пониззя, яка в X – у першій половині XI ст. за своїм змістом була спорідненою й мало чим відрізнялась від решти земель Київської Русі, а в результаті процесу дроблення цієї держави з другої половини XI ст. й включення досліджуваного регіону до складу відособлених Галицького, згодом Галицько-Волинського князівств набрала тут локальних і специфічних рис. Б.О. Рибаків справедливо відзначив, що розгляд пам'яток матеріальної культури вже другої половини XII ст. може бути доброю ілюстрацією політичних угруповань і дроблення Русі¹.

У давньоруських літописах «гради Пониззя згадуються починаючи з IX ст.: ...а Оулүчи Тиверци сѣдахү во по Днѣстрү присѣдахү къ Дүна єви ...[и] сүть гради нх и до сего дне»². Як же виглядав у містобудівному плані головний град – столиця Пониззя Бакота у XII-XIII ст.?

Бакота, що остаточно сформувалась у велике місто в другій половині XII – у XIII ст. і потрапило на сторінки літописів, вигідно розташувалась на лівобережній придністровській першій і другій надзаплавній терасі, обмежу-

1 Рыбаков Б.А. Древности Чернигова //МИА. – 1949. – Вып. 11. – С.91.

2 ПСРЛ, т.1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – С.13.

валася підковоподібною в плані грядою підвищень, що переходять у плато з напільного боку. Її центральна частина (загальна площа 9 га) розмістилася в утвореному природному «амфітеатрі» з виходом на південь до згину лівого берега середньої течії Дністра і обмежена із південного заходу і південного сходу його притоками Рудка і Градівка (остання, ймовірно, отримала назву від «града»)¹.

Центр міста складався з городища-дитинця, осередку-посаду, торговиці (торгівельного майдану) з кам'яним храмом і порту-пристані. Окольний посад (підгороддя) продовжувався у південно-західному напрямі від річки Рудка до земель сіл Теремці і Студениця на віддалі 600 – 700 м при ширині смуги 70 – 80 м уздовж лівого берега Дністра (площа 48 га), а від притоки Градівки – у південно-східному напрямі до с. Гораївка вздовж скельного монастиря (75–80 га). Також важливими історико-топографічними домінантами виступають на північному сході – городище-замок в урочищі Городисько-Монастирисько, розташований на прямовисній горі Білій або Білій стінці, на південному сході – в цій же стінці – скельний печерний монастир. У північно-західній частині над навколишньою місцевістю виділяється Теремецька гора (за народними переказами – місце терему – літньої резиденції бакотських бояр)².

Городище-дитинець Бакоти знаходилось в урочищі Скельки, при впадінні Рудки в Дністер, займало другу надзаплавну терасу (площа 150 x 120 м) й, розташовуючись на скелястому мису висотою 20 м і оточене з напільного боку земляними валом, височіло над містом. Тут виявлено житлово-господарський комплекс і цвинтар XII–XIII ст., де ховали заможних міщан³. У центральному по-

1 Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлязнавства, 1994. – С.36-37.

2 Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлязнавства, 1994. – С.173.

3 Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлязнавства, 1994. – С.156.

саді та підгородді будинки були в основному глинобитні та здебільшого дерев'яні, одночастними, двохчастними і зрідка трьохчастними у плані, напівземлянкові й наземні, одноповерхові та у меншій кількості двоповерхові. Для XII-XIII ст. характерною особливістю дерев'яних будинків є те, що вони належали до двох основних конструктивних типів – зрубного і каркасно-стовпового. Були випадки поєднання у вертикальній будівельній структурі окремих будинків каркасно-стовпової і зрубної техніки спорудження дерев'яного каркасу¹.

Загалом побілені стіни дерево-глинобитних конструкцій житлово-господарських споруд, дитинця і посаду, над якими з усіх сторін проглядався купол храму, разом із замком і скельним монастирем Бакоти, розташованими на значних підвищеннях, створювали яскраву, радісну кольорову гаму, так характерну для південних давньоруських міст².

Таким же великими населеним пунктом – містом з фортецею, дитинцем, посадом, монастирем, з городищем-супутником і селищами-супутниками був Кучелмин на правому березі Дністра, що містився між сучасними селами Непоротове і Ломачинці в урочищі Галиця³. Він розбудувався значно раніше від Бакоти і потрапив на сторінки Іпатіївського літопису під 1158⁴ та 1219⁵ роками. На його території виявлено напівземлянки з кам'яними печами X-XI ст., наземні дерев'яні будівлі з глинобитними печа-

1 Черниш О.П. Поздний палеолит Среднего Поднестровья. //ТКИЧП. – М., 1959. Вып. XV. – С.87.

2 Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства, 1994. – С.173-174; Логвин Г.Н. О внешнем облике древнерусских городов // Труды пятого Международного конгресса славянской археологии. Секция VI. – М.: Наука, 1987. – С.168.

3 Пивоваров С.В. Давньоруський Кучелмин і питання його локалізації //Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький: Золоті литаври, 2000. – Вип. 11. – С. 23-34.

4 ПСРЛ, т.2. Ипатьевская летопись. Фототип. изд. 1908 г. – М., 1962. – Стб.497.

5 Літопис Руський /Пер. з давньорусь. Л.Є. Махновця. – К.: Дніпро, 1989. – С.376.

ми всередині, залишки майстерень залізоробного виробництва XII-XIII ст., скельний монастирський комплекс з порталом храму, вироблений кам'яною кладкою, залишки оборонних валів. Місто було прикордонним Пониззя і Галицької Русі, через яке контролювалися транзитний шлях по Дністру, а також часто проходили військові дружини удільних князівств до Чорного моря і гирла Дунаю¹.

Майже так само зовнішньо виглядало літописне місто Василів XII-XIII ст. на правому березі Дністра, у західному пограниччі Пониззя (нині с. Василів Заставнівського району Чернівецької області)². Проте за своїми ознаками воно більше нагадувало забудову галицьких міст, які з середини XII ст. поступово почали різнитися від міст центральних руських князівств. Топографічно місто розташовувалося не на рівній береговій ділянці (територія сучасного села), а складові його частини знаходилися в урочищі Городище, на горі Хом, позаду від цієї гори та по інших горбах у західному напрямку аж до пункту Монастир, овіяного легендами місця. Дитинець Василева містився в урочищі Замчище, що в північній частині нинішнього села, на невисокому мисі. Городище-замок загальною площею 130 x 110 м обмежене яром та обривистим берегом Дністра, а з напільного боку оборонним ровом, по дну якого проходив давній шлях, огинаючи замок і прямуючи до пристані на Дністрі. За оборонною лінією городища починався міський посад, який тягнувся вздовж першої над заплавної тераси Дністра з північного заходу на південний схід майже на 3 км. Тут знаходилися ремісничі майстерні, наземні дерев'яні житла зі стінами стов-

1 Фантух А. Літописні населенні пункти давньоруської Буковини // ПССІАЕ. – Чернівці, 2003. – Т. 1. – С.133-135.

2 Тимошук Б.О. Літописний Василів – місто Галицької Русі. – Чернівці: Прут, 1992. – 110 с.; Продан В. З історії дослідження літописного Василіва // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2003. – Вип. 4. – С. 4-6.

пової та зрубної конструкції, що опалювалися за допомогою глинобитних печей. Неподалік від річкової пристані в урочищі Торговиця розміщувався торговий майдан (торговиця). Водночас на високому мису гори Хом розташовувалося ще одне городище-феодалний замок. Мис із трьох боків обмежений глибокими урвищами, що давало змогу посилити загальну оборону міста¹.

Місто Василів сучасники знали як місто храмів, де за легендами було 70 церков. Головним з них був Василівський кафедральний собор XII ст. (висота його сягала 35 метрів), що простояв п'ять століть і припинив своє існування в другій половині XVII ст.². Залишки Василівського храму виявлені у південно-східній частині села, в урочищі Галиця або На мурах. Розташовувався на високому мису (близько 20 м) і завдяки цьому здіймався над літописним містом і його добре було видно здалеку. Це був чотиристовпний тринавний храм із трьома напівциркульними апсидами з східної сторони. Його загальні розміри за зовнішнім периметром стін становили 21,2 x 13,6 м. Фундаменти споруди були шириною 2 м, глибиною в східній частині 2,7 м та в західній – 1,15 м, закладені в траншеях на твердому глинистому материковому ґрунті й склалися з місцевого рваного бутового каменю не скріпленого розчином. Цоколь апсид був облицьований тесаними кам'яними блоками. Внутрішня частина будівлі мала розміри 17,5 x 13,6 м, в її центрі простеже-

- 1 Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К.: Наукова думка, 1982. – С.137-138; Тимошук Б.О. Літописні міста Буковини за археологічними даними //УІЖ. – 1960. – № 6. – С. 165-166; Kaindl R.F. Archeologische Untersuchungen zu Wassilew und Panca in der Bucovina // Mitteilungen der K.K. Central-Commission für Erforschung und Unterhaltung der Kunst – und historischen Denkmale. – Wien, 1901. – Т. XXVII; Фантух А. Деякі аспекти з історії досліджень та палеографії давньоруського Василева // ПССІАЕ. – Чернівці, 1997. – Вип. 4. – С. 29-32; Томенчук Б. Исследования летописного Васильева // АО 1978 г. – М.: Наука, 1979. – С. 413.
- 2 Пивоваров С.В. Культурна спадщина давньоруського населення межиріччя Середнього Дністра і Попруття // Етнічна самосвідомість: національна культура. Тези республіканської науково-теоретичної конференції. Київ, 21-23 березня 1991. – К., 1991. – С.138-140.

но рештки чотирьох опорних стовпів¹. Вони хрестоподібні з несиметричними в плані раменами хреста, що характерно для візантійського архітектурного стилю². З іншого боку, відсутність хори і підкреслена ширина середньої нави є типовою для романської архітектури³. Храм був однокупольним. Його внутрішні і зовнішні стіни прикрашали різьблені білокам'яні деталі⁴.

Взагалі монументальна архітектура України-Русі найбільш яскраво проявлялася у спорудженні християнських храмів. За манерою їх спорудження формувались відповідні архітектурні школи, які з'явилися з XII ст. у зв'язку з феодальною роздробленістю Київської Русі і процесом автономізації князівств. Зокрема, з другої половини XII ст. чітко окреслилася Галицька архітектурна школа, яка, з одного боку, враховувала при спорудженні храмів, палаців, можливості використання місцевих будівельних матеріалів, природних і кліматичних умов, а з другого боку, в Галицькій землі не вистачало кадрів будівельників, і тому князі змушені були звертатись до зданих у сусідні країни, насамперед, Польщі і Угорщини, через діяльність яких став відчутний вплив західноєвропейської архітектури⁵. При цьому в регіоні зберігався традиційний візантійський стиль, який застосову-

- 1 Тимошук Б.О. Літописний Василів – місто Галицької Русі. – Чернівці: Прут, 1992. – С.21-24; Логвин Г.Н., Тимошук Б.А. Раскопки древнерусского храма в с.Васильеве// Строительство и архитектура. – К., 1960. – №8. – С.26-27; Пивоваров С.В. Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра. – Чернівці: Зелена Буковина, 2001. – С.45-47.
- 2 Раппопорт П.А. Русская архитектура X-XIII. Каталог памятников //Археология СССР: Свод археологических источников. – Л.: Наука, 1982. - Вып. Е I-47. – С.111.
- 3 Пивоваров С.В. Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра. – Чернівці: Зелена Буковина, 2001. – С.49.
- 4 Логвин Г.Н., Тимошук Б.А. Белокаменный храм XII века в Васильеве //Памятники культуры СССР: исследования и реставрация. – М.: Наука, 1961. – Вып. 3. – С. 46-47.
- 5 Раппопорт П.А. К вопросу о сложении галицкой архитектурной школы //Славяне и Русь. – М.: Наука, 1968. – С. 461-462; Лукомський Ю.В. Архітектурна спадщина Давнього Галича. – Галич, 1991. – С.36.

вався при будівництві храмів. Якщо для Київської школи архітекторів характерним було спорудження храмів з цегли (Софіївський собор, Десятинна церква та ін.), то в Галицько-Волинському князівстві, в тому числі й на Пониззі, при зведенні храмів перевага надавалась кам'яним тесаним блокам із м'яких порід місцевих будівельних матеріалів. З таких блоків були збудовані центральний храм – Успенський собор¹, який за даними Я. Пастернака, «...був лише на півтора метра коротший і на стільки ж вужчий від Софіївського собору в Києві»², церква Іллі Пророка у Галичі³, церква св. Пантелеймона поблизу Галича⁴ та Василівський кафедральний собор на Пониззі. Ці пам'ятки церковного зодчества вже в сучасників отримали поширену назву «білокам'яні»⁵. Зовнішньо вони зберігали архітектурний русько-візантійський стиль (вигляд бань, куполів, апсид). Проте чимало архітектурних форм і деталей галицьких споруд – бази, капітелі, профілі – мали чисто романський характер. Сама техніка кладки білих тесаних кам'яних блоків повністю відмінна від архітектури Київської Русі також має романське походження⁶. Отже, застосування в монументальній архітектурі та будівельній техніці Галицької землі і Пониззя еле-

-
- 1 Баран В.Д. Давній Галич у світлі археологічних досліджень //Археологія. – 1999. – № 2. – С. 81.
 - 2 Пастернак Я. Старий Галич: археологічно-історичні дослідження у 1850 – 1943 рр. – Краків-Львів, 1944. – С.82.
 - 3 Каргер М.К. Основные итоги раскопок древнего Галича в 1955 г. //КСИА АН СССР. – М., 1960. – Вып. 81. – С. 61-71.
 - 4 Раппопорт П.А. Археологические исследования памятников русского зодчества X-XIII вв. //СА. – 1962. – № 2. – С. 69; Лукомський Ю.В. Білокам'яний храм у передмісті давнього Галича //ЗНТШ (Праці археологічної комісії). – Львів, 1998. – Т. 235. – С.602.
 - 5 Логвин Г.Н., Тимошук Б.А. Белокаменный храм XII века в Васильеве //Памятники культуры СССР: исследования и реставрация. – М.: Наука, 1961. – Вып. 3. – С. 37.
 - 6 Раппопорт П.А. К вопросу о сложении галицкой архитектурной школы //Славяне и Русь. – М.: Наука, 1968. – С. 459-462; Січинський В. Пам'ятки української архітектури. – Філадельфія: Америка, 1952. – С.59-60.

ментів романського стилю й стало головною відмінністю галицької архітектурної школи XII-XIII ст. від тодішньої київської та своєрідною ознакою матеріальної культури досліджуваного регіону.

У більшості населених місць Пониззя XI-XIII ст. християнські церкви були дерев'яними, однонавними й невеликими за розмірами, які в першу чергу страждали від різних катаклізмів (від нападів ворога, пожеж). Уже в той час ставилися невеликі храми, як своєрідні каплиці, й на окремих кладовищах. Зокрема, у 1994 р. при дослідженні підплитового могильника городища в Сокильці на лівобережжі Дністра, розташованого в урочищі Батарея на підвищенні лівого берега притоки Ушиці, були виявлені залишки спаленої дерев'яної церкви. Збереглися окремі кам'яні підвалини, на яких стояла церква. Вона знаходилась в центрі кладовища на площі 10 x 10 м. Її центральна частина (нава) мала розміри 4,6 x 4,2 м, вівтар – 2,3 x 2,8 м. Укладання підвалин (фундаменту) здійснено за принципами «пом'якшеного зрубу» українських теслів, що широко використовувався в народному церковному будівництві¹. Храм-каплиця була споруджена на кладовищі значно пізніше від його початків існування – близько другої половини XII ст. Свідченням цього є факт того, що вона збудована на місці попередньо знятих плит з шести-семи більш ранніх поховань².

В ареалі Пониззя виявлено і різною мірою досліджено на лівобережжі Середнього Дністра у межиріччі приток Серета, Збруча, Жванчика, Смотрича, Тернави, Студениці, Ушиці й Каліуса 48 городищ³ (тільки на західних

1 Могитич І.Р. Сокилецька давньоруська церква (за даними археологічних розкопок) // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: Матеріали наукової краєзнавчої конференції. – К.: Рідний край, 1997. – С. 26.

2 Захар'єв В. Давньоруські пам'ятки на Дунаєвеччині: нові відкриття // Хмельниччина: роки становлення та поступу (Матеріали Всеукр. наукової історико-краєзнавчої конференції). – Хмельницький: Доля, 1997. – С.223.

3 Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлезнавства, 1994. – С.175.

кордонах лівобережного Пониззя на території сучасної Борщівщини Тернопільської області зафіксовано і досліджується 14 городищ¹), а на правобережжі між Дністром і Прутом – 24², які обороняли край та населення.

Планування городищ Пониззя XI-XIII ст. майже не відрізняється від розміщення на місцевості подібних пам'яток інших регіонів і земель давньої Русі³. У стратегічному відношенні майже всі городища розташовані досить вигідно, на високих мисах, утворених гористою і горбистою місцевістю, скелястими берегами Дністра і його приток, в районі численних балок і ярів. Завдяки такому географічному розташуванню вони являли собою важкодоступні оборонні укріплення, а знаходження їх на відносно невеликій віддалі один від одного з'єднало городища на правому і лівому побережжі Дністра в єдиний південно-західний оборонний рубіж Київської Русі в IX-XI ст., а з XII ст. – південний рубіж Галицького, згодом Галицько-Волинського князівств⁴.

Сучасний дослідник давньоруських городищ Буковини з Чернівецького національного університету імені Юрія Федькова І.П. Возний визначив їх основні типи за формально-типологічною класифікацією планувальної структури та умовами їх географічного розташу-

- 1 Гаврилюк О. Давньоруські старожитності Борщівщини // Літопис Борщівщини: Історико-краєзнавчий збірник. – Борщів: МП «Чумацький шлях», 1993. – Вип. 2. – С. 14.
- 2 Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. / Упоряд.: І.С. Винокур, А.Ф. Гуцал, С.І. Пеняк, Б.О. Тимошук, В.І. Якубовський. – К.: Наукова думка, 1984. – С.25-26, 28-33, 42-59, 67-71, 91-97, 123-139, 147-158, 161-168.
- 3 Раппопорт П.А. Очерки по истории русского военного зодчества X-XIII вв. // МИА. – 1956. – № 52. – С.22-23.
- 4 Баженов О.Л. Глибівське городище IX-XI ст. на р. Калюс у системі оборонних споруд Середнього Подністров'я // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: Збірник науково-краєзнавчих праць. – Київ; Дунаївці; Кам'янець-Подільський: К-Под. пед. ун-т, інформ. – вид. відділ, 2000. – Вип. 2. – С. 84-87.

вання¹. До цього ми додамо приклади з лівобережжя Подністров'я:

Тип 1 – невеликі мисові городища. Їх оборонні споруди повторюють особливості рельєфу місцевості, вибираючи найбільш неприступні, природно захищені місця. При цьому укріплення можуть розміщуватися як по всьому периметру, так і з найбільш вразливих сторін (Дарабани, Васловиці, Кулішівка, на лівому березі Дністра та його приток – Глибівка, Пилипи Хребтіївські, Велика Кужелева, Борщів, Ланівці тощо²). Тут переважав найпростіший вид організації укріплень, який складався в основному з однієї укріпленої лінії. За своїми розмірами городища займали площу до 0,3 і рідше до 0,5 га. Мисові городища були поширеними і складали на Пониззі близько 60 відсотків порівняно з іншими типами³.

Тип 2 – городища з плануванням оборонних споруд, які частково повторюють захисні властивості рельєфу місцевості. Їх оборонні лінії мають правильну геометричну форму: коло, півколо, прямокутник, квадрат тощо (Чорнівка, Недобоївці, на лівобережжі Дністра Бакота, Каліус, Міцівці,⁴ Устя⁵ та ін.). Найбільш раціональним було овальне або кругове планування городищ, яке характерне для доби середньовіччя як для Східної, так і Західної

1 Возний І.П. Топографія, розміри, фортифікаційні споруди городищ Північної Буковини //ПССІАЕ. – Чернівці, 1999. – Т. 2. – С. 174-176.

2 Захар'єв В. Давньоруські пам'ятки на Дунаєвеччині: нові відкриття //Хмельничина: роки становлення та поступу (Матеріали Всеукр. наукової історико-краєзнавчої конференції). – Хмельницький: Доля, 1997. – С.222-225; Гаврилюк О. Давньоруські старожитності Борщівщини //Літопис Борщівщини: Історико-краєзнавчий збірник. – Борщів: МП «Чумацький шлях», 1993. – Вип. 2. – С. 15-16.

3 Ратич О.О. До питання про розташування і оборонні споруди давньоруських городів Південно-Західної Русі //МДАПВ. – 1964. – Вип. 5. – С. 115-129.

4 Кіладзе В.І. Давні оборонні споруди на території Дунаєвеччини // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: Матеріали наукової краєзнавчої конференції. – К.: Рідний край, 1997. – С. 18.

5 Гаврилюк О. Давньоруські старожитності Борщівщини //Літопис Борщівщини: Історико-краєзнавчий збірник. – Борщів: МП «Чумацький шлях», 1993. – Вип. 2. – С. 17.

Європи. Такі поселення споруджувались за наперед наміченим планом: спочатку зводились потужні оборонні смуги, а потім територія всередині цих пунктів заселялась. Вони пересічно займали площу від 0,5 до 1,0 га. Городищ такого типу було близько 14 відсотків¹.

Тип 3 – городища з оборонними спорудами правильної геометричної форми, незалежної від особливостей рельєфу місцевості. Для них характерне розташування на рівній поверхні від природних рубежів оборони (Ломачинці, Непоротове-Щовб на Дністрі). Їх розміри були різними, але траплялися величиною від 1,0 до 2,5 і більше га. Цьому сприяв рельєф поверхні. На Пониззі таких городищ було мало, і вони склали близько 22 відсотка².

Тип 4 – складний тип городищ, в яких оборонні споруди зводилися з урахуванням захисних властивостей місцевості і без нього. Такі городища мають декілька майданчиків, інколи розміщених в різних топографічних умовах місцевості, але об'єднані спільним валом і ровом (Непоротове-Галиця, на лівобережжі Дністра Млаки Ксаверівські). Таких городищ було всього 4,5 відсотка³.

Загалом майже половина усіх городищ Пониззя займали площу менше 0,3 га, решта у меншій кількості від 0,3 до 0,5 га (27,2 %), від 0,5 до 1,0 га (13,6 %), від 1,0 до 2,5 га (13,5 %) і від 2,5 до 5,0 га (4,5 %). Така картина простежується на всій території Русі⁴.

Водночас городища різнилися один від одного за сис-

1 Древняя Русь. Город, замок, село / Отв. ред. Б.А. Колчин.- М.: Наука, 1985. – С.40.

2 Возний І.П. Топографія, розміри, фортифікаційні споруди городищ Північної Буковини // ПССІАЕ. – Чернівці, 1999. – Т. 2. – С. 174, 176.

3 Возний І.П. Топографія, розміри, фортифікаційні споруди городищ Північної Буковини // ПССІАЕ. – Чернівці, 1999. – Т. 2. – С. 176.

4 Древняя Русь. Город, замок, село / Отв. ред. Б.А. Колчин.- М.: Наука, 1985. – С.40.

темою та конструкцією оборонних ліній¹. За такою класифікацією їх можна поділити на 4 типи, а саме:

тип 1 – укріплення, основу яких складали земляні вали, на вершині яких розміщувалися оборонні зруби, а їх пустотілі кліті використовувались як бойові камери. Земляні вали в свою чергу, як правило, були зміцнені дерев'яними або кам'яними конструкціями (Ломачинці, Васловичі та ін.);

тип 2 – укріплення, що складалися з суцільного ряду пустотілих дерев'яних оборонних зрубів, поставлених на дольну поверхню без земляних валів і зміцнених зовні земляними укосами (Дарабани, Чорнівка, Недобоївці й ін.);

тип 3 – укріплення, що складалися з суцільного ряду оборонних зрубів, які одночасно використовувались як житлово-господарські приміщення (Горішні Шерівці та ін.);

тип 4 – укріплення, що складалися з плоских валів і неглибоких ровів, на вершині яких розміщувалися кам'яні майданчики. Городища з такими земляними конструкціями не відігравали важливої ролі в обороні населення, а служили культовими місцями (Кушилівка, Зелена Липа, Нагоряни, на лівобережжі Дністра Млаки Ксаверівські, Антонівка та ін.).

Таким чином, для побудови укріплень городищ XII-XIII ст. Східної Європи, в тому числі й Пониззя, широко використовувались дерев'яно-земельні конструкції. Їх основу складали пустотілі зруби, що стояли в суцільному ряду. Всі зруби збудовані способом рубки в «обло» з дубових колод, діаметром приблизно 0,2 – 0,6 м. Колоди останніх з'єднувалися між собою по довжині шляхом врубки їх «нахлистом» у поперечні стіни конструкції². Поздовжні стіни зрубів по периметру поділено поперечними стінами

1 Раппопорт П.А. Военное зодчество Западно-Русских земель X-XIV вв. – Л.: Наука, 1967. – С.11.

2 Харламов В.О. Конструктивні особливості дерев'яних будівель Подолу X-XIII ст. //Археологічні дослідження стародавнього Києва. – К.: Наукова думка, 1976. – С.68.

на окремі кліті або камери. В основному вони прямокутної форми розмірами 2-3 x 3-5 м. Зустрічаються кліті трапецієвидної форми, що пов'язано з поворотом оборонної стіни (Чорнівка)¹. Кліті мали стельні перекриття, зроблені з обаполів. Поверх стелі насипався шар глини. Плоскі перекриття зрубів могли використовуватися як бойовий хід для захисників городищ. Бойовий хід, як правило, прикривали зовні дерев'яним бруствером, який називався заборолом. Він міг бути зроблений як продовження дерев'яної стіни. Через його отвори-бійниці обстрілювали противника. У приміщеннях деяких клітей в тій же Чорнівці виявлені залишки глиняної обмазки з відбитками круглого дерева, як протипожежний засіб. Така система відома на київському Подолі, городищах Райках, Губині та ін.². Долівки більшості клітей обмащено жовтою глиною, що характерно для давньоруських оборонних пам'яток XII-XIII ст.

Як правило, усі кліті головної укріпленої лінії городища були збудовані за єдиним, раніше наміченим планом. Вони могли використовуватись під час оборони як бойові камери, з яких вели стрільбу по ворогу, одночасно вони служили складськими, а в мирний час господарськими і навіть житловими приміщеннями. Такі кліті виявлені на городищах в Чорнівці, Дарабанах, Недобойцях на правобережжі Середнього Дністра³, в Ушиці, Гринчуку на лівому березі цієї ріки⁴ та інших укріплених поселеннях По низзя. В клітях головної оборонної лінії цих городищ виявлені зруйновані черені глинобитних печей, уламки гли-

1 Возний І.П. Чорнівське городище XII-XIII ст. у контексті вивчення давньоруських феодальних садиб //Тези доповідей Української делегації на VI Міжнародному конгресі слов'янської археології. – К., 1996. – С. 72-74.

2 Гончаров В.К. Райковецкое городище. – К.: Вид-во АН УРСР, 1950. – С.29.

3 Возний І.П. Топографія, розміри, фортифікаційні споруди городищ Північної Буковини //ПССІАЕ. – Чернівці, 1999. – Т. 2. – С. 174-176.

4 Пачкова С.В. Давньоруське городище Гринчук на Дністрі //Археологія. – 1979. – Вип. 32. – С. 78-96.

няного посуду, кухонні покидьки (кістки тварин і птиці), побутові речі.¹

У військово-оборонному зодчестві Пониззя при спорудженні головної оборонної лінії використовували і тристінні зруби, в яких четверту, зовнішню стіну становив частокіл (Дарабани, Василів /уроч. Хом/). Від останнього тут збереглась траншея глибиною 1,25 м, шириною 0,6 м, де виявлено рештки струхнявілих і обгорілих стовпів, які стояли у два ряди і розміщувалися так, що щілини між стовпами зовнішнього ряду закривали стовпи внутрішнього². Зовнішні стіни зрубів городищ, як правило, мали земляні укуси – своєрідні контрфорси, які були продовженням внутрішньої стінки рову. Щоб зберегти крутизну, інколи укуси зміцнювалися панцирем з поставлених одна на одну кам'яних плит (Василів).

Важливим елементом оборонних укріплень фортець і городищ Русі були вали і рови. Перші насипалися з суглинку, вийнятого під риття рову головної укріпленої лінії. В середині їх не виявлені дерев'яні конструкції (Чорнівка). Висота валів пересічно 2,5 м, ширина 2 м при крутизні стінок 30 градусів. Деякі городища мали крутизну валів до 45 градусів³. Прикладом системи валів і ровів може слугувати одне з великих городищ Західного Пониззя на Борщівщині Тернопільської області, яке розташоване на південно-західній околиці сучасного села Більче-Золоте, на правому березі притоки Дністра Серет, в урочищі Городище. З напільного боку перший вал городища мав висоту в найвищому місці 7 м, ширину 8 м, довжину 310, ширину рову 8 м, глибиною біля 1 м. На відстані 42 м від нього проходив другий вал висотою 2-3 м, шириною 5,2 м, довжиною 170 м з ровом завширшки

1 Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К.: Наукова думка, 1982. – С.114-116.

2 Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К.: Наукова думка, 1982. – С.116.

3 Раппопорт П.А. Древние русские крепости. – М.: Наука, 1965. – С.26.

3,6 м та глибиною 0,6 м. На відстані 98 м від другого валу тягнувся третій вистою 1-1,3 м, шириною 2,5-3 м, довжиною 308 м з ровом¹. Поверхня валу на Чорнівському городищі зміцнена кам'яними плитами, покриваючи його панцирем². Загалом спорудження валів без внутрішніх дерев'яних каркасів були досить поширеними в Галицькій землі, в тому числі й на Пониззі. Рови у системі оборонних конструкцій згадуються в писемних джерелах як «гребля», «гробля»³. Вони мали у профілі симетрично-трикутну форму з круглими стінками відносно горизонту, дно округлене. Глибина їх відносно топографії рельєфу різна. Найбільш потужні вони були з напільного боку: глибина сягала 3-6 м, ширина у верхній частині 6-12 м, внизу 1 м. Крутизна схилів дорівнювала 35-46 градусів. В основному рови були сухими, інколи на них влаштовували додаткові дерев'яні укріплення (частоколи), як це було зроблено на Чорнівському городищі. У тих укріплених поселеннях, які розміщувалися в низинах (Бакота й ін.), у ровах могла бути вода. На деяких городищах через рови прокладалися мости (наприклад, у Чорнівці)⁴. Літописці згадують їх, починаючи з X ст.: «...бьяше мост через гроблю ко вратомъ граднымъ, тиснячеся друг друга, пихаху в гроблю и спихнуша Ольга с мосту в дєбрь, падаху людьи мнози и судавиша кони чєловици...»⁵. Мости споруджува-

1 Сохаський М.П. Археологічний комплекс Більче-Золотого //Літопис Борщівщини: Історико-краєзнавчий збірник. – Борщів: МП «Чумацький шлях», 1993. Вип. 2. – С.5.

2 Михайлина Л.П., Возний І.П. Археологічні дані про військову справу слов'яноруського населення Буковини VIII-XIII ст. //Науковий вісник Чернівецького державного університету: Історичні науки. – Чернівці, 1996. – Вип. 6-7. – С. 32.

3 ПСРЛ, т.2. Ипатьевская летопись. Фототип. изд. 1908 г. – М., 1962. – XVI – Стб.74; Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлезнавства, 1994. – С.175.

4 Возний І.П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII-XIII ст. – Чернівці: Рута, 1998. – С.75.

5 ПСРЛ, т.1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – С.74.

лися так, щоб на випадок небезпеки їх легко можна було розібрати. Можливо, з-поміж них були підйомні мости¹.

Важлива роль у системі укріплень городищ відводилася воротам, як одному з головних об'єктів для штурмів ворогом. В'їзди на городища Пониззя досліджені на прикладі Чорнівського та Бакотського. Зокрема, на Чорнівському городищі на місці колишнього в'їзду виявлено біля бокових стінок клітей залишки стовпових ям розміром в діаметрі 0,5 м і глибиною 0,85 м. Відстань між ними становила 2,2 м. До бокових стовпів кріпилися масивні дерев'яні полотна воріт. Над головними воротами в'їзду знаходилася надворотна вежа, що є типовим елементом для руських городищ. До неї вела знизу кам'яна доріжка для бойового ходу воїнів. Перед воротами, за основною оборонною лінією, знаходилася ще одна дерев'яна вежа, що прикривала міст та в'їзд. Її розміри становили 4,4 x 4,4 м. Вона була орієнтована у північно-західному напрямку, тобто фронтом до дороги, що вела на городище. Чорнівська башта мала круговий обстріл і розрахована на самостійну оборону. Аналогічна конструкція розміщення веж простежена в Галичі, на Райковецькому та інших городищах Волині². Дороги на підступах до городищ, що вели до під'їзду, проходили або по вузьких хребтоподібних підвищеннях (така дорога довжиною 85 м на крутому схилі спускалася до річки в Чорнівському городищі), або знаходилися в ровах, як це було у Василеві³, або прокладалися між валами, як це було зроблено в Губині на Случі (Болохівське князівство на Південно-Східній Волині)⁴. На ви-

1 Археология Украинской ССР. В 3-х томах. – К.: Наукова думка, 1986. – Т.3. – С.181-201.

2 Гончаров В.К. Райковецкое городище. – К.: Вид-во АН УРСР, 1950. – С.25.

3 Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К.: Наукова думка, 1982. – С.98.

4 Винокур І., Журко О., Мегей В., Якубовський В. Літописний Губин в світлі археологічних досліджень 1997-1999 років //Болохівщина: земля і люди: Матеріали Всеукр. наукової конференції “Велика Волинь» Т. 20. – Хмельницький; Стара Синява; Любар, 2000. – С. 39-40.

падок ворожого нападу ці дороги перехресно обстрілювалися захисниками городищ, відігравали роль оборонного рубежу.

Внутрішня забудова руських городищ, у тому числі й на Пониззі, була різною. На одних із них (Чорнівське городище XII-XIII ст.) майданчики щільно забудовувалися різнотиповими спорудами: житлово-господарські зруби, ремісничі майстерні, складські приміщення, церква, кладовище тощо. Житлові будівлі тут розташовувалися по колу, паралельно до оборонних споруд¹, що було типово як для Русі, так і для Західної Європи. Іншим різновидом забудови (Горішні Шерівці, Ломачинці) була наявність на майданчику розташованих по периметру одного-двох рядів житлово-господарських зрубів, а решта його території була вільною від забудови і призначалася для шикування кінних воїнів, для укриття місцевого населення від нападу ворога. В окремих городищах (Непоротове-Щовб), в яких майданчики були вільні від забудови, під житла використовувались оборонні зруби. В них виявлено залишки глинобитних печей і побутові речі. На Пониззі також були городища – культові центри (Кулішівка, Зелена Липа, Антонівка й ін.). На їх майданчиках споруджувалися язичницькі храми, культові ями, колодязі.

Таким чином, городища, що, як правило, розміщувалися на важкодоступних природних місцях, оточені ровами і валами, укріплені дерев'яними зрубами, вежами, були поширені у давньоруський час, в тому числі на Пониззі, забезпечували захист місцевого населення від нападів ворога, створювали оборонний комплекс країни, князівств і регіонів. З іншого боку, городища були задіяні в господарському житті краю, слугували пристанищем для тамтешньої знаті, яка тут часто споруджувала свої палаци, місцем гарнізонної служби дружинників, що

1 Возний І.П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII-XIII ст. – Чернівці: Рута, 1998. – С.42-55.

виконували поліцейські функції для підтримання порядку на підвладній території. Їх історичне значення полягало в тому, що більшість городищ з-за вигідності свого географічного розташування стали місцем розташування міст і сіл аж до сьогодення й, отже, створили сучасну динаміку історичної топографії населених місць.

Важливим елементом матеріальної культури Пониззя є його сільська забудова. Нині складно встановити точну кількість неукріплених населених пунктів (сіл), проте за своєю чисельністю вони значно переважали наявні міста і городища. Зокрема, на сучасній Чернігівщині виявлено до 500 давньоруських поселень¹. У IX – на початку XIII ст. на Пониззі в його придністровській лівобережній частині, за даними І.С. Винокура, виявлено й частково досліджено 75 неукріплених поселень (сіл)². Як свідчать новітні археологічні відкриття в цьому регіоні, таких поселень було значно більше. Тільки довкола городища в Соکیلці на р. Ушиці (неподалік від м. Дунаївці на Хмельниччині) на порозі XXI ст. зафіксовано залишки 12 давньоруських сіл³. Поруч з городищем Устя I, що на лівому березі Дністра на Борщівщині Тернопільської області, знаходилось два великих селища⁴, одне з яких, на думку дослідника М. Рожка, займало 14 га загальної площі⁵. Не менше їх було у межиріччі

- 1 Шекун О.В. До питання про планування сільських садіб другої половини X – першої половини XIII ст. // УІЖ. – 2003. – № 3. – С. 16.
- 2 Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділlezнавства, 1994. – С.175.
- 3 Захар'єв В.А. Давньоруський Сокілець // Дунасвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: Матеріали наукової краєзнавчої конференції. – К.: Рідний край, 1997. – С. 23.
- 4 Гаврилюк О. Давньоруські старожитності Борщівщини // Літопис Борщівщини: Історико-краєзнавчий збірник. – Борщів: МП «Чумацький шлях», 1993. – Вип. 2. – С. 17; Кучера М.П. Обследование городищ в зоне водохранилища Могилев-Подольской ГЭС на Днестре // Археологические памятники Среднего Поднепровья. – К., 1983. – С. 97-99.
- 5 Рожко М. По дорозі на Галич // Пам'ятки України. – К., 1991. – № 2. – С. 61-62.

Середнього Дністра і Прута. Тільки на суто правому березі Дністра нині топографічно окреслено 18 сіл¹. Чорнівському городищу (феодалній садибі) у Припрутті належало одне село і сім висілків². Б.О. Тимощук додатково наніс на карту цього регіону ще десяток неукріплених поселень³. Ці поселення купчилися біля міст і городищ й розташовувалися на підвищеннях берегових терас і пагорбах, на мисах або в заплавах річок, рідше на берегах озер, ставків, в оточені гір, яруг, лісів. Така топографія поселень була досить поширеною на території Русі⁴.

Як же формувались і розвивалися неукріплені сільські поселення на Пониззі в XI – XIII ст.?

Пересічно розміри таких поселень мали від 0,5 до понад 20-ти гектарів, на яких розташовувалося дворів від 1-2 до кількох десятків⁵. Їх забудова здійснювалася поступово від безсистемної до рядової забудови (IX-XI ст.) і до появи садиб (XI – перша половина XIII ст.)⁶. Зокрема, при хаотичній забудові IX – першої половини XI ст. переважали житла напівземлянкового типу, які розміщувалися в основному вздовж краю тераси. Біля них знаходилися окремі ями, виробничі та господарські споруди.

З кінця XI – першої половини XII ст. основу селищ почали складати двори, а з другої половини XII ст. цей тип

-
- 1 Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлезнавства, 1994. – С.175.
 - 2 Возний І.П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII-XIII ст. – Чернівці: Рута, 1998. – С.56.
 - 3 Тимощук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К.: Наукова думка, 1982. – С.15.
 - 4 Шекун А.В., Веремейчик Е.М. Селища IX-XIV вв. в междуречье Десны и Днепра //Чернигов и его округа в IX-XIII вв. – К., 1988. – С. 93-110.
 - 5 Готун І.А., Моця О.П. Дослідження сільських поселень і пам'яток Київської Русі в Україні //УІЖ. – 2003. – № 3. – С.8.
 - 6 Шекун О.В. До питання про планування сільських садиб другої половини X – першої половини XIII ст. //УІЖ. – 2003. – № 3. – С. 17.

забудови ставі пануючим. У цей період стали з'являтися наземні житла поліпшеного планування¹.

Як засвідчують археологічні дослідження жител на правобережжі Середнього Дністра у Василеві (Б.О. Тимоощук, Б.П. Томенчук), Ленківцях (П.А. Раппопорт, Б.О. Тимоощук), Чорнівці (І.П. Возний, Л.П. Михайлина) та на лівобережжі – у Бакоті (І.С. Винокур, М.П. Кучера, П.А. Горішній) ці споруди на Пониззі можна розділити на наземні житла (тип І) і житла, заглиблені в материк (тип ІІ). Вони поділяються на кілька типів: тип І: А – зрубні однокамерні та двокамерні, Б – зрубні з підвалом, В – зрубні на кам'яній основі, Г – житла-кліті оборонних споруд, Д – житлові кліті, зв'язані з конструкцією оборонних ліній. Тип ІІ: А – напівземлянки зі стовповою конструкцією стін; Б – напівземлянки зі зрубними стінами².

Найпростішим і найпоширенішим типом наземних споруд були однокамерні житла. Їх будували способом рубки в «обло», з випуском останців на 0,3 м. Використовували на лівобережжі Пониззя соснові колоди, а на правобережжі – соснові і букові товщиною 0,2 – 0,5 м. Зруби ставилися на землю без додаткових конструкцій. Стіни не підмащувалися глиною. Житла устатковувалися глинобитною піччю. Цей тип житла продовжував побутувати і після навали монголо-татарів у XIII- XIV ст.³.

Садибна забудова поселень, яка включає в себе новий тип житла (наземний будинок), господарські будівлі, огорожу, фіксується на Пониззі, починаючи з XI ст. і стає домінуючою в XII-XIII ст. Спочатку садиби зберігали в собі

1 Південноруське село IX – XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури) / За ред. О.П.Моці, В.П.Коваленка, В.О.Петрашенко. – К.: ІЗМН, 1997. – С.68-70; Шекун В.В. Селянські садиби XII – початку XIII ст. //Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доп. – Чернігів; Ніжин, 1988. – Вип. 2. – С.60-65.

2 Возний І.П., Гайдичук Я. Житла XII-XIII ст. на території Буковини //ПССІАЕ. – Чернівці, 1997. – Вип. 4. – С. 32.

3 Возний І.П., Гайдичук Я. Житла XII-XIII на території Буковини //ПССІАЕ. – Чернівці, 1997. – Вип. 4. – С. 33.

патріархальний уклад життя селян, складаючись із групи 3-4 жител на відстані 5-7 м одне від одного та 40 м між групами. У XII – на початку XIII ст. уже переважають індивідуальні садиби, які належали як правило міцним господарствам або заможним селянам, що є свідченням розвитку приватної власності. На правобережному Пониззі зафіксовано 10 сільських садиб Х-XI ст., які мали площу від 400 до 1500 кв. м¹.

Основною рисою більшості селищ Пониззя XII-XIII ст. є багатоструктурність господарства і багатогранність виробничої діяльності, розвиток ремесл і промислів². Прикладом може слугувати велике поселення, фактично містечко Онут, що тоді розташовувалось на правому березі Дністра, в усті річки Онут, неподалік від Василіва³. В історіографії панує думка, що літописний Онут мав фортифікаційні укріплення, а, отже, був містом (М.Н. Тихомиров⁴, М.Ф. Котляр⁵, П.П. Толочко⁶, А.В. Куза⁷ та ін.). Проте археологічні дослідження, проведені на місці Онута Б.О. Тимощуком, не виявили тут оборонних споруд (ди-

- 1 Готун І.А., Моця О.П. Дослідження сільських поселень і пам'яток Київської Русі в Україні // УІЖ. – 2003. – № 3. – С. 9.
- 2 Манігда О. Соціальна типологія неукріплених поселень Давньої Русі // Етнокультура у контексті світової історії: Матеріали VI Міжнародного наукового семінару «Черезовські читання». – Чернівці: Прут, 2004. – С. 87-91; Пивоваров С.В. Культурна спадщина давньоруського населення межиріччя Середнього Дністра і Попруття // Етнічна самосвідомість: національна культура. Тези республіканської науково-теоретичної конференції. Київ, 21-23 березня 1991. – К., 1991. – С.138-140.
- 3 Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1993. – Т.3. – С.611; Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. – К.: Наукова думка, 1984. – С.34, 46; Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / Відп. ред. О.С.Стрижак. – К.: Наукова думка, 1985. – С.95.
- 4 Тихомиров М.Н. Древнерусские города. – М.: Госполитиздат, 1956. – С.42.
- 5 Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение городов в Галицко-Волынской Руси IX-XIII вв. – К.: Наукова думка, 1985. – С.151.
- 6 Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – К.: Наукова думка, 1989. – С.71.
- 7 Куза А.В. Древнерусские городища X-XIII вв.: Свод археологических памятников. – М.: Христианское издательство, 1996. – С.203.

тинця, замку, валів). Учений зробив висновок про те, що в часи княжого Пониззя Онут був поселенням сільсько-го типу¹. Не виявила фортифікаційних залишків в Онуті і археологічна експедиція Чернівецького університету під керівництвом С.В. Пивоварова під час проведених робіт у 1998 р.².

Дослідженнями встановлено, що загальна довжина давньоруської пам'ятки, що знаходиться в межах нинішнього села Онут Чернівецької області, складає понад 1,5 км при ширині 100-200 м (загальна площа понад 20 га)³. В урочищі Долини виявлено типовий давньоруський могильник XII-XIII ст. з підплитовими похованнями. В східній частині сучасного села розкопано рештки давньоруського наземного дерев'яного будинку з підвалом. Його розміри становили 6 x 4 м, а нижче рівня підлоги знаходилося підвальне приміщення розмірами 2,1 x 1,4 м. Під час досліджень будинку було знайдено багато кераміки XII-XIII ст., привізних корчаг, кісток тварин, вугілля, два залізні ножі, кістяна ложка, точильний брусок, срібне скроневе кільце та інші предмети досліджуваного періоду⁴.

Розкопками 1998 року виявлено залишки ще одного наземного будинку прямокутної форми з підвалом. Досліджено південну сторону будівлі довжиною 3,8 м, західну – довжиною 3,2 м і частково східну – на 1,8 м. Основна наземна частина споруди була заглиблена на 0,45 – 0,5 м від

-
- 1 Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К.: Наукова думка, 1982. – С.181; Русанова И.П., Тимошук Б.А. Древнерусское Поднестровье: Историко-краеведческие очерки /Предисловие А.Л. Хорошкевич. – Ужгород: Карпати, 1981. – С.94.
 - 2 Пивоваров С.В. Літописний Онут //Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології (Збірник наукових праць ЧДУ). – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – Т. 2. – С. 91-99.
 - 3 Пивоваров С.В. Літописний Онут //Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології (Збірник наукових праць ЧДУ). – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – Т. 2. – С. 92.
 - 4 Тимошук Б.О. Дослідження літописного Онута //Тезиси докладов XXII науочної сесії Черновицького університета. – Черновці, 1966. – С. 33-35.

рівня давньої поверхні. Тут знайдено уламки горщиків галицького та загальноруського типів XII-XIII ст., денце горщика з відбитком клейма. У підвальному приміщенні виявлені камінь-пісковик з добре відшліфованою поверхнею, декілька цілих і фрагментованих кам'яних плиток з аргеліту круглої (діаметр 18-26 мм) та підпрямокутної форми, окремі з яких мали чітко виділені бортики. На багатьох із них проступають розмиті зображення букв. Очевидно, тут знаходилась майстерня по виготовленню кам'яних натільних іконок¹.

Дослідження Онута XII-XIII ст. підтверджують літописні відомості, що це поселення було значним ремісничим, господарським і торговим пунктом на пограниччі Пониззя й Галицького князівства, було своєрідними воротами з Галича на Пониззя, відіграло суттєву роль в транзитному шляху по Дністру і Серету. Тому для цього великого села, по суті містечка, характерно наявність наземних будинків, майстерень, які належали заможним мешканцям. Зрозуміло, що для Пониззя XII-XIII ст. типовими були сільські поселення невеликого розміру, пересічно загальною площею 5-10 гектарів. У них переважали будинки напівземлянкового типу, часто розташовані хаотично, з-поміж яких своєрідними острівцями виступали упорядковані садиби багатших односельців.

Таким чином, матеріальна культура Пониззя XII-XIII ст., її складові містобудування та сільська забудова, оборонні споруди городищ, фортець і охоронних рубежів мало чим відрізнялися від такого ж укладу інших князівств і земель Південно-Західної Русі й носила на собі риси всієї Східної Європи. Водночас тяжіння до Галицької землі й знаходження тривалий час Пониззя у її складі позначилося на вироблені в цьому регіоні

1 Пивоваров С.В. Літописний Онут // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології (Збірник наукових праць ЧДУ). – Чернівці: Золотий литаври, 2000. – Т. 2. – С. 91-99.

специфічних рис матеріальної культури. Особливо яскраво ці особливості простежуються в церковному зодчестві XII-XIII ст., яке породило так звану галицьку архітектурну школу, що першою в Україні-Русі сприйняла західноєвропейський (романський) стиль, а також завдяки поширенню християнства активно запроваджувала риси візантійської культури. Яскравим прикладом може слугувати кафедральний білокам'яний храм XII-XIII ст. у м. Василеві.

З іншого боку, в досліджуваній період у містах, городищах і селах на зміну напівземлянковим дерев'яним однокімнатним житлам найпростішого типу поступово поширювалися наземні одно- і двоповерхові багатокімнатні дерев'яні житла на кам'яному фундаменті з підвалами, що призвело до формування та упорядкування садиб. Замість хаотичної забудови в містах поступово запроваджується певна топографічно-планувальна схема, яка призвела до впровадження шахово-рядової забудови¹.

5.2 Процес християнізації населення регіону (X-XIII ст.)

Однією з вагомих проблем сучасної історіографії є питання прийняття та утвердження християнства в першій східнослов'янській державі – Київській Русі. Ця проблема підсилюється й тим, що нова релігія в давньоруській державі сприймалася населенням неоднозначно і, якщо в Києві населення хрестилося мирно, то в Новгороді – вогнем і мечем. Тому, утвердження християнства в побуті та свідомості давньоруського населення, в різних регіонах давньоруської держави здійснювалося різними методами і тривало протягом всього існування Київської Русі. Не оминув цей процес і Середнє Подністрів'я, яке в силу сво-

1 Кучера М.П. Шахово-рядова забудова на давньоруських городищах //Археологія. – К., 1999. – № 2. – С. 50-59.

го віддаленого від основних політичних і культурно духовних центрів становища мало свої особливості утвердження християнства в регіоні.

Вцілому, духовна культура Пониззя XII-XIII ст. була невід'ємною складовою духовного життя і світогляду населення України-Русі, а також мала певні регіональні особливості, притаманні як для Галицької Русі, так і для власного ареалу. Її основу складали протистояння віковичних традицій і вірувань язичництва (поганських культів) і християнства, утвердженого на Русі князем Володимиром Великим. Хоча нова віра об'єктивно відповідала вимогам часу, проте і через 200-300 років пізніше вона впроваджувалась у свідомість та ідеологію населення досить повільно. Так, тривалий час, особливо у глухих закутках країни, в тому числі і Пониззя, люди продовжували поклонятися язичницьким богам, і стара віра існувала поряд з новою. Як відзначав Б.О. Рыбаков, у світогляді руських людей, навіть через два століття після хрещення, язичництво не тільки вживалось з християнством, а й значною мірою переважало¹. Ця народна філософія вироблялася віками, увійшла в плоть і кров наших предків, а тому не могла забутиися легко і відразу². Матеріали Чорнівського городища, що на Пониззі, частково ілюструють твердження літописця про те, що населення окраїн продовжує молитися богам Перуну, Хорсу, Мокоші, Дажбогу та іншим³, а археологічними дослідженнями виявлено чимало предметів язичницької і християнської символіки XII-XIII ст.⁴.

1 Рыбаков Б.А. Христиане или язычники? // Наука и религия. – 1966. – №2. – С. 49.

2 Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. – К. : Обереги, 1992. – С.313.

3 Возний І.П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII-XIII ст. – Чернівці: Рута, 1998. – С.122.

4 Михайлина Л.П., Возний І.П. Язичницька і християнська символіка предметів Чорнівського городища XII-XIII ст. // ПССІАЕ. – Чернівці: Рута, 1996. – Вип. 2. – С. 28-39.

Християнська церква була змушена в таких умовах пристосовуватися, вбирати в себе язичницькі народні обряди. Яскравим прикладом може слугувати щорічна традиція святкування Івана Купайла, яка збереглася і до нині. На багатьох християнських пам'ятках і побутових предметах простежуються язичницькі елементи. Поряд із християнською символікою зустрічається і поганська.

Про роль і місце в духовному житті населення Пониззя язичництва свідчать численні поганські святилища з кам'яними ідолами, окремі з яких ще й сьогодні стоять на своїх місцях у Середньому Подністрів'ї. На думку Б.О. Тимощука, поганські культові пам'ятки східних слов'ян можна розділити на дві групи. Першу з них складають місця, створені самою природою, які слугували для покладання жертв, молінь і поклонінь. Таких місць було багато, тому що слов'яни-язичники поклонялись різноманітним природним об'єктам: сонцю, місяцю, горам, священним каменям, дібровам, деревам, водним джерелам, печерам тощо. Іншу групу становили штучні культові споруди, створені людськими руками. До їхніх залишків відносяться сакральні городища-сховища, городища святилища, жертівні ями і майданчики, капища, храми, кургани¹.

Територія княжого Пониззя сповна відповідала умовам розвитку і поєднання двох груп язичницьких культур. Уздовж Пониззя перетинали унікальні подільські товтри-медобори з численними скелястими вершинами, ущелинами та печерами різної величини, його серцевину складала величава і стрімка, зигзагоподібна течія Середнього Дністра з такими ж притоками. Незвичайність і таємничість ландшафту, його природні дива і багатства здавна були предметом поклонінь місцево-

1 Тимошук Б.О. Східні слов'яни VII-X ст.: полюддя, язичництво, початки держави / Буковинський центр досліджень при ЧДУ. – Чернівці: Прут, 1999. – С.105-106.

го населення. Яскравим свідченням цього є досліджений культовий комплекс розташований на західному пограниччі Пониззя. Він дислокувався у місці, де притока Збруч перетинає кам'яну грядку товтрів і по обох берегах ріки височать вапнякові горби висотою понад 400 м, посічені ярами і покриті дубово-грабовим лісом. На берегах Збруча виступають скелі, які інколи мають форму високих вапнякових стовпів, що нагадують скульптури. З-під горбів і скель витікають численні джерела, які, за уявленням язичників, володіли таємницею очищення від злих сил і яким вони приписують цілющі властивості. Саме в цьому місці Пониззя наприкінці X – на початку XI ст. з'явилося одразу чотири поганських святилища (три на правому і одне на лівому березі Збруча), численні поселення (до десятка) і могильник. В умовах суцільної християнізації краю культовий комплекс проіснував до другої половини XIII ст.¹

Неподалік, нижче по середній течії Збруча, на правому березі, біля с. Личківці (тепер Гусятинський район Тернопільської області), знаходився ще один унікальний культовий комплекс язичників, який існував тут з середини I тис. н.е. і до давньоруського часу й займав видатне місце у духовному житті східнослов'янського населення. Знаковою культовою пам'яткою цього святилища був славнозвісний Збруцький ідол «Святовит» (з IX ст.), який в добу християнізації Пониззя був знятий з п'єдесталу і віднесений на віддаль 1,5 км до річки Збруч й затоплений в її водах (або з метою порятунку від наруги і знищення, або як символ торжества нової віри). Випадково ідол був виявлений у річці тільки в 1848 р. і згодом переправлений до Кракова й сьогодні дивує світ художньо-мистецьким рівнем виконання, наповненістю релігійним та філософським смис-

1 Тимошук Б.А., Русанова И.П. Славянские святилища на Среднем Днестре и в бассейне Прута //СА. – 1983. – № 4. – С.161–174

лом, своїми таємницями й свідчить про високу культуру язичництва¹.

Збруцький ідол – чотиригранний кам'яний стовп у вигляді чотирикутої статуї висотою 2,57 м, переріз її становить 28 x 32 см. Усі чотири грані мають рельєфні зображення, що складають три яруси. У верхньому представлені високі постаті, зодягнені в довгі, до колін сорочки, підперезані спільним поясом. Руки у всіх чотирьох постадей складені в одному «сакральному» жесті: права піднята до рівня грудей, ліва опущена до живота. Одна фігура зображена з порожніми руками і без жодних атрибутів, проте на її одязі вміщено зображення «солярного» знака у вигляді колеса з шістьма спицями. Решта фігур тримають ріг та, схоже, перстень чи обручку, у одній постадей до пояса підвішена шабля, а нижче зображено коня. Крім того, персонажі з рогом наділені ще й рельєфними сосками збільшених грудей, в яких дехто вбачає безперечні ознаки жіночої статі. На середньому рівні зображено чотири маленькі фігурки з розпростертими руками. Дві з них також наділені грудьми. Нижній рівень представлений трьома зображеннями або одну фігуру в трьох ракурсах. Це вусатий персонаж стоїть навколішки і тримає на витягнутих руках землю. Усі зображення на чотирьох гранях ідола об'єднані спільною «шапкою» із заокругленим верхом, стилізованим під зображення людського фалосу². Ідол символізує всю гаму багатобожжя і його вплив на всі сфери життя природи і людини. На думку Б.О. Рибаківа, у композиції ідола є зображення принаймні п'яти

1 Русанова И.П., Тимошук Б.А. Збручское святилище (предварительное сообщение) //СА. – 1986. – № 4. – С.90-99; Русанова И.П., Тимошук Б.А. Языческие святилища древних славян. – М.: Наука, 1993. – 144+71 с.; Винокур І.С. Язичництво в кам'яній скульптурі східних слов'ян I тис. н.е. //Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян (До 150-ти річчя виявлення Збруцького «Святовита»): Матеріали Всеукр. наукової конференції. – Львів, 1998. – С. 125-130.

2 Генік В. Таємниця Збруцького ідола //Галичина: Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2000. – № 4. – С. 195-198.

основних язичницьких божеств – Перуна, Велеса, Дажбога, Мокоші і Лади. Причому центральне місце (на лицевому боці скульптури) відводиться Мокоші з рогом достатку¹.

Загальна композиція скульптури, згідно з інтерпретацією Б.О. Рыбакова, відбиває язичницьке уявлення про триярусність Всесвіту (космос, земля і підземний світ). Чотири обличчя ідола, очевидно, відповідали сторонам світу і утворювали єдиний образ бога Святовита-Рода. Кожне з обличчя саме по собі також належить якомусь із богів. У середній частині стели зображені люди, які населяють землю. Зображення нижчого, третього ярусу відноситься до підземного світу, вершителем якого тут виступає загадковий бог Велес-Волос². Він, за вірою язичників, народжений від Матері-землі й символізував смерть і воскресіння, роль «предтечі людства», який встановив закони суспільного життя та світопорядку³.

Водночас у другій половині ХХ ст. виявлені і дослідженні в ареалі Пониззя на лівобережжі Середнього Дністра ідоли біля сіл Кремінна Городоцького; Юрківці Чеме-ровецького; Бакота, Суржинці Кам'янець-Подільського; Іванківці, Ставчани, Каліус Новоушицького районів Хмельницької області. Всього на цій території зафіксовано І.С. Винокуром понад 30 пунктів, в яких виявлено кам'яні антропоморфні ідоли, що розташовувалися компактно в середньому на віддалі 40 – 50 км один від одного⁴. Вони у більшості проіснували з доби черняхівської куль-

1 Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. – М.: Наука, 1987. – С.236-251.

2 Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. – М.: Наука, 1987. –С. 243.

3 Писаренко Ю.Г. Збруцький ідол //Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 56-59; Писаренко Ю.Г. Подземное божество Збручского идола: новые аспекты //Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян (До 150-річчя виявлення Збруцького «Святовита»): Матеріали наукової конференції. – Львів, 1998. – С. 30-38.

4 Винокур І.С. Давньослов'янське і давньоруське язичництво на Середньому Дністрі //VII Подільська історико-краєзнавча конференція: Тези доповідей. Секція археології. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 41-42.

тури II-V ст. н. е. по давньоруський час¹. Нині їх оригінали, як і муляж-копія в натуральну величину Збруцького ідола, представлені в експозиції Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника. Ці ідоли простіші за способом виготовлення та композиційною структурою порівняно з Святовитом, але мають таке ж саме релігійно-філософське смислове наповнення.

За дослідженнями Б.О. Тимощука, на початку княжої доби на Пониззі та в інших місцевостях Київської Русі збереглися так звані городища-сховища східних слов'ян язичників. Таке досить велике городище, що вивчалось археологами, знаходилось поблизу с. Рухотин, на високому правому березі Дністра. Його майдан, діаметром до 500 м, обгороджений земляним валом, на ньому є водні джерела і значна частина заболочена². Майдан цього городища цілком достатній для прийняття населення і його худоби із значної округи під час ворожого набігу. Проте ці сховища призначалися не лише для тимчасового переховування людей, але й, як показали дослідження, для розташування на їхніх укріплених майданчиках культових об'єктів типу капищ і довгих будинків-континів³. У таких будинках зберігалось багатство святилища, влаштовувалися жертівні бенкети та інші язичницькі дієства. Сакральні городища-сховища або общинно-ритуальні городища-сховища виконували роль общинних і одночасно культових центрів. Будівництво таких сховищ було вже своєрідним жертвоприношенням богам. Їх споруджували,

1 Виокур И.С. Языческие изваяния Среднего Поднестровья // МИА. – 1967. – № 139. – С. 136-144.

2 Тимошук Б.О. Східні слов'яни VII-X ст.: полюддя, язичництво, початки держави / Буковинський центр досліджень при ЧДУ. – Чернівці: Прут, 1999. – С.109.

3 Тимошук Б.А. Об археологических признаках восточнославянских городищ-святилищ // Древние славяне и Киевская Русь. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 74-83; Тимошук Б.А. Восточнославянская община VI-X вв. – М.: Наука, 1990. – С.32-39; Тимошук Б.А. Восточные славяне от общины к городам. – М.: Наука, 1995. – С.16-30.

насамперед, як культові місця, і їхні укріплені лінії захищали святилище від злих сил¹.

Водночас в Україні-Русі, в тому числі на Пониззі, існували так звані городища-святилища. Вони мали більш складну і досконалу структуру. На відміну від городищ-сховищ, вони, головним чином, складалися з двох основних частин різного призначення. Головною частиною слугували капища-майданчики для ідолів, оточені сакральною межею у вигляді валу, до якого примикали культові рови. Друга частина святилища була своєрідною громадською зоною, де розташовувалися довгі будинки-контини та інші культові об'єкти, доступні для будь-якого віруючого. На культових валах містилися не оборонні стіни, а жертовні майданчики-вівтарі. Під насипом цих валів знаходилися вогнища, від яких залишилися шари вугілля, золи, уламки ритуального глиняного посуду. На культових ровах, які мали плоске дно, також влаштовувалися майданчики-вівтарі. Розташовувались такі святилища у більшості випадків на підвищеннях (горбах, скельних мисах), на місці культових городищ більш раннього часу. Виникнення городищ-святилищ відноситься до VIII-IX ст., разом із ними формується і прошарок факхових жерців². Прикладом такого культового городища можуть слугувати залишки городища поблизу с. Млаки-Ксаверівські, що в Дунаєвецькому районі Хмельницької області, розташованого при злитті безіменного струмка з лівобережною притокою Дністра Тернавкою. Землянокам'яний вал висотою близько 2 м відгороджує від поля майданчик площею 0,4 – 0,5 гектара на плато. Ще три вали фіксуються на схилі мису нижче дитинця. Вони ото-

1 Тимошук Б.О. Східні слов'яни VII-X ст.: полуддя, язичництво, початки держави / Буковинський центр досліджень при ЧДУ. – Чернівці: Прут, 1999. – С.110-111.

2 Тимошук Б.О. Східні слов'яни VII-X ст.: полуддя, язичництво, початки держави / Буковинський центр досліджень при ЧДУ. – Чернівці: Прут, 1999. – С.110-111, 119.

чують два невеликі майданчики, на яких були громадські будівлі¹. Подібне городище обстежено В. Захар'євим у с. Антонівка, що на Дунаєвеччині, нижче за течією лівої притоки Дністра Студениці, на правому березі, в чорному лісі. Воно оточене двома валами з ровами, тут виділено майданчик з потужним джерелом та скелею². Виходячи з типології Б.О. Тимощука, дане городище відносяться до культових³.

На пізньому етапі розвитку східнослов'янського язичництва почалось будівництво закритих приміщень, у яких стояли ідоли. У письмових джерелах вони згадуються як «храмы идольские». Залишки такого язичницького храму на Пониззі дослідженні Дністровською комплексною археологічно-етнографічною експедицією Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича у 1999 р. на правому березі середнього Дністра, біля с. Галиця Сокирянського району Чернівецької області, в урочищі Труфанова Криниця (в околицях літописного Кучелмина)⁴. Тут розкопані фундаменти досить великої за розмірами прямокутної будівлі (11,6 x 4,8 м.), орієнтовану за напрямками світу, в східній частині якої виявлено кам'яну основу-п'єдестал, де стояв кам'яний чи дерев'яний ідол та знайдено понад 2 тис. фрагментів гончарної кераміки, що датується XII – першою половиною XIII ст., понад одну тисячу тваринних кісток, речі побу-

1 Захар'єв В. Давньоруські пам'ятки на Дунаєвеччині: нові відкриття //Хмельниччина: роки становлення та поступу (Матеріали Всеукр. наукової історико-краєзнавчої конференції). – Хмельницький: Доля, 1997. – С.222.

2 Захар'єв В. Давньоруські пам'ятки на Дунаєвеччині: нові відкриття //Хмельниччина: роки становлення та поступу (Матеріали Всеукр. наукової історико-краєзнавчої конференції). – Хмельницький: Доля, 1997. – С.225.

3 Тимошук Б.А. Об археологических признаках восточнославянских городищ-святилищ //Древние славяне и Киевская Русь. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 74-83.

4 Пивоваров С.В., Чеховський І.Г. На Дністрі, на «Оукраинь Галичской» (Матеріали та дослідження Дністровської комплексної археологічно-етнографічної експедиції в с. Галиця Сокирянського району Чернівецької обл.). – Чернівці: Місто, 2000. – С.38-54.

тового характеру, прикраси та різні культові предмети, пов'язані з язичницьким сприйняттям¹.

У Хотинському районі зафіксовано і досліджено ще один «храм ідолський» біля с. Зелена Липа, в урочищі Турецька Криниця². Храм розташовувався на високому пагорбі Дністра. Він являв собою прямокутну будівлю, складену з подвійних дерев'яних стін, обмазаних товстим шаром глини. Частина цієї споруди знищена воєнним окопом часів Першої світової війни. Цілком простежена південна сторона будинку завдовжки 5,3 м, а західна збереглася на 4,2 м. Майже в центрі будівлі в підлозі знаходилася глибока стовпова ямі (її глибина 1,2 м, діаметр 0,7 м), на дні якої лежав шар вугілля. Стіни ями сильно обпалені, у верхній частині її заповнення збереглися залишки великого дерев'яного стовпа – основи ідола, який кріпився у ямі за допомогою каменів. Перед ідолом у круглій ямі було розміщено поховання чоловіка, орієнтованого головою в бік ідола. Поруч із кістяком лежав великий плаский камінь-жертвник і знаходилися уламки глиняного посуду XI-XII ст. На вершині останця, де стояв храм, знаходилися численні ями, заповнені шарами вугілля, золи, у яких періодично запалювався вогонь. Крім того, на краю останця у скелі була вирубана криниця глибиною 14,5 м, але вона не доходила до води, маючи лише культовий характер³.

Таким чином, у Зеленій Липі розташовувався цілий культовий комплекс, який складався з язичницько-

- 1 Павлюк Н. Язичницька символіка жіночих прикрас у давньоруських старожитностях Буковини //Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2003. – Вип. 4. – С.223-227.
- 2 Тимошук Б.А., Русанова И.П. Славянские святилища на Среднем Днестре и в бассейне Прута //СА. – 1983. – № 4. – С.165-168.
- 3 Тимошук Б.А., Русанова И.П. Славянские святилища на Среднем Днестре и в бассейне Прута //СА. – 1983. – № 4. – С.165–167; Тимошук Б.О. Східні слов'яни VII-X ст.: полюддя, язичництво, початки держави / Буковинський центр досліджень при ЧДУ. – Чернівці: Прут, 1999. – С.112.

го храму, де стояв ідол, а ритуальні дії відбувалися навколо нього під відкритим небом. Те ж саме відбувалося і біля інших храмів-святилищ на правобережжі Дністра: Кушелівський, Бабинський, Нагорянський, Ржавинський та ін.¹ Залишки ще одного невеликого храму розкопані на святилищі Звенигород у Медоборах (Тернопільська область). У цьому храмі на підлозі лежав перекинутий кам'яний ідол, який у давнину теж був укріплений каменями в глибокій ямі, викопаній у підлозі приміщення. Перед ідолом на долівці виявлено решки вогнища, кісток тварин, фрагмент черепа людини, купу обгорілого зерна різних злаків того часу (жита, пшениці, вівса, гороху) та два серпи, покладені паралельно один одного².

Про щільність знаходження язичницьких святилищ на Пониззі свідчить такий факт. На віддалі біля 10 км одне від одного в Сокирянському районі знаходилося два язичницькі культові об'єкти: святилище в Кушелівці та «храм ідолський» у Галиці. Відомо також, що поблизу від них на протилежному лівому березі Дністра, ще в середині 20-х років ХХ ст. стояв кам'яний ідол. Він документально зафіксований Ю.Й. Сіцінським на околиці с. Хребтіїв (сучасний Новоушицький район Хмельницької обл.), в урочищі На ріжку³.

Криза язичницької релігії розпочалася активно із соціального перевороту в ранньому суспільстві наприкінці ІХ ст., коли політична влада стала поступово переходити від общинної знаті до рук князівської військово-служилої знаті. Цей процес засвідчений появою нових політичних центрів, залишками яких є городища – князівські фортеці, і нових економічних центрів – поселень фахових ремісників і торговців, об'єднаних у міські (посадські) гро-

1 Мисько Ю.В. Про типологію слов'янських язичницьких святилищ Північної Буковини //Буковина – мій рідний край. – Чернівці, 2000. – С. 18-20.

2 Русанова И.П., Тимошук Б.А. Языческие святилища древних славян. – М.: Наука, 1993. – С.44-45.

3 Дорошенко Д.І. Нарис історії України. – Львів: Світ, 1991. – С.134-137.

мади. Формування і становлення державних інститутів вимагало в нових соціально-економічних і політичних умовах реформування діючої релігії, її централізації та пристосування до змін в суспільстві. Процес релігійних реформ завершився введенням з 988 р. у Київській Русі князем Володимиром Великим світової релігії християнства (східного обряду), основу світогляду якої становить особистий порятунок людини, її особисте (а не колективне) ставлення до Бога. В результаті князь Володимир видав наказ у всі регіони держави «повелѣ кумиры испроврещи, овы исѣщи, а другия огневи прѣдати; Перуна же повелѣ привязати коневи къ хвосту и влещи с горы»¹. Для слов'ян-язичників настали «чорні дні» переслідувань, наруги над символами їхньої віри. Більша частина їх змушена була християнізуватися. Менша частина продовжувала боронити досить тривалий час язичницьку віру, перетворюватися в своєрідних сектантів, будувати свої потаємні святилища у важкодоступних місцях. Прихильники язичництва тікали в «дебри и леса», де продовжували молитися старим богам. Таким не розгромленим владою і християнами аж до другої половини XIII ст., що фрагментарно продовжував діяти до XVII ст., уже згадуваний у роботі вище був Збруцький культовий центр язичників, який виник у священному лісі Медоборів наприкінці IX – на початку X ст. і детально досліджений експедицією Інституту археології АН УРСР у 1984-1989 рр.².

Збруцький центр мав складну структуру і містив у собі три городища-святилища на правому березі середнього Збруча (Богіт, Звенигород, Говда) та, можливо, ще одне святилище на лівому березі (Іванківці, урочище Замчище), а також не менше десяти прилеглих до них селищ

1 Повесть Временных лет по Лаврентиевскому списку [ПВЛ]. – СПб, 1910. – С.114.

2 Русанова И.П., Тимошук Б.А. Языческие святилища древних славян. – М.: Наука, 1993. – 144+71 с.

і могильник. Речі з жертвних комплексів та святилищ комплексу походять із багатьох місць Південної Русі, що дозволяє вважати їх головними осередками язичників, які поширювали свій вплив не тільки на Пониззя, але й на значно ширшу територію.

Збруцькі святилища мали сакральні межі у вигляді валів і ровів із поміщеними в них жертвоприношеннями; капища, на яких стояли зображення богів; залишки храму з кам'яним ідолом усередині; жертвні ями та майданчики з численними жертвами речей, кісток людини і тварин; довгі будинки-контини для збереження багатства святилищ і проведення жертвних бенкетів і зборів; культові криниці; священні джерела води, дерева тощо.

У Збруцькому культовому комплексі, який, очевидно, прийняв на себе після Києва функції провідного язичницького центру Русі, головним було святилище Звенигород. Воно розташоване на крутому схилі (висота до 65 м) високого мису правого берега р. Збруч, де повсякденне життя і господарська діяльність були неможливі. Великий майдан святилища (450 x 500 м) оточувала сакральна межа з валів і ровів, які йдуть униз по схилу, а додатковий вал розділяв майданчик на дві частини, які мали різне призначення. Частина, розташована на горі схилу, була найсвятішим місцем, на ній знаходилося чотири капища, на яких стояли ідоли, і відбувалися найвідповідальніші обряди під керівництвом жерців. Біля капищ розташовувались великі наземні будинки-контини, в яких зберігалися багатства святилища, в тому числі коштовні золоті та срібні речі, зброя. Тут же по схилу були влаштовані спеціальні камери, де випікався ритуальний хліб у нішеподібних хлібних печах. Біля одного із капищ знаходився невеликий храм, у якому стояв кам'яний ідол. Інша частина святилища слугувала суспільною зоною, де під час свят і богослужінь збиралася

головна маса віруючих і в спеціально відведених місцях теж здійснювалися жертвоприношення і гадання¹.

На святилищі Звенигород, як одній із головних на Русі культових пам'яток XI-XIII ст., відбувалися самі важливі язичницькі обряди, від яких збереглися численні рештки жертвоприношень, у тому числі людські. Малодослідженій у науці проблемі людських жертвоприношень приділено багато уваги в монографії І.П. Русанової та Б.О. Тимощука «Язичницькі святилища давніх слов'ян» (1993)². Зокрема, на цьому святилищі людські кістяки знайдено лише в трьох місцях. Біля капища № 3 у прямокутній жертовній камері виявлено кістяк чоловіка віком до 25 років, розчленований на верхню і нижню половини. Біля кістяка лежали численні речі (серп, ножі, шпори, сокира, трубчастий замок і ключ від підвісного замка), розсипані зерна злаків, решки багаторазово запалювального вогнища. На суспільній частині святилища в жертовній ямі біля будинку-контину знаходився скорчений кістяк підлітка. Біля нього були покладені частини туші та щелепи корів. Третій так само скорчений кістяк був поміщений у ритуальній криниці на терасі, що нижче по схилу, над виходом з-під гори цілющого джерела. Головну масу людських жертвоприношень на святилищі Звенигород становили окремі кістки або їхні фрагменти (кістки рук, ніг, частини черепа тощо). Вони знайдені майже у всіх жертовних ямах і камерах, на майданчиках-вівтарях, улаштованих на вершинах культових валів, у довгих будинках-сховищах. Скрізь ці людські кістки знаходились у складі жертовних комплексів разом з уламками глиняного посуду, кістками тварин і різноманітними речами.

1 Тимошук Б.О. Східні слов'яни VII-X ст.: полуддя, язичництво, початки держави / Буковинський центр досліджень при ЧДУ. – Чернівці: Прут, 1999. – С.125-126.

2 Русанова І.П., Тимошук Б.А. Языческие святилища древних славян. – М.: Наука, 1993. – 144+71 с.

Людські жертвоприношення на святилищі Звенигород входили до складу жертвних комплексів, де виявлені золоті і срібні скроневі кільця, срібний перстень-печатка із зображенням князівського знаку, колти, браслети, шийна гривня й інші прикраси, предмети озброєння (меч, спис, стріли), візантійська монета. Залишки таких дорогих, у тому числі людських жертв, на язичницьких святилищах іншого типу (общинних, племінних) відсутні. Ці жертви ще раз підтверджують припущення І.П. Русанової і Б.О. Тимощука про те, що святилище Звенигород було головним, найшановнішим язичниками XI-XIII ст. Людські жертви тут приносилися лише в найвідповідальніших випадках і лише на значних святилищах, присвяченим головним поганським богам¹.

Таким чином, Збруцький культовий комплекс XI-XIII ст. засвідчує, що давньоруське Пониззя в силу обставин (певна віддаленість від князівських міст, унікальність Товтрів-Медоборів з утаємниченими природними місцями) стало важливим осередком збереження язичництва, поганського протестантизму, який був притулком для одновірців від Київського до Галицько-Волинського князівств, складав суттєву сторону духовної культури краю.

Визначальне місце в духовному житті східнослов'янського населення був поховальний обряд. На думку Б. Томенчука, цей обряд у давньоруський час пройшов такі стадії розвитку від язичницького до християнського: 1) ґрунтові і підкурганні трупоспалення на стороні, а згодом і на місці захоронення (IX-X ст.); 2) курганні трупоспалення на рівні і вище дольного горизонту (XI-XIII ст.); 3) трупопокладення в підкурганних ямах (XI-XIII ст.) і

¹ Тимошук Б.О. Східні слов'яни VII-X ст.: полюддя, язичництво, початки держави / Буковинський центр досліджень при ЧДУ. – Чернівці: Прут, 1999. – С.129.

4) трупопокладення в ґрунтових (безкурганних) могилах (XII-XIII ст.)¹.

Загалом на південно-руських землях досліджено 4500 курганів, в яких виявлено більше 1670 поховань IX-XIII ст. за обрядом трупоспалення, більше 2160 трупопокладень в підкурганних ямах, близько 230 поховань за обрядом трупоспалення на стороні, майже 260 трупоспалень на місці поховання. Крім того, зафіксовано більше 200 кенотафів. Разом з тим, відомо більш як 2200 ґрунтових поховань (з них понад 190 – підплитові), 33 кам'яні гробниці, більше 40 саркофагів, 7 костниць, 11 аркосолій, 8 колективних могил, заховання під підлогами давньоруських храмів, у печерах². Зокрема, на території Галицької землі виявлено 16 курганних могильників³. На Пониззі відкрито 12 курганних могильників і 44 ґрунтових. Серед останніх слід відзначити на правобережжі Середнього Подністрів'я поховання в Копачинцях (розкопано 33 могил), Олешкові (126), Василеві (близько 50)⁴, а на лівобережжі – в Бакоті (55 захоронень-трупопокладень)⁵, в околицях с. Соکیلця, в урочищі Батарей, 55 підплитових поховань⁶. У центрально-північному секторі розкопу підплитового могильника в урочищі Батарей дослідже-

1 Томенчук Б. Одержавлення та християнізація Галицько-Волинських земель в часи середньовіччя. IX-XIII ст. (за даними поховального обряду) // Галичина: Науковий і культурно-просвітницький краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2000. – № 4. – С.16.

2 Моця О.П. Населення Південно-руських земель IX-XIII ст. (За матеріалами некрополів). – К.: Київська книжкова друкарня наукової книги, 1993. – С.9.

3 Томенчук Б. Одержавлення та християнізація Галицько-Волинських земель в часи середньовіччя. IX-XIII ст. (за даними поховального обряду) // Галичина: Науковий і культурно-просвітницький краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2000. – № 4. – С.16.

4 Моця О.П. Населення Південно-руських земель IX-XIII ст. (За матеріалами некрополів). – К.: Київська книжкова друкарня наукової книги, 1993. – С.13.

5 Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства, 1994. – С.156.

6 Захар'єв В. Давньоруські пам'ятки на Дунаєвчині: нові відкриття // Хмельниччина: роки становлення та поступу (Матеріали Всеукр. наукової історико-краєзнавчої конференції). – Хмельницький: Доля, 1997. – С.223.

но 88 поховань, які розташувалися тут у дев'яти рядах. Розкопками встановлено, що первинне ядро могильника складали поховання, які були зверху перекрыті вапняковими плитами з середніми розмірами 1 x 2 м¹. Водночас на могильнику зафіксовано залишки спаленої дерев'яної каплички, яку споруджено, попередньо знявши плити з шести-семи більш ранніх поховань. Тут також виявлено дві цікаві знахідки – розбитий стилізований ідол та кам'яна даропокладальниця-жертвоник, наявність яких ілюструє непрості релігійні стосунки між християнами та язичниками на Пониззі другої половини XII – початку XIII ст., якими датується конкретний могильник². Більш детальні результати дослідження могильників княжої доби знайшли на сторінках дисертаційної роботи Б.П. Томенчука «Некрополі Галицько-Буковинського Прикарпаття IX-XIII ст.»³.

Отже, характерною ознакою поганських поховань був обряд трупоспалення. Мертвих спалювали на відкритому повітрі, іноді в спеціально влаштованих для цього печах – «крематоріях». Рештки кремації ховали в урнах або без них, у неглибоких ямках або поховальних камерах, під курганами або без них. Під курганними насипами на давній поверхні землі виявляються сліди ритуальних вогнищ. Місце поховання, а разом із ним і кургани відгороджувалися, як і язичницькі святилища, сакральними межами, які відокремлювали царство життя і смерті. Ці межі влаштовувалися у вигляді кільцевих рівчаків, заповнених вуглистою землею, кам'яних кілець, іноді у ви-

- 1 Захар'єв В. На Галицькому порубіжжі (Дослідження давньоруського комплексу в с. Сокильці Дунаєвського району) //Літопис Хмельниччини 2001. Краєзнавчий збірник. – Хмельницький: Обласний краєзнавчий музей, 2001. – Вип. I. – С.15.
- 2 Захар'єв В. Давньоруські пам'ятки на Дунаєвщині: нові відкриття //Хмельниччина: роки становлення та поступу (Матеріали Всеукр. наукової історико-краєзнавчої конференції). – Хмельницький: Доля, 1997. – С.223.
- 3 Томенчук Б.П. Некрополі Галицько-Буковинського Прикарпаття IX-XIII ст. Автореферат... канд. іст. наук.(07.00.04). К.: Ін-т археології НАНУ, 1998. – 20 с.

гляді огорожі зі стовпів. Поганський обряд поховання супроводжувався поминальним бенкетом, а в багатьох випадках іграми, які в літописах згадуються як «тризна», щоб відігнати злих духів¹.

Вивчення могильників на території Галицької землі та в її складі Пониззя дозволяє зробити висновок, що населення краю наприкінці I – на початку II тисячоліть дотримувалось в основному ґрунтового (безкурганного) тілоспального поховального обряду (в ямках, урнах). Він змінився лише в кінці XI – XII ст. з початком формування централізованого об'єднання Галицького князівства, коли місцеві князі стали активно впроваджувати християнізацію краю.

З XII ст. переважають ґрунтові могильники з трупопокладеннями. Від язичницького до християнського обряду поховання передався у той час звичай у могилу класти культові та речі побуту. Практично в більшості досліджених курганних могильниках з трупопокладеннями Пониззя виявлена руська кераміка, кістки тварин (коня, свині, великої рогатої худоби, кози, вівці, собаки оленя, тура, зайця), птиці, риб, прикраси й інші речі. Так, наприклад, в одному із жіночих захоронень (на межі квадратів 15 і 16) могильника в Бакоті знайдено п'ять срібних скроневих кільця в півтора оберти, дві срібні трьохбусинні сережки київського типу, на середньому пальці лівої руки жінки була срібна обручка, яка нічим не відрізнялась від скроневих кілець.

В іншому багатому на інвентар жіночому похованні (квадрат 17 і 18) при розчистці зітлілих дощок домовини виявлено на пальці правої руки, що лежала на грудях, срібне кільце типу скроневого (в півтора оберти), а біля лівої скроні скроневе кільце. Біля правої скроні знайдено

1 Тимошук Б.О. Східні слов'яни VII-X ст.: полуддя, язичництво, початки держави / Буковинський центр досліджень при ЧДУ. – Чернівці: Прут, 1999. – С.114-115.

маленьке червоне кругле скельце. В інших захороненнях були знайдені: уламок рогу благородного оленя, уламки руського горщика, мідна бляшка трикутної форми з невеликими отворами та ін. Речовий матеріал дозволяє датувати ці могили серединою і другою половиною XIII ст.¹

Парне поховання XII-XIII ст. було досліджене в південно-західній частині Бакотського скельного монастиря. експедицією Кам'янець-Подільського державного університету в 2007 р., яке розташовувалося на стежці, неподалік від нововиявленої ніші №1 (про неї детально буде йти нище). Дане поховання здійснено в ямі з під прямокутним контуром (2,0x0,70 м, глибина – до 30 см від сучасної поверхні) і орієнтовано по лінії північний-захід – південний-схід. Слід зазначити, що кістяк №1 є вторинним похованням. При розчистці, супровідного поховального інвентарю не простежено, лише виявлено фрагмент давньоруської кераміки XII-XIII ст.

Кістяк №1. Лежав в анатомічному порядку на спині, руки зігнуті на рівні живота. Кістяк №2. не має анатомічного порядку, череп знаходився на рівні черепа кістяка №1, інші кістки зміщені в район тазового поясу та нижніх кінцівок поховання №1.

Вказані дослідження дали змогу з'ясувати ймовірну локалізацію монастирського кладовища, яке розташовувалось на південний захід по схилу до Дністра – від центральної частини монастиря. Слід зазначити, що в 1999 р. поблизу південний монастирських джерел від основного входу в монастир було відкрито чотири поховання, одне з яких супроводжувалось бронзовими скроневими кільцями.²

1 Тимошук Б.О. Східні слов'яни VII-X ст.: полюддя, язичництво, початки держави / Буковинський центр досліджень при ЧДУ. – Чернівці: Прут, 1999. – С.156.

2 Баженов О.Л., Мегей В.П. Про перспективи дослідження Бакотського скельного монастиря /О.Л. Баженов // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол. Завальнюк О.М. (співголова), Войтенко В.І., Баженов Л.В. (відповід. редактор) та ін.. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2007. – Т.1. – С.213.

Про поступовий відхід в язичницького ритуалу поховання свідчить той факт, що у більшості досліджених могил, що датуються XII-XIII ст., біля померлих не знайдено нічого¹. Загалом на території колишнього Пониззя досліджено близько 50 могильників XI-XIV ст., поховання в яких здійснено за християнськими канонами². До самих ранніх таких захоронень можна віднести некрополь XI – початку XII ст., досліджений поблизу с. Горішні Ширівці на правобережжі Середнього Дністра³.

Проте на зміну язичництва в княжу добу міцно вкорінюється християнство. Воно відповідало реаліям формування і становлення державності, зміцнювало князівську Україну-Русі в «цивілізований» християнський світ. Пониззя не стояло осторонь від цього процесу. Не зважаючи на опір прихильників старої язичницької віри, послідовники християнства, спираючись на місцеву владу, єпископську кафедру, місіонерським словом і силою впроваджували з-поміж населення ідеали нової релігії, будували храми, монастирі, поширювали священну літературу (Євангелія, псалми), розвивали іконопис, церковну службу, освіту й наповнювали духовну культуру краю новим змістом.

Проблемами запровадження християнства і утвердженням нової релігії серед східних слов'ян займалося багато дослідників як вітчизняних так і закордонних. Зокрема, слід відмітити праці М.Ю. Брайчевського⁴, Б.А.

1 Моця О.П. Населення Південно-руських земель IX-XIII ст. (За матеріалами некрополів). – К.: Київська книжкова друкарня наукової книги, 1993. – С.25.

2 Пивоваров С.В. Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра. – Чернівці: Зелена Буковина, 2001. – С.21.

3 Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К.: Наукова думка, 1982. – С.57.

4 Брайчевський М.Ю. Запровадження християнства на Русі. – К.: Наукова думка, 1988. – 260 с.

Рибакова¹, Г. Подскальські², А. Поппе³. В той же час, досліджуваному регіону присвятили свої праці В.Б. Антонович⁴, В.С. Архюх⁵, І.С. Винокур⁶, В.С. Ідзьо⁷, Ю.Мисько⁸, Л.П. Михайлина⁹, С.В. Пивоваров¹⁰, Б. Рідуш¹¹ та ін. Проте проблема етапів і шляхів християнізації, зокрема території Середнього Подністров'я в складі давньоруського Пониззя Х-ХІІІ ст., й досі залишається актуальною науковою проблемою, яка вимагає подальших досліджень і розв'язання.

988 р. в плані духовної культури давньоруського населення став переломним. Саме в 988 р. відбулося хрещення Русі, яке скоріш за все, було політичним кроком київського князя Володимира І, який з самого початку свого правління хотів запровадити єдину релігію для всього населення Русі. Оминаючи зовнішньополітичні

- 1 Рыбаков Б.А. Христиане или язычники? // Наука и религия. – 1966. – №2. – С.46-49.
- 2 Подскальски Г. Христианство и богословская література в Киевской Руси (988-1237 гг.). Изд. 2-е, исправленное и дополненное для рус. перевода. – СПб.: Византиноросика, 1996. – 572 с.
- 3 Andrzej Poppe. Panstwo I kosciol na Rusi w XI wieku. – Warszawa: Panstwowe wydawnictwo naukowe, 1968. – 246 s.
- 4 Антонович В.Б. Бакотский скальный монастырь //Киевская старина. – 1891. – № 9.
- 5 Артюх В.С. Раннехристианский пещерный храм на Днестре //Международный симпозиум по искусственным пещерам. – Киев; Одесса, 1998.
- 6 Винокур І.С. Давньослов'янське і давньоруське язичництво на Середньому Дністрі //VІІ Подільська історико-краєзнавча конференція: Тези доповідей. Секція археології. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 41-42.
- 7 Ідзьо В.С., Артюх В.С.Ранньохристиянські старожитності на прикладі останніх досліджень в західних областях України //Науковий вісник Українського Історичного Клубу. – М., 2000. – Т. ІV. – С. 72-74.
- 8 Мисько Ю. Історія дослідження язичницьких і християнських старожитностей Буковини // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології / Чернівецький національний ун-т/. – Чернівці, 2001. – Т.2. – С.116-125.
- 9 Михайлина Л.П., Возний І.П. Язичницька і християнська символіка предметів Чорнівського городища ХІІ-ХІІІ ст. // ПССІАЕ. – Чернівці: Рута, 1996. – Вип. 2. – С. 28-29.
- 10 Пивоваров С.В. Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра. – Чернівці: Зелена Буковина, 2001. – 152 с.
- 11 Рідуш Б.Т. Культіві печери Буковинського Подністров'я //Буковина: Історико-етнографічний вісник. – Чернівці, 1996. – Вип.1. – С. 3-10.

вигоди даного акту зазначимо, що християнство мало на меті об'єднати все населення країни духовно. І дійсно, з часом терміни «Русь», «православний» стали синонімами як давньоруського так і пізніше російського та українського населення.

Формально, духовна культура Середнього Подністров'я XII-XIII ст. була невід'ємною складовою духовного життя і світогляду населення України-Русі, а також мала певні регіональні особливості, притаманні як для Галицької Русі, так і для власного ареалу. Її основу складали протистояння віковичних традицій і вірувань язичництва (поганських культів) і християнства, утвердженого на Русі князем Володимиром I. Хоча нова віра об'єктивно відповідала вимогам часу, проте і через 200-300 років пізніше вона впроваджувалась у свідомість та ідеологію населення досить повільно. Утвердження християнства можна пояснити тим, що східні слов'яни не зводили своїм язичницьким божествам величних храмів. Окрім того, язичництво не має складної духовної ієрархії – що, власне й пояснює відносно слабкий опір християнству з боку їхньої релігії. Так, тривалий час, особливо у глухих закутках країни, в тому числі і Середньому Подністров'ї, люди продовжували поклонятися язичницьким богам, і стара віра існувала поряд з новою. І все ж із приходом нової релігії вірування предків не зникли безслідно. Як відзначав Б.О. Рыбаков, у світогляді руських людей, навіть через два століття після хрещення, язичництво не тільки вживалось з християнством, а й значною мірою переважало¹.

Християнізацію Середнього Подністров'я можна умовно поділити на два етапи: 1) кінець X-XI ст. – проникнення нової релігії в регіон, заснування перших християнських осередків; 2) XII-XIII ст. – утвердження християнства в Середньому Подністров'ї, виникнення монастирів.

1 Рыбаков Б.А. Христиане или язычники? // Наука и религия. – 1966. – №2. – С.49

Перші християнські пам'ятки в Середньому Подністров'ї датуються кінцем X ст. На жаль, прямих літописних свідчень про те, як відбувалося прийняття християнства в регіоні немає. Проте, аналізуючи літописні повідомлення в яких було описано процес запровадження нової релігії в давньоруській державі і рішучі дії київського князя Володимира I, а також спираючись на результати археологічних досліджень ми можемо дотично його відтворити.

Зокрема, як повідомляє Повість минулих літ, в 988 р. князь Володимир «повелѣ кумиры испроврещи, овы и съѣци, а другия огневи предати; Перуна же повелѣ привязати конєви къ хвосту и влещи с горы»¹, що започаткувало процес християнізації. Згодом, під 993 роком, ми можемо знайти цікаве і лаконічне повідомлення «Иде Володимиръ на Хорваты»². З одного боку, це повідомлення ніби нічого не має спільного з запровадженням християнства, проте саме після цього походу в регіоні Попруття і Середнього Подністров'я припиняють існування більшість язичницьких капищ. Окрім того, починається спорудження князівських фортець та сторожових городищ, які з часом стали адміністративними центрами регіону.

Зважаючи на лаконічність, ми можемо помітити, що літописець не розкриває саму суть походу, як це він здійснив під 981 і 982 р., коли племена в'ятичів відмовилися коритися князю. Ймовірно, даний похід на білих хорватів міг мати на меті розв'язання декількох завдань, одне з яких було християнізацію краю.

Взагалі 90-і роки X ст. були вкрай важкими для Київської Русі. Саме в цей час спостерігається найбільший натиск печенігів на Русь, які доходили навіть до Києва і щоб здійснити похід в регіон Середнього Подністров'я і По-

1 Повість Временных лет по Лаврентиевскому списку [ПВЛ]. – СПб, 1910. – С.114.

2 ПСРЛ, т.2. Ипатьевская летопись. Фототип. изд. 1908 г. – М., 1962. – Стб.106.

пругтя потрібно була вагома причина, яку ми вбачаємо, окрім підкорення даного племені в християнізації краю. Фактично результатом походу стало цілковите спустошення території у межиріччі Верхнього Прута і Середнього Дністра, можливо примусове переселення, де практично зі 120 давньоруських поселень, городищ – залишаються одиниці¹.

Щодо початку християнізації, то саме в кінці X ст. офіційно припиняє своє існування «збучський язичницький комплекс», який розташовувався в середній течії Збруча, на правому березі, біля с. Личківці (тепер Гусятинський район Тернопільської області), Знаковою культурною пам'яткою цього святилища був славнозвісний Збруцький ідол «Святовит» (з IX ст.), який в добу християнізації Середнього Подністров'я був знятий з п'єдесталу і віднесений на віддаль 1,5 км до річки Збруч й затоплений в її водах (або з метою порятунку від наруги і знищення, або як символ торжества нової віри).²

Така сама участь очікувала і на більшість язичницьких пам'яток, які розташовувались в даному регіоні. Всього на цій території зафіксовано І.С. Винокуром понад 30 пунктів, в яких виявлено кам'яні антропоморфні ідоли, що розташовувались компактно в середньому на віддалі 40 – 50 км один від одного³. Зокрема, язичницькі ідоли та капища виявлені на лівобережжі Середнього Дністра біля сіл Кременна Городоцького; Юрківці Чемеровецького; Бакота, Суржинці Кам'янець-Подільського; Іванківці, Ставчани, Каліус Новоушицького районів Хмельницької області.

1 Михайлина Л.П. Населення Верхнього Попругтя VIII-X ст. – Чернівці: Рута, 1997. – 144 с.

2 Русанова И.П., Тимошук Б.А. Языческие святилища древних славян. – М.: Наука, 1993

3 Винокур І.С. Давньослов'янське і давньоруське язичництво на Середньому Дністрі //VII Подільська історико-краєзнавча конференція: Тези доповідей. Секція археології. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 41-42

Якщо ж зважити на те, що Середнє Подністров'я було віддалене від основних політичних і культурних центрів давньоруської держави, то відмова білих хорватів приймати нову релігію, зважаючи на складну ситуацію з постійними набігами печенігів для Києва виглядає цілком логічно. І припинення існування більшості язичницьких культів в регіоні слід пов'язати з походом Володимира I у 993 р.

Головною ознакою християнізації краю на першому етапі слід вважати побудову перших печерних монастирів по р. Дністер в середині XI ст. Масове будівництво печерних скитів по всій Київській Русі пов'язують з ім'ям Антонія Печерського (983-1073), який відвідав Палестину і прийняв постриг на Афоні. В 1028 р. він повертається на Русь і засновує скит біля с.Берестово, який з часом трансформується в Києво-Печерську лавру.

Подільська народна традиція також пов'язує освоєння дністровських печер з діяльністю преподобного Антонія Печерського Історик Ю.Й. Сіцінський записав переказ про те, що «преподобний Антоній..., коли йшов з Афону до Києва, то проходив через Поділля (Пониззя) і недалеко коло Могилева-Подільського, там, де тепер село Лядава при р. Дністрі, викопав у скелі печеру і тут перебував деякий час. У Лядаві є печерна церква, викопана, як твердить переказ, київським подвижником»¹. Тут він виховав своїх учнів-послідовників, що діяли на Середньому Подністров'ї. З цього часу, тобто з початку XI ст. і розгорнуто масову християнізацію культових печер.

В регіоні відомий цілий ряд давніх скельних печерних монастирів. Їхні рештки зафіксовані, зокрема, вздовж лівого берега Дністра в Студениці, Субочі, Бакоті, Лядаві, по його притоках Смотричі – Залуччі, Ушиці – в с. Сокольці та інших місцях; на правому березі Дністра – На-

1 Сіцінський Є. Муровані церкви на Поділлі. – Львів; Кам'янець-Подільський, 1925. – 65 с.

горянах, Галиці, Непоротове, Василеві тощо. Загалом у цьому регіоні дослідники нараховують 42 скельні монастирі¹, який за кількістю скельних комплексів є найбільшим у Європі. Практично монастирі розміщені на відстані 15-25 км, що дорівнює одноденному переходу. Дослідники вважають, що вони утворювали мережу місіонерських християнських центрів, діяльність яких упродовж значного часу підготувала і здійснили християнізацію слов'ян усього Подністров'я та суміжних земель.

З другої чверті XII ст. і до монгольського нашествия в XIII ст. настає другий етап християнізації краю. Середнє Подністров'я адміністративно входить до складу спочатку Галицького, а з 1199 р. – Галицько-Волинського князівства і відоме в літописах під назвою Пониззя. Саме в XII-XIII ст. на Пониззі спостерігається бурхливий розвиток міст та містобудівництва. На XII ст. християнство стає домінуючою релігією серед давньоруського населення, хоча на сторінках літописів ще можна зустріти волхвів, які «сіяли смуту», і переважно з'являлися на північному сході давньоруської держави.

Головною ознакою християнізації Пониззя було спорудження у містах, городищах і селах християнських храмів, які за своєю архітектурою, розписом, по суті, є однотипними стосовно церковного будівництва в інших князівствах і землях України-Русі. Одним з визначних центрів християнства на Пониззі були м. Василів та Бакота. Зокрема, Василів вважався містом храмів. Представник Віденського антропологічного представництва кінця XIX ст. Р.Ф. Кайндль провів у 1899-1900 рр. розвідкові роботи у літописному Василеві. Він відкрив на Західному схилі гори Хом фундаменти давньоруської церкви, посередині яких у неглибоких ямах знаходились кам'яні саркофаги, що містили рештки поховань. Тут же знаходився мо-

1 Рідуш Б.Т. Культіві печери Буковинського Подністров'я //Буковина: Історико-етнографічний вісник. – Чернівці, 1996. – Вип.1. – С. 3-10.

гильник XII-XIII ст. з кістяками та фрагментами давньоруської кераміки¹.

Ще в 1948, а згодом у 1958-1959 рр. Б.О. Тимощук під час археологічних досліджень в урочищі Мури Василева натрапив на кам'яний саркофаг і розкопав фундаменти триапсидного храму XII ст., де були знайдені архітектурні деталі, культові речі, поховання, полив'яні плитки та уламки давньоруської кераміки². Цей храм був збудований з білого тесаного каменю і став визначною християнською архітектурною пам'яткою для всієї Галицької Русі того часу³. Археологічні данні підтверджують факт, що Василів дійсно був значним центром християнської віри в Пониззі. Загалом Б.О. Тимощук відкрив і обстежив на Буковині понад 40 пам'яток, які стосуються християнських вірувань місцевого населення XI-XIII ст.⁴

Одним з центральних християнських культових споруд Пониззя, згодом Поділля, за ступенем збереженості та вивченості провідне місце займає Бакотський скельний монастир над Дністром. Він уперше згадується в Литовсько-Руському літописі XIV ст. у зв'язку з приходом на Поділля біля 1362 р. литовських князів Коріатовичів. Літописець засвідчує, що ці князі прийшли і в Бакоту «и на первое нашли собі твержю. на рецѣ Смотри. а в другомъ мѣсте были черницы в горе. в томъ мѣсте наредили город Бакотоу»⁵. Він знаходився на південно-східній околиці Бакоти, в урочищі Монастирисько, на ви-

1 Фрунчак С., Фантух А. З археологічної спадщини Р.Ф. Кайндля // Постаті української археології: Матеріали і дослідження з Прикарпаття і Волині. – Львів, 1998. – Вип.7. – С.90-91.

2 Тимощук Б.О. Літописний Василів – місто Галицької Русі. – Чернівці: Прут, 1992. – С.21.

3 Логвин Г.Н., Тимощук Б.А. Белокаменный храм XII века в Васильеве // Памятники культуры СССР: исследования и реставрация. – М.: Наука, 1961. – Вип. 3. – С. 37-50.

4 Пивоваров С.В. Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра. – Чернівці: Зелена Буковина, 2001. – С.6.

5 ПСРЛ. т.17. Литовско-белорусские летописи. – СПб., 1907. – С.82.

соті близько 70 м, на середній терасі стрімкого південно-західного схилу скелястої Білої гори, що підноситься над лівим берегом Дністра на 130 м, займаючи площу понад 2 га, і являє собою вапнякову скелю.

Існування монастиря дослідники (В.Б. Антонович, Ю.Й. Сіцінський, Б.О. Тимощук, І.С. Винокур та ін.) обмежують XI – 30-ми роками XV ст., уточнюючи, що окремі печери комплексу були язичницькими капищами ще з епохи бронзи і до середини 1-го тис. н.е. З огляду на знахідки на стінах печер хрестоподібних петрогліфів, датованих за румунськими й гуцульськими аналогами VIII-XI ст.¹, не виключено, що початок формування монастиря варто пов'язувати з більш раннім часом². Подібні знаки виявлено в скельних монастирях Лядави і Нагорян.

У 1891-1892 рр. В.Б.Антонович провів розкопки Бакотських печер. Під час досліджень рельєфно визначилися рештки скельного печерного монастиря. На майданчику 29 x 8-9 м, витягнутому смугою вздовж урвища на висоті 70 м на рівнем води в Дністрі, у прямовисних скелях, які знаходяться на відстані 8-9 м від краю укосу гори, було досліджено три печери або коридори. Перша печера-коридор мала в довжину 8,5 м при ширині 1,6 і висоті біля 2,13 м. У глибині печера-коридор розширюється і утворює справа кімнату 2,1 x 2,1 м. При вході до коридору з боку урвища зліва прилягає ще одна келія площею не більше 4 кв. м. Отвір другої печери-коридору знаходиться від першої на відстані 6,2 м. Довжина цієї печери 6 м при ширині 1,5 м і висоті 2,13 м. При вході до цього коридору зліва прилягає невелике приміщення (2,5 x 1,2 м), справа ще одне таке (2,5 x 2,5 м). Третя печера розташована у 6 м південніше. Її довжина біля 10 м, ширина при

1 Бандрівський М.С. Про петрогліфи Середнього Подністров'я // VII Подільська історико-краєзнавча конференція: Тези доповідей. Секція археології. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 60-61.

2 Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства, 1994. – С.201.

вході і до середини коридору вглиб – 1,6 – 1,7 м, а від середини у східному напрямку приміщення в скелі розширюється до розмірів 4 x 4,5 м. У стінах описаних коридорів на висоті 4,5 м від основи вибито 17 довгастих ніш довжиною під зріст людини (1,6 – 1,9 м). На скельній підлозі коридорів зафіксовано 19 гробниць (чотирикутні і продовгуваті заглиблення), в окремих з яких були виявлені людські кістки¹.

Вхід до монастиря знаходився на вершині гори і двома закрутами спірального коридору-колодязя (нині завалений) спускався в нижній ярус, де розміщувалася церква, усипальні та келії. З обрушенням масиву скелі у Дністер західна частина комплексу відкрилася просто неба. Нижній, зруйнований ярус закрито спорудженим у 1893 р. чотириметровим підпірним муром. Верхній ярус зберігся лише у східній вівтарній частині. Нави розділялися вирубаними у скелі стовпами. У центральній та південній навах збереглися рештки стрілчастих склепін². Між першою і другою печерами монастиря знаходилася арка, а перед нею – наче стіл з каменю, а далі рештки кам'яних стовпів, які, очевидно, підтримували склепіння центрального нава. При розчистці у вказаному місці було виявлено кам'яні глиби з рештками фрескового розпису. Ю.Й. Сіцинський вважав, що тут знаходилася печерна церква скельного монастиря³. На думку сучасного архітектора О.А. Пламеницької, насправді храм святого Михаїла повністю знаходився всередині скелі й мав тринавову структуру. Таке розпланувальне вирішення було на той час надзвичайно прогресивним і співзвучним двом

1 Сецинский Е. Бакотский скальный монастырь //Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Каменец-Подольский, 1890-1891. – Вып. 5. – С. 217-227.

2 Пламеницька О.А. Християнські святині Кам'янця на Поділлі. – К.: Техніка, 2001. – С.17.

3 Сецинский Е.И. Археологическая карта Подольской губернии //Труды XI Археологического съезда в Киева. – М., 1901. – Т. 1. – С. 293-295.

київським Михайлівським храмам – Видубецькому (1070-ті рр.) та Золотоверхому (1108-1113 рр.) монастирям¹.

Загалом техніка вирубки в скелястій породі Білої гори в Бакоті при спорудженні печер-коридорів, приміщень для келій, ніш і гробниць у стінах аналогічна збудованим скельним монастирям Середнього Подністров'я Лядави, Нагоряни, Непоротове, Сатанівська Слобідка й іншим²

Поблизу розчищеного входу до монастиря, на південній стіні, на прямовисній рівній поверхні стелі виявлено напис, виконаний уставом слов'янського кирилично-го письма: «БЛГВИ ХЪ ГРИГОРЬЪ ИГУМ НА ДАВШАГО СНАУ СІМУ МИХАЛУ». Пізніше над цим основним написом хтось вибив меншими літерами інший: «Григорію оудвиглъ место се». По боках і внизу напису були простежені ще якісь значки або букви, а зліва вирізьблено рівнораменний хрест і погруддя чоловіка з бородою, які разом і з рештками чотирьох фресок у червоно-чорній гамі ще існували в 1891-1892 рр. і до нашого часу дійшли лише їхні фотографії³.

Вказані написи і за змістом і палеографією дають можливість датувати скельний монастир XI – початком XII ст. На думку академіка М.М. Тихомирова, який відвідав в 1962 р. Бакотський монастир і познайомився на місці з давньоруським написом, приписка за палеографією відноситься до кінця XII – початку XIII ст. Як встановили дослідники, графіті з Бакотського монастиря нагадують і наскельні написи Лядавського монастиря⁴.

1 Пламеницька О.А. Новий погляд на початки християнської архітектури в Україні-Русі (скельні монастирі Наддністрянщини) //Українська Академія мистецтва: Дослідницькі та науково-методичні праці. Вип. 7. – К., 2000. – С. 144-151.

2 Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлезнавства, 1994. – С.200.

3 Сецинский Е. Бакотский скальный монастырь //Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Каменец-Подольский, 1890-1891. – Вып. 5. – С. 217-227

4 Широцький К.В. На руїнах Бакоти (з подорожніх вражень) //Літературно-науковий вісник. – Львів, 1912. Кн. 1. – С.75.

В 2006 р. під час робіт, що проводились в Бакотському скельному монастирі (оббивання нависаючого над пам'яткою каміння) та облаштуванні стежок, що ведуть до монастиря та джерел, працівником НПП «Подільські Товтри» Т.В. Горбняком було виявлено дві ніші та людські кістки, які виходил на поверхню стежки.

У вересні 2007 р. експедицією Кам'янець-Подільського державного університету було проведено розвідкові роботи на території Бакотського скельного монастиря. Під час робіт, було виявлено 2 ніші та парне поховання. Дослідженні ніші знаходяться в південно-західній зовнішній частині скелі, безпосередньо перед входом до центральної частини монастиря.

Ніша №1. розташована в південній частині зовнішньої скелі монастиря, має трапецевидну форму та орієнтована на південь. Її розміри: висота – 0,81 см, ширина верхньої частини – 0,66 см, нижньої частини – 0,8 см. Заглиблення ніші становить – 0,69 см, при цьому права стінка має глибину 0,67 см, ліва – 0,57 см. Заглиблена частина долівки складає 0,95 см. При розчистці заповнення ніші було виявлено фалангу пальця стопи.

Ніша №2. Знаходиться з південної сторони зовнішньої скелі, має аркоподібну форму, та орієнтована на захід. Її розміри: висота – 1,27 м, ширина верхньої частини – 0,68 см, нижньої – 1,15 м. Заглиблення ніші – 23 см – верхньої частини. Ніша є частково відкритою. Її загальна довжина складає – 2,5 м. Відстань між нішами скаладе близько 1,8 м.¹

Подібні ніші зустрічаються й у інших печерних монастирських комплексах (Старий Орхей, Галиця, Оксанивка та ін.). Їхнє призначення остаточно не з'ясоване.

1 Баженов О.Л., Мегаєв В.П. Про перспективи дослідження Бакотського скельного монастиря /О.Л. Баженов // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол. Завальнюк О.М. (співголова), Войтенко В.І., Баженов Л.В. (відповід. редактор) та ін.. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т.1. – С.212.

Т.Бобровський припускає, що це так звані ісихастерії.¹

Майже синхронно в часі з Бакотським скельним монастирем бере свій початок Лядовський монастир, який був заснований в першій половині XI ст. та існував аж до XIX ст.. Лядовський Свято-Усікновенський скельний чоловічий монастир знаходиться на південно-західній околиці села Лядова, Могилів-Подільського району Вінницької області. Розмістився монастир на лівому береговому схилі Дністра за 0,5 км нижче устя р. Лядови. Скеля, в якій висічені приміщення монастиря і яку місцеві жителі здавна називають Церковною горою. Він складається із трьох печерних церков: Усікновіння Глави Іоана Предтечі, святої великомучениці Параскеви П'ятниці і преподобного Антонія Печерського. Церкви Іоана Предтечі та Параскеви розміщуються у двох суміжних гротах, є складними за конфігурацією та з'єднані між собою переходом. На невеликій відстані від цих печер знаходилася келія Антонія Печерського. У 1894 році тут було відновлено й освячено Свято-Антонієвську церкву.

На правому березі Дністра Пониззя існували печерні монастирські комплекси у Василеві, Галиці, печерні каплиці у Бабині, Хрещатику, печера Мартинівська біля с.Вікно та ін.

Зокрема, на високому правому березі Дністра (80-100 м на рівнем ріки), між селами Непоротове і Ломачинці, в урочищі Монастир на північно-східній околиці с. Галиця (колишній літописний Кучелмин) у скельних печерах розмістився монастирський комплекс XII-XIII ст.² Він складався з 9 штучних порожнин різних розмірів та призначення. Площі найменших становлять 2 x 2 м і до

1 Рідуш Б. Бакотсько-Комарівський білатеральний скельно-печерний комплекс // Археологічні студії / Інститун археології НАН України, БЦАД при Чернівецькому національному університеті ім.Ю.Федьковича. – Київ-Чернівці: ТОВ “Видавництво “Наші книги», 2008. – Вип.3. – С.232.

2 Рідуш Б.Т. Печерні монастирі Буковини // ПССІАЕ. – Чернівці, 1997. – Вип.3. – С.108-111.

2 м висотою. Келії та господарській приміщення досягають 3 x 3,5 м заввишки. Найбільше приміщення має ширину 4 м, довжину 8 м і висоту до 3,5 м. Портал храму вироблений кам'яною кладкою (нині напівзруйнована), а саме приміщення підняте на 3 м вище від келій, до нього ведуть кам'яні сходи. На схилі у лісі, на відстані 50 м від монастиря знаходиться ще одна вирубана у скелі печера. Вона має прорубане вікно та прямокутний підлогу. Ще два монастирських приміщення виявлено вгору по течії Дністра на схилах. Їхню культову приналежність засвідчують вирізані на стінах хрести. Загалом як на той час вражають грандіозні розміри монастирського комплексу, які засвідчують, що він був невід'ємною складовою великого міста Кучелміна і значним християнським центром прикордонного Пониззя. Нині від монастиря залишилися численні ніші, гроти, які зяють у вапняковій скелі.

Важливим елементом християнізації Пониззя було поширення культової атрибутики (натільні кам'яні та металічні іконки, хрести, хрести-складні /енколпіони/ та ін.), яка не тільки символізувала прибічників нової релігії, але й, за переконанням віруючих, оберігала їх від злих сил. Тільки на території колишнього Пониззя, в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра за різних обставин знайдено понад 60 предметів християнської культової атрибутики, з них 35 екземплярів виявлено під час археологічних досліджень (Василів – 8, Чорнівка – 20 та ін.)¹.

Іконографічна традиція виготовлення натільних мініатюрних іконок (так звані воротні іконки) з різних порід каменю та металів прийшла на Русь із Візантії та Сирії і знайшла своє продовження у місцевих київських, га-

1 Пивоваров С.В. Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра. – Чернівці: Зелена Буковина, 2001. – С.61; Пивоваров С.В. Кам'яні іконки в давньоруських старожитностях Буковини //Етнокультурна у контексті світової історії: Матеріали Міжнародного наукового семінару “Березовські читання». – Чернівці: Прут, 2004. – С. 98.

лицьких та інших майстрів¹. На них представлені найперші за часом іконографічні сюжети і лицьові зображення, які відображають розвиток стилю і різноманітність художніх прийомів обробки каменю. Цим виробам надавалась і певна символіка, пов'язана з давніми світоглядними поглядами, розкриття яких збагачує наші знання про духовну культуру Київської Русі, і Пониззя зокрема. На відміну від Візантії, де іконки вирізалися з коштовних каменів, у князівствах Русі матеріалом слугував камінь місцевих м'яких порід – вапняк, мергель, різновиди піщаника і глиняних сланців, привізний напівкоштовний стеатит². Однак такі іконки виготовлялися вручну і становили індивідуальні вироби, з-поміж них немає ідентичних екземплярів. Їх можна зіставити тільки за близькими стилістичними ознаками і певними прийомами різьби, характерними для одного майстра або іконографічної традиції, поширеної на певній території³.

Зразки таких іконок у кількості 5 штук виявлені під час археологічного дослідження Чорнівської феодальної садиби давньоруського Пониззя. Перша з них іконка вирізана з каменю-аргіліту темно-коричневого кольору⁴. Вона однобічна, злегка овальна, зі сторонами 4,6 x 4,2 см, завтовшки 0,6 см. Край іконки оконтурений невисокою рельєфною рамкою шириною 0,3 см, висотою 0,2 см. На іконці збереглося чітке зображення Ісуса-Христа-Емануїла, виконане строго у фас. Права рука і обличчя частково стерті, ліва рука зігнута в лікті. Над головою

- 1 Николаева Т.В. Древнерусская мелкая пластика из камня XI-XV вв. – М.: Наука, 1983. – С.5; Порфиридов Н.Г. О мастерах, материалах и технике древнерусской мелкой каменной пластике //СА.- 1975. – № 3. – С. 75.
- 2 Мисько Ю. Християнські культові старожитності давньоруського періоду з території Буковини //ПССІАЕ. – Чернівці, 1999. – Т. 2. – С.159.
- 3 Николаева Т.В. Древнерусская мелкая пластика из камня XI-XV вв. – М.: Наука, 1983. – С.5.
- 4 Пивоваров С.В. Кам'яні іконки в давньоруських старожитностях Буковини // Етнокультурна у контексті світової історії: Матеріали Міжнародного наукового семінару «Березовські читання». – Чернівці: Прут, 2004. – С. 98-107.

прокреслений двома лініями німб із виписаним хрестом. З обох боків постаті вміщено напис у вигляді врізної монограми «ІС ХС» із титлами¹. Найближча аналогія цій іконці знайдена біля Княжого двору і Десятинної церкви в Києві і датується XII-XIII ст. За стилем і прийомами обробки ця іконка відноситься до південно-руської групи виготовлення². Проте цей вид культової атрибутики не належав до масових. За вартістю він був доступний лише заможним верствам населення.

Друга іконка з Чорнівської садиби виготовлена з напівкоштовного каменю-стеатиту темно-сірого кольору із зеленкуватим відтінком. Нижня частина іконки пряма, верхня – дугоподібно звужується і закінчується вушком для шнура. Вона теж однобічна. На іконці високим рельєфом вирізано також чотирикінцевий хрест³. За манерою передачі хреста та форми рельєфної рамки і щитка, її можна віднести до типу херсонеських ікон, де виготовлялися культові предмети з стеатиту⁴.

Цікавим аналогом кам'яних іконок, є знайдена на території, яка прилягає до Бакотського скельного монастиря, невеличка шиферна іконка, що зберігається в Кам'янець-Подільському історичному музеї-заповіднику. Її розміри 5,5 x 4,4 см, товщина 0,5 см. Високою технікою різьблення на ній зображено постать воїна Дмитра Солунського, який стоїть трохи розтавивши ноги і спираючись однією рукою на щит, а другою – тримаючи списа. Два ангели підлітають до нього. Один з них подає Дмитрові меч, щоб він боровся з ворогами України-Русі, а другий –

1 Возний І.П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII-XIII ст. – Чернівці: Рута, 1998. – С.112.

2 Николаева Т.В. Древнерусская мелкая пластика из камня XI-XV вв. – М.: Наука, 1983. – 175 с.

3 Возний І.П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII-XIII ст. – Чернівці: Рута, 1998. – С.112-113.

4 Николаева Т.В. Древнерусская мелкая пластика из камня XI-XV вв. //Свод археологических источников. – Москва-Ленинград, 1983. – Т.1-60. – С.5, табл.7.

увінчує його німбом слави¹. Як відомо, прекрасна кольорова мозаїка із зображенням Дмитра Солунського з списом, мечем і щитом початку XII ст. знаходилась у Михайлівському Золотоверхому соборі Києва².

Загалом кам'яні культові іконки були доступні лише заможним верствам населення. Вони виготовлялися не тільки у Візантії, Херсонесі чи Києві й поширювалися по князівствам і землям України-Русі, але й така майстерня по виробництву кам'яних іконок знаходилась на Пониззі, рештки якої археологічно досліджені в 1998 р. у літописному Онуті (сучасне с. Онут Заставнівського району Чернівецької обл.)³.

Найбільш поширеними в населення князівств та Пониззя були натільні іконки виготовлені з металів: міді, бронзи, сплавів олова, рідше срібла і золота. Зокрема, таким зразком слугує знайдена на Чорнівському городищі добре збережена бронзова іконка XII ст., загальним розміром 4,5 x 4,5 см. На ній зображена Богоматір в іконографічному тані Одгітрії, яка тримає дитину на лівій руці. Права рука зігнута у лікті в сторону Ісуса, над головою двома лініями окреслений німб, в який вписаний хрест. У правому кутку іконки позначені літери «Г. Н. Л». По периметру вона окантована невисоким рельєфним бортиком шириною 0,5 см, висотою 0,2 см.⁴. Мідна іконка іншого типу виявлена в урочищі Городисько біля літописного м. Каліуса на лівому березі Дністра. Боротьба про-

-
- 1 Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства, 1994. – С.164; Логвин Г.Н. Скульптура та різьблення XIV – першої половини XVI століття // Історія українського мистецтва. – К.: Вид-во УРЕ, 1967. – С. 107-108
 - 2 Історія українського мистецтва: в 6 томах. Епоха Київської Русі. - К.: вид-во АН УРСР, 1966. – Т.1. – С.297.
 - 3 Пивоваров С.В. Літописний Онут //Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології (Збірник наукових праць ЧДУ). – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – Т. 2. – С. 91-99.
 - 4 Возний І.П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII-XIII ст. – Чернівці: Рута, 1998. – С.113.

ти монголо-татарських загарбників зумовила велику популярність іконок із зображенням святих воїнів. На цій іконці зображені образи Бориса і Гліба. Датується вона XIII ст.¹.

До масових культових предметів належать натільні, які носили під одягом, та нагрудні хрести, виготовлені з дерева, випаленої глини, каменю, міді, олова, свинцю, бронзи, срібла й золота. Зразком таких культових виробів є знахідка на Чорнівському городищі натільного хреста, зробленого з каменю-сланцю темно-сірого кольору, із сторонами 1,6 x 1,6 см. Кожний кінець хреста закінчується різьбленою кулькою. Хрести такого типу широко побутували на теренах України-Русі в XII-XIII ст. На цьому ж городищі знайдено натільний хрест із свинцево-олов'яного сплаву, розміром 1,1 x 1,1 см, виготовлений у двосторонній формі. Кожний із його чотирьох кінців закінчувався пірамідкою із трьох кульок. У передхресті також розміщена кульки, які імітують зернь. Такі хрести були розповсюджені в князівствах і у Західній Європі².

Одним із центрів ремісничого виробництва натільних хрестів для населення Пониззя було велике городище XI-XIII ст. біля с. Міцівці на лівій притоці Дністра Студениці. Тут досліджені залишки ливарних і скляних майстерень, знайдені напівфабрикати мідних, бронзових, з сірого з вкрапленням граніту та коричнево-червоного шиферу натільних хрестиків³. Особливу цікавість становлять дві кам'яні ливарні форми для виготовлення скроневиx при-

1 Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлезнавства, 1994. – С.164; рис.117.

2 Возний І.П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII-XIII ст. – Чернівці: Рута, 1998. – С.114-115.

3 Захар'єв В. Давньоруські пам'ятки на Дунаєвечині: нові відкриття //Хмельниччина: роки становлення та поступу (Матеріали Всеукр. наукової історико-краєзнавчої конференції). – Хмельницький: Доля, 1997. – С.222-226; Археологія Дунаєвечини (збірник першоджерел, наукових повідомлень, тез краєзнавчих конференцій, каталог пам'яток) /Упоряд.: Шмаєнік М.Д., Захар'єв В.А. – Хмельницький: Б.В., 1992. – 59 с.

крас та натільних хрестиків XII – початку XIII ст. виявлені у 1991 р. М.П. Сохацьким під час дослідження давньоруського селища на лівобережному Пониззі поблизу сучасного села Глибочок Борщівського району Тернопільської області, в урочищі Попові Долини¹.

Однак до справжніх витворів художнього мистецтва варто віднести поширені в Київській Русі, в тому числі й на Пониззі, так звані хрести-енколпіони, які носилися на грудях поверх одягу. Сама назва походить від грецького слова «енколпізо» – «зберігаю на грудях», відповідно енколпійон означав «нагрудний хрест»². Вони виготовлялися переважно з металів. Їх майстерні знаходилися в Києві, Чернігові, Галичі та інших ремісничих центрах. Вони за формою виготовлення були схожі, однотипні, проте різнилися за будовою, характером зображень, за якістю та індивідуальністю роботи майстрів. Виробництво енколпійонів відзначалося високою художньою майстерністю і почасти носило ювелірний характер³.

На Чорнівській садибі виявлено два хрести-енколпіони. З них найкраще уцілів один, знайдений у 1982 р., який датується XII – початком XIII ст. Бронзовий хрест складався з двох втулок, скріплених осями, пустотілий, має розмір 5,7 x 8,6 см. Заокруглені кінці хреста мають виступи, посередині яких розташовані медальйони з погруддями святих (у верхній частині – св. Микола, у нижній – св. Георгій). На лицьовій стороні верхньої ступиці вміщено сюжет розп'яття Христа без виділення «хресного дерева». Над німбом вміщено хризму-монограму «ХСІС». Майже стерті обабіч постаті розп'ятого Христа написи читаються: «кр/ес/ть намь похвала, кр/ес/ть намь у/тешение».

1 Матеріали археологічних досліджень М.П. Сохацького за 1991 р. // Борщівський краєзнавчий музей Тернопільської області. Фонд археології краю.

2 Цинкаловський О. Хрести-енколпіони // Православний календар. – Варшава, 1974. – С.5-28.

3 Корзухина Г.Ф. Киевские ювелиры накануне монгольского завоевания Руси // СА. – 1950. – Т.14. – С.219-220.

На зворотній стороні зображено Богоматір у повний зріст, в хітоні з долонями перед грудьми. Вона відноситься до іконографічного типу Перівлепти, популярного у Візантії. Над німбом Богородиці та обабіч її фігури нанесений текст, який читається в дзеркальному відображенні як «Святая Богородице, помагай». Всі фігури на хресті виконані рельєфною технікою¹. На думку Б.А. Рибакова, такий характер напису сприймався як особливий магічний прийом і, вірогідно, сприяв збуту виробів². Одна з майстерень, яка виробляла такі хрести, була розташована в Києві, поблизу Десятинної церкви³.

При дослідженні літописного Василева, в урочищах Монастир, Замчище і Хом знайдено кілька бронзових хрестів-енколпіїв. Один із них виготовлений у формі латинського хреста з ледь розширеними кінцями і трохи подовженим нижнім перехрестям, розмірами 4,9 x 10 см, датується XII-XIII ст. Сюжет розп'яття тут подано без підкреслення мотиву страждання. Навпаки малюнок витягнутого бородатого обличчя Христа розташований прямо і високо, на вертикальній площині хреста, стоячи, з напівзігнутими в ліктях руками і витягнутими неприродно видовженими пальцями, що нагадує іконографічний тип Христа Тріумфатора. Німб поділено шістьма подвоєними смугами на сектори. Над розп'яттям вміщено прямокутник з вписаним в нього андріївським хрестом. Від боків прямокутника відходять трикутники зі зрізаними верхівками, утворюючи хрестоподібну фігуру. На лівому плечі горизонталі хреста вміщена знизу хризма «ІСХС», на право-

1 Возний І.П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII-XIII ст. – Чернівці: Рута, 1998. – С.114; Мисько Ю. Християнські культові старожитності давньоруського періоду з території Буковини // ПССІАЕ. – Чернівці, 1999. – Т. 2. – С.163.

2 Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. – М.: Изд-во АН СССР, 1948. – С.262.

3 Корзухина Г.Ф. Киевские ювелиры накануне монгольского завоевания Руси // СА. – 1950. – Т.14. – С.219.

му – прорисовуюються літери «NHICI»¹. Вироблений по типу близькосхідної (сирійської) культової металопластики².

Під час археологічних досліджень городища біля с.Гринчук на лівому березі Дністра (сучасний Кам'янець-Подільський район Хмельницької обл.) знайдено хрест, який належить до поширеного типу борисоглібських рельєфно-черневих енколпіїв. Бронзовий, розмір по кінцям хреста 5,8 x 4,8 см, який датується другою чвертю XII – серединою XIII ст. Все поле нижнього кінця хреста займає постать князя, виконана в низькому рельєфі. На решті кінців хреста, в округлих медальйонах зображені напівпостаті святих, виготовлених технікою черні³. Аналогічний борисоглібський бронзовий хрест знайдено в околицях літописного Каліуса (біля с. Каліус Новоушицького району на Хмельниччині) на лівому березі Дністра⁴.

У Подністров'ї на території Тернопільської області енколпії виявлені в 17-ти пунктах. З-поміж них науковий інтерес складає знахідка енколпії в м. Мельниці-Подільській Борщівського району. Він відлито з бронзи в односторонній формі. На лицевій стулці хреста зображено розп'ятого Ісуса з німбом, в довгій набедреній пов'язці, стопи ніг якого спираються на підставку чотирикутної форми. На кінцях рамен, крім нижнього, в медальйонах зображені Богородиця – зліва, Бог – батько – зверху та апостол Іоан

- 1 Пивоваров С.В. Християнські реліквії літописного Василева //Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці: Місто, 2000. – Вип. 2. – С. 14; Мисько Ю. Християнські культові старожитності давньоруського періоду з території Буковини //ПССІАЕ. – Чернівці, 1999. – Т. 2. – 165-166.
- 2 Корзухина Г.Ф. О памятниках так называемого «корсунского дела» на Руси // Византийский временник. – М., 1958. – Т. 14. – С.132; Куницький В.А. Близькосхідні енколпії на території Південної Русі // Археологія. – 1990. – №1. – К.: Наукова думка, 1990. – С.107.
- 3 Пачкова С.П., Орлов Р.С. Борисоглебский энколпион из раскопок древнерусского городища у с. Гринчук //Советская археология. – М., 1980. – № 3. – С. 298-301.
- 4 Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства, 1994. – С.164; рис.117.

– справа. За характером зображень його можна віднести до розповсюджених на території Русі предметів культу XI століття¹. Аналогічний хрест-енколпійон, яким користувалися жителі давньоруського Пониззя, знайдений біля с. Зеленче Тереховлянського району на Тернопільщині².

На території м.Чернівці (р-н вул. Сібірської) знайдений хрест-енколпійон, в якому у медальйонах зображені: вгорі – Спас Вседержитель, внизу – воїн Дмитрій Солунський, зліва – діва Марія, справа – Іоанн Богослов³. Аналогічні енколпійони походять із Середнього Подніпров'я (Києва, Княжої гори в Каневі, с.Пекарі Черкаської обл. тощо) та Західних областей України (Тернопільської, Львівської, Івано-Франківської, Волинської)⁴.

Таким чином, як засвідчують вищевикладені факти, християнська культова атрибутика у всій своїй різноманітності (натільні іконки та хрести, хрести-енколпійони) мала масове розповсюдження на Пониззі в XI-XIII ст., що промовляє про перемогу тут християнської віри. З іншого боку, ця атрибутика потрапляла у даний регіон як з майстерень ряду князівств України-Руси, так і виготовлялася місцевими ремісниками. Відповідно предмети культу за змістом вираження і мистецькими можливостями виробництва мали форми і характер спільні для всієї Русі,

-
- 1 Гаврилюк О. Давньоруські старожитності Борщівщини // Літопис Борщівщини: Історико-краєзнавчий збірник. – Борщів: МП «Чумацький шлях», 1993. – Вип. 2. – С. 14, 16.
 - 2 Власова Г.М. Бронзовые изделия XI-XIII вв. из села Зеленче // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – Одесса, 1962. – Вип. 2. – С.253.
 - 3 Майоров В.В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период: Князь, бояре и городская община. – СПб.: Университетская книга, 2001. – С.168; Вознесенская Г.А. Кузнечное производство на славянских поселениях Среднего Поднепровья // Использование методов естественных наук в археологии. – К.: Наукова думка, 1991. – С.36-49.
 - 4 Ягодинська М. Хрести та іконки XII-XIII ст. із Західного Поділля // *Studia Archaeologica*. – 1993. – №1. – С.70; Зоценко В.М. Об одном типе древнерусских энколпийонов // Древности Среднего Поднепровья. – К.: Наукова думка, 1981. – С.115-117; Пекарська Л.В., Пуцко В.Г. Давньоруські енколпійони в збірці Музею історії м. Києва // Археологія, 1989. – №3. – С.84-94.

так і набрали місцевих рис і особливостей, притаманних для Галицької землі та в її складі Пониззя.

Одним із наслідків утвердження християнства була поява писемності та поширення шкільництва серед давньоруського населення, в тому числі й на Пониззі. Археологічні матеріали засвідчують, що місцеві мешканці уміли писати та читати. Підтвердженням цьому слугують знахідки на давньоруських поселеннях графіті на посуді, гончарних клеймах, на стінах печерних монастирів, предметах християнського культу та різних побутових речах. Особливої уваги заслуговують знахідки бронзових і залізних писал-стилів, виявлених у Василеві, Ленківцях та інших місцях¹. Писала представляли собою круглі в перетині стержні, один кінець яких був загострений, в інший – виготовлений у формі трикутної чи п'ятикутної лопатки. При допомозі таких писал робили записи на повощених дощечках. Гострим кінцем наносився напис, а лопаткою стиралися непотрібні букви чи слова. В першу чергу писала використовувалися в початкових школах при навчанні учнів письму².

З усього викладеного матеріалу випливає загальний висновок, що спорудження християнських храмів візантійсько-русько-європейської (романської) архітектури, заснування чернечих монастирів, головним чином печерних, численні знахідки християнської культової атрибутики на території колишнього давньоруського Пониззя засвідчують про успішну масову християнізацію населення, починаючи з кінця X – початку XI ст. та її утвердження в XII-XIII ст. і остаточну перемогу над язичницькою вірою. Боротьба між язичництвом і християнською релігією склада-

1 Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К.: Наукова думка, 1982. – С.77; Возний І.П. Поширення писемності на теренах Північної Буковини у XII-XIII ст. //ПССІАЕ. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – Т. 3. – С. 206-208

2 Возний І.П., Михайлина І.П., Пивоваров С.В. Культурний розвиток давньоруського населення Буковини //Любецький з'їзд 1097 р. в історичній долі Київської Русі. – Чернівці: Сіверянська думка, 1997. – С. 123.

ла головну суть нових суспільних, політичних, культурних і духовних перетворень, що відбувалися в Україні-Русі і в досліджуваному регіоні, формувала новий менталітет українського населення. Специфіка цього процесу на Пониззі полягала в тому, що тут поганська віра зуміла зберегти свої позиції аж до кінця XIII ст. і фактично, утримуючи чимало своїх святилиць і навіть храмів, стала центром язичництва Південно-Західної Русі. Християнська культова атрибутика, з одного боку, замінила язичницьку (на місце амулетів прийшло носіння натільних іконок, хрестів та нагрудних енкалпціонів), а з іншого, мала історичну та семантичну спадковість християнських оберегів від язичницьких.

Християнська церква в Україні-Русі і, зокрема, на Пониззі сприяла поширенню слов'янської писемності й освіти. При храмах і монастирях формувалися бібліотеки (легенди розповідають про велику бібліотеку Бакотського скельного монастиря, яка засипана обвалом і досі чекає дослідників), творили літописці, віруючі переважно з числа заможних верств населення тут здобували грамоту, відбувалася підготовка іконописців-художників тощо. Дякуючи цьому, багатим було оздоблення палаців і храмів, що базувалося на майстерності місцевих майстрів: архітекторів, скульпторів, різьбярів, ковалів, художників-фресчистів та іконописців, належно розвивалися мистецтво (художнє, музичне¹ та інші галузі), місцевий фольклор і література. Вершиною останньої є Галицько-Волинський літопис – видатна історико-літературна пам'ятка, рівної якої не було в тогочасному давньоруському світі². Водночас впроваджувались нові культові свята, обряди і традиції. Всі ці реформації й досягнення консолідували суспільство й, отже, творили нову духовну культуру.

1 Кіндратюк Б. Літописні згадки про музичне мистецтво Галицько-Волинської держави // Галичина. – Івано-Франківськ, 1999. – № 3. – С. 162-170.

2 Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь (Історія України в 15-ти томах). – Т. 5. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 1998. – С.295.

ВИСНОВКИ

У ході здійснення системних досліджень нами отримані важливі наукові результати, які дозволяють заповнити прогалини в історіографії проблеми згідно вимог сучасної української історичної науки та висвітлити її у ракурсі нового бачення, суть якого зводиться до того, що Середнє Подністрів'я, а згодом Пониззя XII-XIII століть було тим історичним адміністративно-територіальним регіоном Південно-Західної України-Руси, який брав безпосередню участь у давньоукраїнському етногенезі і творенні давньоукраїнської Галицько-Волинської держави.

Пониззя – південно-східна окраїна Галицько-Волинської держави, почало формуватися ще за часів виникнення Київської Русі в IX – XI ст. і встановилося як особливий, засвідчений у літописанні регіон, у середині XII – середині XIII ст. Його серцевиною виступив басейн Середнього Подністрів'я, який обіймає нині суміжні частини Хмельницької, Чернівецької і Тернопільської областей України загальною площею близько 15 тисяч кв. км. Дністер поділив регіон на лівобережну частину з столицею Бакота (12, 2 тис. кв. км) і правобережну – з головним містом Василів (2,8 тис. кв. км), які об'єднували в собі загальні суспільні риси, притаманні для всієї України-Руси й водночас склали специфічний край Пониззя зі своїми усталеними традиціями життя, які несли на собі відчутні соціально-економічні, політичні, культурні й духовні впливи Галицької землі.

Середнє Подністрів'я було заселено ще з доби палеоліту, густо вкрилося поселеннями за часи трипілля (V – III тис. до н.е.), з початку I тис. н.е. належало ранньослов'янським черняхівським (до V ст. н.е.) та антським племенам (VI – VII ст.), у VIII-X ст. представлене численними східнослов'янськими пам'ятками типу Луки-Райковецької культури. Водночас цей край знаходився

на перехресті міграційних потоків слов'янського населення. Важливу роль в етногенезі слов'ян у Середньому Подністров'ї відіграло переселення сюди з Подніпров'я і південного Побужжя у IX-X ст. споріднених племен уличів і тиверців, з яких останні заселили середню частину території межиріччя Південного Бугу і Дністра та межиріччя Дністра і Верхнього Пруту, а уличі – частково цю землю і нижче по течії названих рік. Зазначені племена згодом стали корінним населенням Пониззя XII-XIII ст. і взяли участь у формуванні української народності. На даний процес своєю самотутністю впливала також нечисленна група білих хорватів, які частково залишилися на правобережному Пониззі під час переселення карпатських слов'янських племен хорватів на Балкани. Аналіз міграційних процесів населення наведений у роботі спростовує існуючу в українській історіографії з XIX ст. теорію обезлюдненості даної території у зв'язку з спустошливими набігами кочівників. Місцеве населення не тільки відбивало ці напади, але й вело повнокровне господарське, політичне, культурне і духовне життя у складі Київської держави.

Спираючись на археологічні дані та сучасні наукові методи аналізу демографічних процесів періоду України-Руси, було здійснено розрахунки чисельності населення та його розміщення на території Середньої Подністров'я впродовж X – XIII ст.

Басейн Середнього Подністров'я в період України-Руси можна умовно поділити на такі етапи історичного розвитку: перший – з кінця IX-XI ст. – входження регіону до складу Київської Русі, час побудови перших укріплених поселень і початків формування оборонного комплексу для захисту південно-західних рубежів держави. Другий – XI – початок XII ст. – край у складі Теревовельського князівства, під час якого на притоці Дністра Сереті споруджуються городища, починає формуватися назва Пониз-

зя. Третій – XII ст. – входження Середнього Подністров'я під назвою Пониззя до складу Галицького, а з кінця XII – у XIII ст. до об'єднаного Галицько-Волинського князівств – період високо розвиненої економіки, інтенсивного будівництва в регіоні міст і поселень, укріплених городищ, значних досягнень у матеріальній і духовній культурі та наростання соціальних і політичних протиріч напередодні і в умовах ординської агресії.

Дослідженнями з'ясовано, що головну складову систему економіки Середнього Подністров'я складало сільське господарство, яке носило комплексний землеробсько-скотарський характер аграрного виробництва, де визначальна роль належала землеробству. Сільське господарство пройшло шлях в орному землеробстві від техніки розпушення ґрунту до прогресивної техніки обробітку пласта. На рівнинних територіях і зручних для обробітку ґрунтах на Пониззі з XII ст. повсюдно спостерігається перехід на трипільну систему землеробства. У гористих ландшафтах, у віддалених від магістральних шляхів місцевостях краю залишалися у XII-XIII ст. такі відсталі системи рільництва, як вогнево-підсічна, перелогова, в кращому випадку двопілля. Селяни Пониззя вирощували землеробські культури в асортименті: озиму і яру пшеницю (переважно полбу-двозернянку), жито, просо, овес, ячмінь, горох, чечевицю, технічні культури льон та коноплі. Тут було розвинене городництво. Практично всі названі землеробські культури вирощуються й досі в Україні, у тому числі в Середньому Подністров'ї. Разом з цим, суттєву роль в економіці галицького Пониззя відігравали мисливство, рибальство, бджільництво, збиральництво та різні домашні промисли.

Високого рівня в середньому Подністров'ї досягло й ремісничє виробництво. Дослідження зафіксували різноманітні знаряддя, які характеризують розвиток ремесла та їх диференціацію: залізні лемеші та різакі-чересла, сер-

пи, коси-горбуші, лопати, замки, тесла, зубила, свердла, цвяхи, ротаційні жорна, рибальські гачки, численні гончарні та ювелірні вироби київського і галицького типу. Для цього періоду характерні інтенсифікація результатів праці, впровадження в різні галузі ремесла нових виробничих технологій та конструкцій (виготовлення нових знарядь праці, прогресивні способи гончарного виробництва, обробки металу, галузева спеціалізація тощо).

Успіхи в розвитку господарства на Пониззі у XII-XIII ст. полягали в підвищенні продуктивності праці у землеробстві і ремеслі, розвитку грошової системи й визначали принципово нові основи обміну, внутрішньої і зовнішньої торгівлі, яка відіграла важливу роль в економічному житті суспільства. Розвиток торгівлі у Середньому Подністров'ї може бути умовно поділений на два періоди. Перший – охоплює час з IX – по XI ст., під час якого панували натуральний обмін і внутрішня торгівля, другий – припадає на XII – середину XIII ст., коли зросло значення грошової системи, торгівлі через систему базарів, торгів і особливо зовнішньої, через яку Пониззя розвинуло економічні зв'язки з Сходом, країнами Західної Європи, залучило населення регіону в орбіту торгівельних відносин, які вело Галицьке, а згодом Галицько-Волинське князівство по Дністру до устя Дунаю з південними країнами, що забезпечило розвиток придністровських портових міст Пониззя.

Економіка Пониззя XII – середини XIII ст. у своїй основі була багатоукладною, носила натуральний, почасти, патріархальний характер, свідченням чого є збереження общинних форм господарювання, поширення практики князівського об'їзду для збирання данини (полюддя). Однак розвиток торгово-ремесничих відносин, грошової і податкової системи, спеціалізації в аграрному виробництві й ремеслі призвели до появи елементів ринкових відносин. Одночасно ремесло і торгівля у XII-XIII

ст. знаходилися лише на стадії відокремлення від сільського господарства і не могли створити необхідний додатковий продукт для успішного розвитку міських форм життя. Такий додатковий продукт створювався насамперед у сільському господарстві.

Дослідженнями доведено, що на Пониззі у XII-XIII ст. значного розвитку набуло міське життя. На правому березі Середнього Дністра існували міста Василів, Кучелмин, Плав, Хотин, на лівому – Бакота, з яких найкраще вивчені Василів і Бакота. Міські осередки були не тільки важливими ремісничими, торговими, портовими, політичними культурними і духовними центрами краю, але склали своєрідну візитку Пониззя, виокремили його в автономну область Галицької земної.

Пониззя в складі України-Руси пройшло складний шлях соціального розвитку: від його раннього етапу в IX-XI ст., до якісно нового – з початку XII ст., під час яких суспільство і держава вийшли в своїй еволюції на авангардні позиції в тогочасному світі. З одного боку, соціальні устої Південно-Західної Русі були тотожними тодішнім західноєвропейським країнам, а з іншого, мали свої, тільки йому притаманні специфічні риси (значні пережитки первісного суспільства й патріархальних традицій, елементи рабовласницьких відносин, впливи кочового степу, прагнення до автономії та ізоляції князівств і регіонів тощо). У XII-XIII ст. на Пониззі відбувався об'єктивний процес соціальної стратиграфії населення. Основу панівної верстви в Галицькій землі і на Пониззі склали боярство, можновладці, урядники, воєводи та їх оточення. Опору місцевої знаті становило боярське землеволодіння, яке виступало в двох головних формах: 1) земельні володіння, які знаходилися у повному користуванні власників і 2) земельні володіння, зумовлені службою. Водночас відбувається процес злиття цих форм власності, перетворення тимчасових і пожиттєвих володінь у спадкоємні

вотчини. Прикладом такого процесу може слугувати на Пониззі Чорнівське і Бакотське власницькі гнізда.

Головну масу сільського населення незалежно від його правового становища (спочатку вільні, а згодом у більшості пригноблені селяни, частина з яких за своїм статусом мало чим відрізнялась від рабів) складали смерди, які в процесі виробництва і майнового розшарування потрапили в економічну і соціальну залежність від землевласників та можновладців. Одночасно народжувалася й утверджувалася нова категорія населення – жителі міст, міщани або городяни, в середовищі яких поступово виділяється і зміцнюється своєрідний середній клас: заможні верстви купецтва, ремісництва та інших городян, які матеріально зміцнилися в ході економічного розвитку та майнової диференціації і все більше відособлювалися від сільського господарства, створювали власну господарську спеціалізацію, яка руйнувала натуральний характер економіки.

Посилення гніту з боку місцевої знаті та багатіїв, втрата особистої свободи більшості селян та їх зубожіння призводили до їх непокори, до численних, але безуспішних спроб шляхом стихійних протестів і навіть повстань, відновити стосовно себе соціальну справедливість. У 1241 рр. на Пониззі спалахнуло зафіксоване у літописах найбільше в його історії і на той час у Південно-Західній Русі селянське повстання проти бояр, яке поширилося на всю Галицьку землю й привело до значних людських втрат. Хоча з труднощами повстання було придушене князем Данилом Галицьким, проте його відгомін продовжувався ще тривалий час і впливав на соціально-політичну ситуацію в Галицько-Волинській державі.

Середнє Подінстрів'я – Пониззя XII-XIII ст. ні в територіально-адміністративному, ні в політичному, ні в державному плані так і не сформувалося в окреме князівство, як це сталося з Болохівщиною в складі тієї ж

Галицько-Волинської держави. Його територією управляли на ранньому етапі у IX-XI ст. представники київської князівської влади, на пізньому – у XII – першій половині XIII ст. – галицької, а з другої половини XIII ст. – золотоординської (воєводи, посадники, баскаки). Тим не менше, у досліджуваній період Пониззя в економічному і політичному відношенні складало відособлену, автономну область, за право володіння якою, боролися у міжусобних війнах київські, чернігівські, болохівські і галицькі князі, котрі закінчилися на користь останніх. Галицькі правителі вважали володіння цією адміністративною областю престижним, рахувалися з її автономністю і навіть робили спроби заснувати в її столиці Бакоті княжий стіл.

Основу внутрішньополітичного життя на Пониззі у XII-XIII ст. складала постійна боротьба за владу і перерозподіл власності між опозиційним боярством та князями Галича і їхніми посадниками у Бакоті, а також захист автономних прав адміністративної області. В цьому безкомпромісному протистоянні, яке породило у першій половині XIII ст. боярську «вольницю і анархію», спроби створити своєрідну боярську республіку, політичні табори спиралися на підтримку сусідніх князівств й особливо активно іноземних держав Угорщини і Польщі, що створювало реальну загрозу існуванню Галицько-Волинського князівства. Тільки рішучими діями князя Данила Романовича вдалося в основному зламати опір бояр у Галичі, на Пониззі й Болохівщині і створити Галицько-Волинську державу, визнану Західною Європою і Ватиканом, яка стала оплотом української народності. Перешкодили завершенню процесу реформування і консолідації цієї держави встановлення ординського диктату з середини XIII ст. (укріплення всіх міст Пониззя були знесені, управляв ним баскак) та новою політичною ситуацією в Західній Європі (у XIII-XIV ст. посилилися Литва і Польща, які заявили свої права на зем-

лі України). У таких умовах з 60-х років XIII ст. з літописів зникають згадки про Пониззя, а із захопленням його в XIV ст. Великим князівством Литовським на цій території стала формуватися значно ширша за своїми межами нова історико-географічна земля України – Поділля.

За час свого існування Пониззя залишило помітний слід в культурі України-Русі. Матеріальна культура Пониззя, її складові містобудування та сільська забудова, оборонні споруди городищ, фортець і охоронних рубежів мало чим відрізнялися від такого ж укладу інших князівств Русі й носила на собі риси всієї Європи. Водночас тяжіння до Галицької землі й знаходження тривалий час Пониззя у її складі позначилося на виробленні в даному регіоні специфічних рис матеріальної культури. Особливо яскраво ці особливості простежуються в церковному зодстві XII-XIII ст., яке породило так звану галицьку архітектурну школу, що першою в Україні-Русі сприйняла західноєвропейський (романський) стиль, а також завдяки поширенню християнства активно запроваджувала риси візантійської культури. Яскравим прикладом може слугувати кафедральний білокам'яний храм XII-XIII ст. у м. Василеві. Змінювався і побут населення краю. На зміну напівземлянковим дерев'яним однокамерним житлам найпростішого типу поступово поширювалися наземні одно- і двоповерхові багатокамерні дерев'яні житла на кам'яному фундаменті з підвалами, стали поширеними палацові будівлі місцевої знаті, що призвело до впровадження шахово-рядової забудови і змінило зовнішній вигляд міст, городищ, поселень краю. Їх історичне значення полягало в тому, що більшість з них з-за вигідності свого географічного розташування стали місцем розташування міст і сіл аж до сьогодні й створили сучасну динаміку топографії населених місць Подністрів'я.

В основі розвитку духовної культури Пониззя лежала боротьба між язичництвом і християнською релігією, яка

складала головну суть нових суспільних, політичних, культурних перетворень, що відбувалися в Україні-Руси і в досліджуваному регіоні, формувала менталітет українського населення. Специфіка цього процесу на Пониззі полягала в тому, що тут поганська віра зуміла зберегти свої позиції аж до кінця XIII ст. і фактично, утримуючи чимало своїх святилиць і храмів, стала центром і оплотом язичництва Південно-Західної Русі. З іншого боку, спорудження на Пониззі християнських храмів візантійсько-русько-європейської (романської) архітектури, заснування чернечих монастирів, головним чином печерних, численні знахідки християнської культової атрибутики на цій території засвідчують про успішну масову християнізацію населення, починаючи з кінця X – початку XI ст., її утвердження в XII-XIII ст. і остаточну перемогу над язичницькою вірою. Християнська культова атрибутика, з одного боку, замінила язичницьку (на місце амулетів прийшло носіння натільних іконок, хрестів та нагрудних енкалпціонів), а з іншого, мала історичну та семантичну спадковість християнських оберегів від язичницьких. Дана атрибутика потрапляла у даний регіон як з майстерень ряду князівств України-Руси, так і виготовлялася місцевими ремісниками. Відповідно предмети культу за змістом вираження і мистецькими можливостями виробництва мали форми і характер спільні для всієї Східної Європи, так і набрали місцевих рис і особливостей, притаманних для Галицької землі та в її складі Пониззя.

Християнська церква на Пониззі сприяла поширенню слов'янської писемності й освіти (при храмах і монастирях формувалися бібліотеки, творили літописці, віруючі переважно з числа заможних верств населення тут здобували грамоту, відбувалася підготовка іконописців-художників тощо). Дякуючи цьому, багатим було оздоблення палаців і храмів, що базувалося на майстерності місцевих майстрів: архітекторів, скульпторів, різьбля-

рів, ковалів іконописців, належно розвивалися мистецтво (художнє, музичне та інші галузі), місцевий фольклор і література. Водночас впроваджувались нові культові свята, обряди і традиції. Всі ці реформації й досягнення консолідували суспільство й, отже, творили нову духовну культуру.

Історичне значення Пониззя XII-XIII полягає в тому, що воно акумулювало в собі соціально-економічні, політичні, культурні і духовні досягнення всієї Південно-Західної Русі і, зокрема, Галицької землі, стало невід'ємною частиною формування української народності і державності, заклало свої традиції життя для наступних поколінь краю. Свідченням цього є нинішня добра пам'ять про даний регіон княжої доби, оформлені про нього музейні експозиції, вивчення його історії та культури на краєзнавчих уроках у школах нинішніх Подільських областей, здійснення на їх території археологічних експедицій у пошуках розгадок таємниць Пониззя й, зрештою, дана дисертаційна робота, що повною мірою реконструює і систематизує у комплексі різні аспекти життя краю досліджуваного періоду.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Неопубліковані джерела

Звіт про археологічні дослідження давньоруського городища IX-XI ст. біля с. Глибівка Новоушицького району Хмельницької області за 1982 р. // Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник. – Ф. Археологічні дослідження музею. – Спр. Звіти археологічних експедицій. – арк. 1-3.

Звіт про археологічні дослідження давньоруського городища IX-XI ст. біля с. Глибівка Ново-Ушицького району Хмельницької області за 1983 р. // Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник. – Ф. Археологічні дослідження музею. – Спр. Звіти археологічних експедицій. – арк. 1-4.

Матеріали археологічних досліджень М.П. Сохацького за 1991 р. // Борщівський краєзнавчий музей Тернопільської області. Фонд археології краю.

Михайлина Л.П., Пивоваров С.В., Возний І.П., Звіт археологічної експедиції ЧДУ за 1985, 1988 рр. Розкопки Чорнівського городища. // НА БЦАД, Ф.е. 4, № 4, 34 арк.

Михайлина Л.П., Пивоваров С.В., Возний І.П., Звіт про розкопки городища XII-XIII ст. в с. Чорнівка Новоселицького району Чернівецької області в 1985, 1988 рр. // НА БЦАД, Ф.е. 3, № 9, 31 арк.

Михайлина Л.П., Пивоваров С.В., Рідуш Б. Звіт про археологічні роботи Буковинського центру археологічних досліджень при ЧДУ на території сіл Василева та Онута Заставнівського району Чернівецької області в 1997-1998 рр. // НА БЦАД, Ф.е. 3, № 6, 16 арк.

Археологічна лабораторія Кам'янець-Подільського державного університету. Фонд «Середнє Подністрів'я в IX – XIII ст.».

Науковий архів Буковинського центру археологічних досліджень // НА БЦАД, Ф. Звіти археологічних експедицій.

Фонд археологічної лабораторії Кам'янець-Подільського державного університету. – Ф.8, Кам'янець-Подільський р-н., папка 2, № 112. – 3 арк. (Бакота).

Фонд археологічної лабораторії Кам'янець-Подільського державного університету. – Ф.8, Кам'янець-Подільський р-н., папка 2, № 22. – 2 арк. (Велика Слобода).

Фонд археологічної лабораторії Кам'янець-Подільського державного університету. – Ф.8, Кам'янець-Подільський р-н., папка 2, №52. – 2 арк. (Гринчук).

Фонд археологічної лабораторії Кам'янець-Подільського державного університету. – Ф.8, Кам'янець-Подільський р-н., папка 2, № 30. – 2 арк. (Гуменці).

Фонд археологічної лабораторії Кам'янець-Подільського державного університету. – Ф.8, Кам'янець-Подільський р-н., папка 2, № 65. – 4 арк. (Дерев'яне).

Фонд археологічної лабораторії Кам'янець-Подільського державного університету. – Ф.8, Кам'янець-Подільський р-н., папка 2, № 106. – 1 арк. (Княгинин).

Фонд археологічної лабораторії Кам'янець-Подільського державного університету. – Ф.8, Кам'янець-Подільський р-н., папка 2, № 108. – 1 арк. (Княжпіль).

Фонд археологічної лабораторії Кам'янець-Подільського державного університету. – Ф.8, Кам'янець-Подільський р-н., папка 2, № 111. – 1 арк. (Колубаївці).

Фонд археологічної лабораторії Кам'янець-Подільського державного університету. – Ф.8, Кам'янець-Подільський р-н., папка 2, № 203. – 3 арк. (Стара Ушиця).

Опубліковані джерела

Археологічні пам'ятки Української РСР: Короткий список. – К.: Наукова думка, 1966. – 462 с.

«Великая хроника» о Польше, Руси и их соседях XI-XIII вв.): (Перевод и комментарии)/ Под ред. В.Л. Янина.- М.: Изд-во Моск. ун-та, 1987.- 264 с.

Винокур І.С., Гуменюк С.К. Археологічні пам'ятки Хмельницької області: конспект лекцій на допомогу студентам. – Кам'янець-Подільський, 1965. – 40 с.

Гаврилюк О. Давньоруські старожитності Борщівщини / О. Гаврилюк //Літопис Борщівщини: Історико-краєзнавчий збірник. – Борщів: МП «Чумацький шлях», 1993. – Вип. 2. – С. 14-19.

Галицко-Волинская летопись. Перевод на русский язык О.П. Лихачевой //Памятники литературы Древней Руси. XIII век. – М., 1981.

Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар /За ред. М.Ф. Котляра. – К.: Наукова думка, 2002. – 400 с.

Горишний П.А. Раскопки в селах Бакота и Студеница на Днестре / П.А. Горишний, Р.А. Юра //АО 1975 г. – М.: Наука, 1976. – С. 317-318.

Горішній П.А. Гончарний комплекс у с.Бакота /П.А. Горишний // Археологический исследования на Украине в 1978-1979 гг. – Днепропетровск, 1980. – С.159.

Гульдман В.К. Памятники старины в Подолии. К составлению археологической карты /В.К. Гульдман. – Каменец-Подольск, 1901. – 405 с.

Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. /Упоряд.: І.С. Винокур, А.Ф. Гуцал, С.І. Пеняк, Б.О. Тимошук, В.І. Якубовський. – К.: Наукова думка, 1984. – 222 с.

Древнерусские княжеские уставы XI-XV вв. /Составитель Я. Щапов. – М.: Наука, 1976. – С. 166-196.

Константин Багрянородный. Об управлении империей. (Текст, перевод, комментарии). – М.: Наука, 1989. – 350 с.

Котляр М.Ф. Галицько-Волинський літопис XIII ст. /М.Ф. Котляр. – К.: Наукова думка, 1993. – 185 с.

Куза А.В. Древнерусские городища X-XIII вв. /А.В. Куза // Свод

археологических памятников. – М., 1996. – 552 с.

Кучера М.П. Исследования летописной Ушицы /М.П. Кучера, П.А. Горишний //Археологические открытия на Украине в 1976-1977 гг.: Тезисы докладов. – Ужгород: Карпаты, 1978. – С.114-115.

Кучера М.П. Раскопки Староушицкого городища /М.П. Кучера, П.А. Горишний //АО 1977 г. – М.: Наука, 1978. – С. 345.

Кучера М. Обстеження городищ і замчищ на Поділлі /М.П. Кучера, Р.А. Юра //Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. – К.: Наукова думка, 1972. – Вип. 2 – С. 382-383.

Летопись по Ипатскому списку. – СПб., 1871. – 705 с.

Летопись по Лаврентьевскому списку. – СПб., 1872. – 592 с.

Літопис Руський /Пер. з давньоруськ. Л.Є. Махновця. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.

Николаева Т.В. Древнерусская мелкая пластика из камня XI-XV вв. /Т.В. Николаева // Археология СССР: Свод археологических источников. – Москва-Ленинград, 1983. – Е.1-60. – 161 с.

Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов /Под ред. А. Н. Насонова. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 651 с.

Пачкова С.П., Блажевич Н.В. Раскопки древнерусского городища у с. Гринчук //АО 1974 г. – М.: Наука, 1975. – С. 334-335.

Пачкова С.П. Работы на Среднем Днестре /С.П. Пачкова, В.А. Петрашенко, Э.В. Яковенко //АО 1975 г. – М.: Наука, 1976. – С. 374-375.

Повесть Временных лет по Лаврентиевскому списку [ПВЛ]. – СПб, 1910. – 274 с.

Полное собрание русских летописей [ПСРЛ], т.1. Лаврентиевская летопись. Изд.2. – Л., 1926. – 543 стб.

ПСРЛ, т.1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 577 с.

ПСРЛ, т.2. Ипатьевская и Густинская летопись. – СПб., 1843. – 388 с.

ПСРЛ, т.2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – 938 с.

ПСРЛ, т.2. Ипатьевская летопись. Фототип. изд. 1908 г. – М., 1962. – XVI – 938 стб. – 87 с. – IV с.

ПСРЛ, т.9. Патриаршая или Никоновская летопись. – М.: Наука, 1965. – 256 с.

ПСРЛ, т.17. Литовско-белорусские летописи. – СПб., 1907. – 648 стб.

ПСРЛ, т. 20. Львовская летопись. – СПб., ч. 1, 1910 – 418 с.

ПСРЛ, т.23. Ермолинская летопись. – СПб., 1910. – 442 с.

ПСРЛ, т.25. Московский летописный свод конца XV века. – Москва-Ленинград: Изд. АН СССР, 1949. – 463 с.

Ратич О.О. Давньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР /О.О. Ратич. – К.: Наукова думка, 1957. – 96 с.

Раппопорт П.А. Русская архитектура X-XIII. Каталог памятников //Археология СССР: Свод археологических источников /П.А. Раппопорт. – Л.: Наука, 1982. - Вып. Е 1-47. – 136 с.

Руська Правда. Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій /Відп.ред. Козубовський Ф.А. – К.: Вид-во УАН, 1935. – 191 с.

Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной России. /Под ред. В.Б. Антоновича. – К., 1888. – 320 с.

Сецинский Е.И. Археологическая карта Подольской губернии /Е.И. Сецинский //Труды XI Археологического съезда в Киева. – М., 1901. – Т. 1. – С. 197-395.

Сецинский Е.И. Археологическая карта Подольской губернии /Е.И. Сецинский. – Каменец-Подольск, 1901. – 200 с.

Сіцінський Ю.Й. Археологічна карта Подільської губернії /Упорядник О.Л. Баженов. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства, 2004. – 136 с.

Симашкевич М.В. Указатель историко-археологических достопримечательностей /М.В. Симашкевич. – Каменец-Подольск, 1884. – 20 с.

Слово про Ігорів похід / Переклад на укр. мову М.Рильського. – К.: Дніпро, 1977. – 108 с.

Сохацький М.П. Археологічний комплекс Більче-Золотого //Літопис Борщівщини: Історико-краєзнавчий збірник /М.П. Сохацький. – Борщів: МП «Чумацький шлях», 1993. Вип. 2.

Тимошук Б.О. Археологічні пам'ятки Чернівецької області (Конспект лекції) Б.О. Тимошук. – Чернівці: Вид-во Чернівецького ун-ту, 1970. – 40 с.

Томенчук Б. Исследования летописного Васильева /Б. Томенчук // АО 1978 г. – М.: Наука, 1979. – С. 413.

Монографії, статті, публікації

Авербух М.С. Законы народонаселения докапиталистических формаций /М.С. Авербух. – М.: Наука, 1967. – 245 с.

Александров Д.Н. Галицко-Волынская земля в XIII – первой четверти XIV вв. /Д.Н. Александров. – М.: Наука, 1997. – 240 с.

Александров В.А. Сельская община /В.А. Александров // Этнография восточных славян. Очерк традиционной культуры. – М.: Наука, 1987. - С. 372-379.

Александрович В. Мистецтво Галицько-Волинської держави В. Александрович. – Львів: Світ, 1999. – 175 с.

Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян по данным антропологии /Т.И. Алексеева.- М.: Изд-во МГУ, 1973. – 329 с.

Андряшев А.М. Очерк истории Волынской земли до конца XIV столетия /А.М. Андряшев. – К.: Тип. ун-та св. Владимира, 1887. – 369 с.

Антонович В.Б. Бакотский скальный монастырь /В.Б. Антонович //Киевская старина. – 1891. – № 9.

Антонович В.Б. История Галицкой Руси. Литографированные лекции /В.Б. Антонович. – К., 1879. – 246 с.

Антонович В.Б. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии //Труды VI археологического съезда /В.Б. Антонович. – Одесса, 1886. – Т.1.

Артюх В.С. Раннехристианский пещерный храм на Днестре /В.С. Артюх //Международный симпозиум по искусственным пещерам. – Киев; Одесса, 1998. – С.6-7.

Археология Украинской ССР. В 3-х томах. – К.: Наукова думка, 1986. – Т.3. – 408 с.

Археологія Дунаєвеччини (збірник першоджерел, наукових повідомлень, тез красназнич конференцій, каталог пам'яток) /Упоряд.: Шмаєнік М.Д., Захар'єв В.А. – Хмельницький: Б.В., 1992. – 59 с.

Археологія Української РСР. У 3 т. – К.: Наукова думка, 1975. – Т. 3. – 407 с.

Багалей Д. И. Русская история: Пособие к лекциям для высшей школы и руководство для учителей и самообразования /Д. Багалей. - М.: Тип. Сытина, 1914. - Т. 1 - 513 с.

Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і красназничів ХІХ-ХХ ст. Історіографія. Бібліографія. Матеріали /Л.В. Баженов. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 480 с.

Баженов Л.В. Хроніка археологічних досліджень Кам'яниччини (80-ті роки ХІХ – середина 90-х років ХХ ст.) Л.В. Баженов, О.Л. Баженов //Кам'яниччина в контексті історії Поділля: Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський, 1997. – Т. І. – С. 44-52.

Баженов О.Л. Глибівське городище ІХ-ХІ ст. на р. Калюс у системі оборонних споруд Середнього Подністров'я /О.Л. Баженов //Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: Збірник науково-красназничих праць. – Київ; Дунаївці; Кам'янець-

Подільський: К-Под. пед. ун-т, інформ. – вид. відділ, 2000. – Вип. 2. – С. 84-87.

Баженов О.Л. Глибівське давньоруське городище IX-XI ст. в Середньому Подністрів'ї /О.Л. Баженов // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2002. – Т.8(10). – С. 191-196 (табл.2).

Баженов О.Л. Давньоруське Глибівське городище IX-IX ст. в системі оборонних споруд Середнього Подністрів'я /О.Л. Баженов // V Міжнародна археологічна конференція студентів та молодих учених: Київ 22-24 квітня 1997 р. Наукові матеріали /Ред. кол. Андрощук Ф.О. Малєєв Ю.М. та ін. – К.: Київський нац. ун-т., 1997. – С.212-215.

Баженов О.Л. Про заселення Середнього Подністрів'я в IX-XI ст. / О.Л. Баженов // Мат-ли IV Міжнародної археологічної конференції студентів і молодих вчених. Київ, Україна, 14-16 травня 1996 р. – К.: Соборна Україна. – С.177-178.

Баженов О.Л., Мегей В.П. Про перспективи дослідження Бакотського скельного монастиря /О.Л. Баженов, В.П. Мегей // Матеріали XII Подільської історико-красознавчої конференції / Ред. кол. Завальнюк О.М. (співголова), Войтенко В.І., Баженов Л.В. (відповід. редактор) та ін.. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т.1. – 512 с.

Баженов О.Л. Уличі та тиверці за літописними повідомленнями // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць / Чернівецький національний університет ім. Ю.Федьковича, кафедра етнології, античної та середньовічної історії /О.Л. Баженов. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – Том 2. – С.241-245.

Баженова С.Е. До питання про історію заселення Поділля в IX-XI ст. /С.Е. Баженова //Тези доповідей наукової конференції “Проблеми історичної географії Поділля». – Кам'янець-Подільський, 1982. – С. 52-53.

Баженова С.Е. Особливості давньоруської кераміки Поділля /С.Е. Баженова //Проблеми етнографії Поділля: Тези доповідей наукової

конференції. – Кам'янець-Подільський, 1986. – С. 149-150.

Баликова. Т.В. Княжеская власть и боярство Юго-Западной Руси в XI – начале XIII вв. Автореферат... канд. ист. наук /Т.В. Баликова. – Ленинград, 1990. – 20 с.

Баликова Т.В. Княжеская власть в Галиче времен Ярослава Осмомысла /Т.В. Баликова //Вестник Ленинградского гос. университета: Серия 2. – 1990. – Вып. 3. – С. 18-27.

Бандрівський М.С. Про петрогліфи Середнього Подністров'я М.С. Бандрывський // VII Подільська історико-краєзнавча конференція: Тези доповідей. Секція археології. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 60-61.

Баран В.Д. Галичу 1100 років /В.Д. Баран //Археологія. – 1999. – № 1. – С.190-191.

Баран В.Д. Давній Галич у світлі археологічних досліджень /В.Д. Баран //Археологія. – 1999. – № 2. – С. 81.

Баран В.Д. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений с. Рашков) /В.Д. Баран.- К.: Наукова думка, 1988. – 160 с.

Баран В.Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю /В.Д. Баран. – К.: Наукова думка, 1972. – 244 с.

Батюшков Н.П. Подолия. Историческое описание /Н.П. Батюшков. – СПб.: тип. т-ва «Общественная польза», 1891. – 264 с.

Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII-XIV вв. /С.А. Беляева. – К.: Наукова думка, 1982. – 260 с.

Бережков Н.Г. Хронология русского летописания /Н.Г. Бережков. – Москва: Наука, 1963. – 366 с.

Бибииков С.Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре. К истории ранних земледельческо-скотоводческих племен на Юго-Востоке Европы / С.Н. Бибииков. – Изд-во АН СССР, 1953. – 460 с.: ил.

Бібіков С.Н. Поселение Лука Врублевская на Днестре /С.Н. Бібіков // Мат-лы и исследования по археологии СССР №38. – М.-Л.:

Изд-во АН СССР, 1953. – 460 с., ил.

Бидзиля В.И. История черной металлургии и металлообработки на территории УССР /В.И. Бидзиля, В.А. Воскресенская и др. – К.: Наукова думка, 1983. – 230 с.

Бобринський А.Л. Гончарство Восточной Европы /А.Л. Бобринский. – М.: Наука, 1978. – 233 с.

Брайчевський М.Ю. Географічні межі Галицького князівства близько 1185 р. (з коментарів до «Слова о полку Ігоревім») //Галич і Галицька земля: Зб. наукових праць /Ред. кол.: Толочко П.П., Баран В.Д. та ін. (М.Ю. Брайчевський. – К.; Галич, 1998. – С. 26-27.

Брайчевський М.Ю. Етнографічні межі Галицького князівства близько 1185 р. /М.Ю. Брайчевський //Проблеми етнографії Поділля: Тези доповідей наукової конференції. – Кам'янець-Подільський, 1986. – С. 147-148.

Брайчевський М.Ю. Запровадження християнства на Русі /М.Ю. Брайчевський. – К.: Наукова думка, 1988. – 260 с.

Брайчевський М.Ю. Походження Русі /М.Ю. Брайчевський. – К.: Наукова думка, 1968. – 222 с.

Буковинський центр археологічних досліджень: тематичний покажчик публікацій /Укл.: Л.П. Михайлина, С.В. Пивоваров Б.Т. Рідуш, І.Г. Чеховський/ Чернівецький національний університет ім. Ю.Федьковича, Буковинський центр археологічних досліджень при ЧНУ ім. Ю.Федьковича. – Чернівці, 2003. – 88 с.

Вакуленко Л.В., Приходнюк О.М. Славянские поселения I тыс. н. э. у с. Сокол на Среднем Днестре /Л.В. Вакуленко. – К.: Наукова думка, 1984. – 106 с.

Великанова М.С. Палеоантропологический материал из могильников Черняховской культуры Молдавии /С. Великанова // Антропологический сборник. – М., 1961. – Т.3. – С. 30-52.

Великанова М.С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья /М.С. Великанова. – М.: Наука, 1973. – 382 с.

Винокур И.С. Языческие изваяния Среднего Поднестровья /И.С. Винокур //МИА. – 1967. – № 139. – С. 136-144.

Винокур И.С. Бакота. Столица давньоруського Пониззя /І.С. Винокур, П.А. Горішній. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства, 1994. – 362 с.

Винокур І. Літописний Губин в світлі археологічних досліджень 1997-1999 років /І. Винокур, О. Журко, В. Мегей, В. Якубовський // Болохівщина: земля і люди: Матеріали Всеукр. наукової конференції “Велика Волинь» Т. 20. – Хмельницький; Стара Синява; Любар, 2000. – С. 39-40.

Винокур І.С. Історична топографія Кам'янця-Подільського з найдавніших часів до кінця XVIII ст. (Методична розробка) /І.С. Винокур, М.Б. Петров. – Хмельницький, 1983. – 48 с.

Винокур І.С. Про час виникнення Кам'янця: погляди дослідників / І.С. Винокур, М.Б. Петров // Кам'яниччина в контексті історії Поділля: Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський, 1997. – Т.1. – С.53-61.

Винокур І.С. Бакота в історії Південно-Західної Русі /І.С. Винокур //Наукові праці історичного факультету Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. – Кам'янець-Подільський, 1995. – Т. 1. – С. 63-82.

Винокур І.С. Давньослов'янське і давньоруське язичництво на Середньому Дністрі /І.С. Винокур //VII Подільська історико-краєзнавча конференція: Тези доповідей. Секція археології. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 41-42.

Винокур І.С. Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя. Від кам'яного віку до середньовіччя /І.С. Винокур. – Київ; Одеса: Вища школа, 1985. – 124 с.

Винокур І.С. Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II-V ст. н. е. /І.С. Винокур. – К.: Наукова думка, 1972. – 178 с.

Винокур І.С. Язичництво в кам'яній скульптурі східних слов'ян

І тис. н.е./І.С. Винокур //Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян (До 150-ти річчя виявлення Збруцького «Святовита»: Матеріали Всеукр. наукової конференції. – Львів, 1998. – С. 125-130.

Власова Г.М. Бронзове изделия XI-XIII вв. из села Зеленче // Материалы по археологии Северного Причерноморья /Г.М. Власова. – Одесса, 1962. – Вып. 2. – С.246-259; ил.

Вознесенская Г.А. Кузнечное производство на славянских поселениях Среднего Поднестровья /Г.А. Вознесенская // Использование методов естественных наук в археологии. – К.: Наукова думка, 1991. – С.36-49.

Вознесенська Г.О. Чорна металургія та металообробка населення східноєвропейського лісостепу за доби ранніх слов'ян і Київської Русі (друга половина I тис. – перша чверть II тис.) /Г.О. Вознесенська, Д.П. Недопалко, С.В. Паньков. – К.: Наукова думка, 1996. – 220 с.

Возний І. Житла XII-XIII ст. на території Буковини/І. Возний, Я. Гайдичук //ПССІАЕ. – Чернівці, 1997. – Вып. 4. – С. 31-38.

Возний І.П. Сільськогосподарські знаряддя праці XII – першої половини XIII ст., виявлені на території Північної Буковини /І. Возний, О.Леонтій //Етнокультура у контексті світової історії: Матеріали VI Міжнародного наукового семінару «Черезовські читання». – Чернівці: Прут, 2004. – С. 72-86.

Возний І. Полювання на теренах Північної Буковини у XII – першій половині XIII ст. /І. Возний, О. Леонтій //Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці: Прут, 2003. – Вып. 5. – С. 16-19.

Возний І.П. Культурний розвиток давньоруського населення Буковини /І.П. Возний, І.П. Михайлина, С.В. Пивоваров //Любецький з'їзд 1097 р. в історичній долі Київської Русі. – Чернівці: Сіверянська думка, 1997. – С. 123-132

Возний І.П. Поширення писемності на теренах Північної Буковини у XII-XIII ст. /І.П. Возний //ПССІАЕ. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – Т. 3. – С. 205-216.

Возний І.П. Ремісничий посад XII-XIII ст. стародавніх Чернівців. /І.П. Возний // Середньовічна Європа: Погляд з кінця XX ст.: Матеріали наукової конференції 16-18 березня 2000 р. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – С.221.

Возний І.П. Топографія, розміри, фортифікаційні споруди городищ Північної Буковини /І.П. Возний //ПССІАЕ. – Чернівці, 1999. – Т. 2. – С. 174-176.

Возний І.П. Хрести та іконки XII-XIII ст. з фондів Буковинського центру археологічних досліджень /І.П. Возний // Буковина – мій рідний край: Матеріали II історико-краєзнавчої конференції молодих дослідників. – Чернівці, 1997.

Возний І. Чисельність населення Пруто-Дністровського межиріччя XII-XIV ст. (Проблема палеодемографічного аналізу) /І.П. Возний //Матеріали V Конгресу Міжнародної асоціації українців. Збірник наукових статей. Ч. I. – Чернівці: Рута, 2003. – С. 86-87.

Возний І.П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII-XIII ст. /І.П. Возний. – Чернівці: Рута, 1998. – 153 с.

Возний І.П. Чорнівське городище XII-XIII ст. у контексті вивчення давньоруських феодальних садиб /І.П. Возний //Тези доповідей Української делегації на VI Міжнародному конгресі слов'янської археології. – К., 1996. – С. 72-74.

Войтович Л.В. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII-XVI ст. /Л.В. Войтович. – Львів: [Б.в.], 1996. – 255 с.

Гавритухин І.О. Начало великого славянского расселения на юг и запад /И.О. Гавритухин // Археологічні студії /Інститут археології НАН України, Буковинський центр археологічних досліджень при Чернівецькому державному університеті ім. Ю.Федьковича. – Київ-Чернівці: Прут, 2000. – Вип. 1. – С.72-90.

Гайдичук Я.І. Соціальна структура поселень Північної Буковини XII-XIII ст. /Я.І. Гайдичук // Буковина – мій рідний край. III історико-краєзнавча конференція молодих дослідників: Матеріали. – Чернівці, 2000. – С.4-13.

Геник В. Таємниця Збруцького ідола /В. Геник//Галичина: Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2000. – № 4. – С. 195-198.

Генсьорський А.І. Галицько-Волинський літопис (процес складання, редакції і редактори) /А.І. Генсьорський. – К.: Наукова думка, 1958. – 218 с.

Герман К.Ф. Від білих хорватів до гуцулів: дослідження етногенезу у світлі фактажу діалектології / К.Ф. Герман, М.П. Щербань //Буковина – мій рідний край. III історико-краєзнавча конференція молодих дослідників, студентів та науковців: Матеріали. – Чернівці, 2000. – С. 8-9.

Головко О.Б. Князь Мстислав Романович та його доба: Нариси з історії політичного життя Південної Русі XII – початку XIII століття /О.Б. Головко. – К.: Стило, 2001. – 249 с.

Гончаров В.К. Древний Галич //Вестник АН УССР /В.К. Гончаров. – К., 1956. – №1 – С.61-67.

Гончаров В.К. Райковецкое городище /В.К. Гончаров. – К.: Вид-во АН УРСР, 1950. – 149 с.

Гопак В.Д. Металлографический анализ кузнечных изделий /В.Д. Гопак // Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Славянские памятники у с.Монастырек на Среднем Днепре. – К.: Наукова думка, 1988. – С.120-127.

Гопак В.Д. Техника кузнечного ремесла у восточных славян во второй половине I тыс. н.э. (Днепровско-Днестровское междуречье) /В.Д. Гопак // СА. – 1976. – №2. – С.55-58.

Горішній П.А. Дослідження літописних міст Середнього Подністров'я /П.А. Горішній, М.П. Кучера //Тези доповідей V-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1980. – С. 150-151.

Горобенко С.О. Ярослав Осмомисл: Реконструкція антропологічнв і історична /С.О. Горобенко. – Львів-Вінники, 1996. – 218 с.

Горский А.Д. Древнерусская дружина /А.Д. Горский. – М.: Наука, 1989. – 210 с.

Готун І.А. Дослідження сільських поселень і пам'яток Київської Русі в Україні /І.А. Готун, О.П. Моця //УІЖ. – 2003. – № 3. – С. 5-10.

Греков Б.Д. Древнейшие судьбы Западной Украины // Новый мир. – 1939. – № 10–11. – С. 248–256.

Греков Б.Д. Киевская Русь /В.Д. Греков. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1939. – 480 с.

Греков Б.Д. Киевская Русь /В.Д. Греков. – М.: Изд-во АН СССР, 1951. – 499 с.

Греков Б.Д. Краткий очерк истории русского крестьянства /В.Д. Греков. – М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1958. – 230 с.

Греков Б.Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века. Кн. 1 /В.Д. Греков. – М.: Изд-во АН СССР, 1952. – 533 с.

Греков Б.Д. Очерки по истории феодализма в России. Система господства и подчинения в феодальной деревне /В.Д. Греков // ИГА-ИМК. – 1934. – Вып. 72. – С. 25–159.

Греков Б.Д. Феодальные отношения в Киевском государстве /В.Д. Греков. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1937. – 190 с.

Григоріїв Н.Я. Поділля. Географічно-історичний нарис. [Репринтне вид. 1919 р.]/Н.Я. Григоріїв. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. – 80 с.

Грицак П. Галицько-Волинська Держава /П. Грицак //ЗНТШ. Бібліотека українознавства. – Нью-Йорк, 1959. – Ч. 5; Вид. 2-е. – Галич, 1995. – 88 с.

Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. /М.С. Грушевський. - К.: Наук. думка, 1991. – Т.1. – 648 с.

Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін./М.С. Грушевський. - К.: Наук. думка,

1992. – Т.2. – 640 с.

Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін./М.С. Грушевський. - К.: Наук. думка, 1993. – Т.3. – 592 с.

Грушевський М.С. Галицьке боярство в XII-XIII ст. /М.С. Грушевський //ЗНТШ. – Львів, 1897. – Т. XX. – С. 1-20.

Грушевський М.С. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи /М.С. Грушевський //ЗНТШ. – Львів, 1901. – Т. 41. – С. 1-40.

Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь /Л.Н. Гумилев. – М.: Мысль, 1989. – 493 с.

Гуменюк С.К. Як складалася територія Поділля /С.К. Гуменюк // Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції. Жовтень, 1965 р. – Хмельницький, 1965. – С. 48-50.

Гусев С.О. Трипільська культура Середнього Побужжя IV-III тис. до н. е. /С.О. Гусев. – Вінниця: Антекс-У ЛТД, 1995. – 304 с.; іл.

Гуцал В.А. Коса-горбуша з с. Городиська /В.А. Гуцал, В.П. Мегей //Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: Збірник науково-краєзнавчих праць. Вип 2. – Київ; Дунаївці; Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 79-82.

Данилова Л.В. Сельская община в средневековой Руси /Л.В. Данилова. – М.: Наука, 1994. – 318 с.

Дашкевич М.П. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям /М.П. Дашкевич. – К., 1873. – 159 с.

Дашкевич Я.Р. Поділля: виникнення і значення назви /Я.Р. Дашкевич //VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. Секція історії дожовтневого періоду. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 58-60.

Довженок В.Й. Давньоруські городища-замки //Археологія. – 1961.- Т. 13. – С. 95-104.

Довженок В.Й. Про типи городищ Київської Русі /В.Й. Довженок // Археологія. – 1975. – Вип. 16. – С. 3-14.

Довженок В.Й. Землеробство Древньої Русі до половини XIII ст. / В.Й. Довженок. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 265 с.

Дорошенко Д.І. Нарис історії України /Д.І. Дорошенко. – Львів: Світ, 1991. – 572 с.

Дорошенко Д.І. Про минулі часи на Поділлі /Д.І. Дорошенко. – Кам'янець-Подільський, 1919.

Древняя Русь. Город, замок, село / Отв. ред. Б.А. Колчин. - М.: Наука, 1985. – 432 с.:ил.

Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / Відп. ред. О.С.Стрижак. – К.: Наукова думка, 1985. – 256 с.

Ефименко А.Я. История украинского народа /А.Я. Ефименко. – К.: Либідь, 1990. – 509 с.

Забашта Р. До питання атрибуції язичницької монументальної скульптури теренів Середньої Наддністрянщини (за архівними матеріалами) /Р. Забашта //Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян: Науковий зб. – Львів, 1998. – С. 130-144.

Заєць І.І. Трипільська культура на Поділлі /І.І. Заєць. – Вінниця: Вид-во «Тезис», 2001. – 184 с.

Захар'єв В. Давньоруські пам'ятки на Дунаєвеччині: нові відкриття /В. Захар'єв //Хмельниччина: роки становлення та поступу (Матеріали Всеукр. наукової історико-краєзнавчої конференції). – Хмельницький: Доля, 1997. – С.222-226.

Захар'єв В. На Галицькому порубіжжі (Дослідження давньоруського комплексу в с. Сокільці Дунаєвечького району) /В. Захар'єв // Літопис Хмельниччини 2001. Краєзнавчий збірник. – Хмельницький: Обласний краєзнавчий музей, 2001. – Вип.І. – С. 13-17.

Захар'єв В.А. Давньоруський Сокілець /В. Захар'єв //Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: Матеріали наукової краєзнавчої конференції. – К.: Рідний край, 1997. – С. 23.

Захар'єв В.А. Прикраси давньоруського городища в урочищі Окопи біля с. Міцівці на Студениці /В.А. Захар'єв //Тези доповідей та по-

відомлень І-ої Тернопільської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. – Ч. 1. – Тернопіль, 1990. – С. 75-78.

Зоценко В.М. Об одном типе древнерусских энколпионов /В.М. Зоценко // Древности Среднего Поднепровья. – К.: Наукова думка, 1981. – С.113-124.

Зубрицкий Д.И. История древнего Галичско-Русского княжества /Д.И. Зубрицкий. – Львов, – 1852. – С. 19-108; Ч.2. – Львов, 1853. – 368 с.; Ч.3, Львов, 1855. – 370 с.

Иванов П.А. Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до половины XIII в./П.А. Иванов. – Одесса, 1895. – 318 с.

Иловайский Д.И. История России. Становление Руси (Периоды Киевский и Владимирский) /Д.И. Иловайский. – М.: Чарли, 1996. – 731 с.

Исаевич Я.Д. Из истории культурных связей Галицко-Волынской Руси с западными славянами в XII – XIV в. /Я.Д. Исаевич //Польша и Русь. Черты общности и своеобразия в историческом развитии Руси и Польши XII-XIV вв. /Под ред. Б.А. Рыбакова. – М.: Наука, 1974. – С. 261-275.

Исаевич Я.Д. Культура Галицко-Волынской Руси /Д.Я. Исаевич // Вопросы истории.- М., 1973. – № 1. – С. 92-107.

История культуры Древней Руси. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – Т.1. – 483 с.

Ідзьо В.С. Ранньохристиянські старожитності на прикладі останніх досліджень в західних областях України /В.С. Ідзьо, В.С. Арюх / Науковий вісник Українського Історичного Клубу. – М., 2000. – Т. IV. – С. 72-74.

Ідзьо В. Зародження, становлення та кристалізація християнства на території Подністров'я /В.С. Ідзьо //Культурні грона Дністра: Мультинаціональна культурно-історична спадщина Наддністрянщини /Упорядник В. Стецюк. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. – С. 17-19.

Ідзьо В.С. Українська держава в XIII ст. /В.С. Ідзьо. – Івано-Франківськ: Нова зоря, 1999. – 319 с.

Ісаєвич Я.Д. Наскельні укріплення в Карпатах (давньоруський період) /Я.Д. Ісаєвич, М.Ф. Рожко //Труды пятого Международного конгресса славянской археологии. Т. 3. Секция VI. – М.: Наука, 1987. – С. 117-125.

Ісаєвич Я. Галицько-Волинська держава /Я.Д. Ісаєвич. – Львів, 1999. – 40 с.

Ісаєвич Я.Д. Загарбання земель Галицько-Волинського князівства іноземними державами /Я.Д. Ісаєвич //Торжество історичної справедливості: Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській радянській державі. – Львів, 1968. – С.81-91.

Історія українського мистецтва: в 6 томах. Епоха Київської Русі. - К.: вид-во АН УРСР, 1966. – Т.1. - 453 с.

Калакура Я.С. Новітня історіографія Галицько-Волинської держави /Я.С. Калакура //Галич і Галицька земля в українському державотворенні. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 91-104.

Каргер М.К. Зодчество Галицко-Волынской земли в XII-XIII вв. /М.К. Каргер //КСИИМК. – 1940. – Вып. 3. – С. 14-21.

Каргер М.К. Основные итоги раскопок древнего Галича в 1955 г. /М.К. Каргер //КСИА АН СССР. – М., 1960. – Вып. 81. – С. 61-71; ил.

Килимник С. Король Данило /С. Килимник. – Буенос-Айрес, 1955. – 67 с.

Кирьянов А.В. Земледелие /А.В. Кирьянов. – М.: Наука, 1967. – С. 171-202.

Кирьянов А.В. История земледелия Новгородской земли X—XV вв. /А.В. Кирьянов //МИА СССР. – 1959. – № 65. – С.302-362.

Кіладзе В.І. Давні оборонні споруди на території Дунаєвеччини /В.І. Кіладзе // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: Матеріали наукової краєзнавчої конференції. – К.: Рідний край, 1997. – С. 18-29.

Кіндратюк Б. Літописні згадки про музичне мистецтво Галицько-

Волинської держави /Б. Кіндратюк //Галичина. – Івано-Франківськ, 1999. – № 3. – С. 162-170.

Клеванов А. История Юго-Западной Руси от ее начала до половины XIV столетия /А. Клеванов. – М.: Тип. А.Семена, 1849. – 220 с.

Ключевский В.О. Боярская Дума древней Руси. Изд. 5 /В.О. Ключевский. — Петроград, 1919. -189 с.

Коваленко В.П. Соціальний склад сільського населення Чернігівської землі Х-ХІІІ ст. /В.П. Коваленко //Тези доповідей міжвузівської науково-практичної конференції. – Чернігів, 1992. – С.92-93.

Кожолянко Г.К. Етнографія Буковини /Г.К. Кожолянко. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – Т. 1. – 384 с.

Кожолянко Г.К. Раймунд-Фрідріх Кайндль – етнограф Буковини /Г.К. Кожолянко //Матеріали ІV Буковинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – С.399-403.

Козлов В.И. Динамика численности народов /В.И. Козлов. – М.: Наука, 1964. – 205 с.

Козлов В.И. Культурно-исторический процесс и динамика численности народов /В.И. Козлов // Вестник истории мировой культуры, 1959. – №1. – С.42-67.

Кордуба М. Суспільні верстви і політичні партії в Галицькім королівстві до половини ХІІІ ст. /М. Кордуба //ЗНТШ. – Львів, 1899. – Т. XXXI-XXXII.- С. 1-30.

Корзухина Г.Ф. Киевские ювелиры накануне монгольского завоевания Руси /Г.Ф. Корзухина //СА. – 1950. – Т.14. – С.214-244.

Корзухина Г.Ф. О памятниках так называемого «корсунского дела» на Руси /Г.Ф. Корзухина //Византийский временник. – М., 1958. – Т. 14. – С.129-137.

Коробушкина Т.И. Земледелие на территории Белоруссии в Х-ХІІІ вв. /Т.И. Коробушкина. – Минск, 1979. – 188 с.

Костомаров Н.И. Лекции по русской истории. Ч.1. Источники

русской истории /Н.И. Костомаров. – СПб., 1861.

Костомаров Н.И. Раскол. Исторические монографии и исследования /Н.И. Костомаров. – М.: Чарли, 1994. – 606 с.

Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография /Н.И. Костомаров. – К.: Изд-во при Киев. ун-те, 1989. – 736 с.

Коструба Т. Нарис історії України / Т. Коструба. – Торонто: Добра книга, 1961. – 303 с.

Котляр М. Ф. Воєнне мистецтво Давньої Русі / НАН України. Ін-т історії України /М.Ф. Котляр. – К., 2005. – 414 с.

Котляр М.Ф. Галицьке боярство проти Романовичів /М.Ф. Котляр //Археологія. – 1999. – № 2. – С.85-93.

Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь (Історія України в 15-ти томах). – Т. 5 /М.Ф. Котляр. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 1998. – 336 с.

Котляр М.Ф. Галицько-Волинське князівство (До 800-ліття утворення) /М.Ф. Котляр //УІЖ. – 2000. – № 1. – С. 21-31.

Котляр М.Ф. Данило Галицький /М.Ф. Котляр. – К.: Наукова думка, 1976. – 186 с.

Котляр М.Ф. Історія дипломатії Південно-Західної Русі /М.Ф. Котляр. – К.: Альтернативи, 2002. – 247 с.

Котляр М.Ф. Як і чому настала удільна роздробленість на Русі /М.Ф. Котляр. – К.: Наукова думка, 1988. – 190 с.

Котляр Н.Ф. Галицко-Волынская Русь и Византия (связи реальные и вымышленные) /М.Ф. Котляр //Южная Русь и Византия. Научный сборник. – К.: Наукова Думка, 1991. – С.27-39.

Котляр Н.Ф. Государь всея Волыни и Галичины /М.Ф. Котляр. – М.: Наука, 2000. – 180 с.

Котляр Н.Ф. Древнерусская государственность /М.Ф. Котляр. – СПб.: Алетейя, 1998. – 445 с.

Котляр Н.Ф. Роль городов в процессе государственного освоения территории Галицко-Волынской Руси (до начала XIV в.) /М.Ф. Кот-

ляр //Феодализм в России. Юбилейные чтения, посвященные 80-летию со дня рождения акад. Л.В. Черепнина: Тезисы докладов и сообщений. – М.: Наука, 1985. – С. 118-124.

Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение городов в Галицко-Волинской Руси IX-XIII вв./М.Я. Котляр. – К.: Наукова думка, 1985. – 180 с.

Кралюк П.М. Роман Мстиславович: князь волинський і галицький /П.М.Кралюк. – Луцьк: Надстир'я, 1999. – 76 с.

Краснов Ю.А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы/АН СССР; Ин-т археологии /Ю.А. Краснов. – М.: Наука, 1987. – 235 с.

Краснов Ю.А. Древние и средневековые рала Восточной Европы /Ю.А. Краснов //СА. – 1982. – № 3. – С. 63-80.

Краснов Ю.А. Из истории железных серпов в лесной полосе Европейской части СССР /Ю.А. Краснов //КСИА АН СССР. Вып. 107. – М.: Наука, 1966. – С. 17-26.

Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство /І.П. Крип'якевич. – К.: Наукова думка, 1984. – 174 с.

Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство /І.П. Крип'якевич; 2-е вид., із змінами і доп. /Відп. ред. Я. Ісаєвич. – Львів, 1999. – 220 с.

Крип'якевич І.П. Де ж був Дем'ян тисяцьким? Причинок до історії урядів Галичини I-ої пол. XIII ст. /І.П. Крип'якевич //ЗНТШ. – 1905. – Т. 67. – С. 1 – 3.

Куза А.В. Древнерусские городища X-XIII вв.: Свод археологических памятников /А.В. Куза. – М.: Христианское издательство, 1996. – 256 с.

Куза А.В. Малые города Древней Руси /А.В. Куза. – М.: Наука, 1989. – 168 с.

Куза А.В. Социально-историческая типология древнерусских городов // Русский город: Исследования и материалы. – М.: Наука, 1983.

– Вып. 6. – С.4-36.

Куницький В.А. Близько-східні енколпіони на території Південної Русі /В.А. Куницький // Археологія. – 1990. – №1. – К.: Наукова думка, 1990. – С.106-116.

Купченко Г. Некоторые историко-географические сведения о Буковине /Г. Купченко. – К., 1875. – 315 с.

Кучера М.П. Дослідження городищ на Волині й Поділлі /М.П. Кучера //Археологія. – 1979. – Вып. 29. – С. 62-72.

Кучера М.П. Обследование городищ в зоне водохранилища Могилев-Подольской ГЭС на Днестре /М.П. Кучера // Археологические памятники Среднего Поднестровья. – К., 1983. – С. 97-99.

Кучера М.П. Подвірно-рядова забудова на давньоруських городищах //Археологія. – 1999. – № 2. – С.105-111.

Кучера М.П. Шахово-рядова забудова на давньоруських городищах /М.П. Кучера //Археологія. – К., 1999. – № 2. – С. 50-59.

Кучера М.П., Горишний П.А. Раскопки городища XII-XIII вв. у с. Старая Ушица /М.П. Кучера //Археологические памятники Среднего Поднестровья. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 62-96.

Линниченко И.А. Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV-XV вв. /И.А. Линниченко. – М., 1894. – 198 с.

Линниченко І.А. Суспільні верстви Галицької Русі XIV-XV ст. /І.А. Линниченко. – Львів, 1899. – 268 с.

Логвин Г.Н. О внешнем облике древнерусских городов /Г.Н. Логвин // Труды пятого Международного конгресса славянской археологии. Секция VI. – М.: Наука, 1987. – С.163-168.

Логвин /Г.Н. Логвин // Історія українського мистецтва. – К.: Видво УРЕ, 1967. – С. 107-108.

Логвин Г.Н. Белокаменный храм XII века в Васильеве /Г.Н. Логвин, Б.А. Тимошук //Памятники культуры СССР: исследования и реставрация. – М.: Наука, 1961. – Вып. 3. – С. 37-50.

Логвин Г.Н., Тимошук Б.А. Раскопки древнерусского храма в с.Васильеве /Г.Н. Логвин // Строительство и архитектура. – К., 1960. – №8. – С.26-27.

Лукомський Ю.В. Архітектурна спадщина Давнього Галича /Ю.В. Лукомський. – Галич, 1991. – 39 с.

Лукомський Ю.В. Білокам'яний храм у передмісті давнього Галича /Ю.В. Лукомський //ЗНТШ (Праці археологічної комісії). – Львів, 1998. – Т. 235. – С. 594-607.

Любавский М.К. Лекции по древней русской истории до конца XVI в. /М.К. Любавский. – М., 1915. – 479 с.

Мавродин В.В. Образование древнерусского государства /В.В. Мавродин. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1945. – 532 с.

Мавродин В.В. Народные восстания в древней Руси XI-XII вв. /В.В. Мавродин. – М.: Наука, 1961. – 310 с.

Мавродин В.В. О народных движениях в Галицко-Волынском княжестве XII-XIII вв. /В.В. Мавродин //УЗ ЛГУ. Серия исторических наук. Вып. 5. – Л., 1939. – №48. – С.3-15.

Мазур О.К. Політичне життя на Пониззі в середині XII – середині XIII ст. О.К. Мазур //Духовні витоки Поділля: Творчі історії краю: Матеріали Міжнародної наукової конференції в Кам'янці-Подільському. – Хмельницький, 1994. – С. 341-343.

Майоров В.В. Внутриобщинные отношения и политическая борьба в Юго-Западной Руси в конце XI в. (в свете фольклорно-этнографических параллелей) /В.В. Майоров //Вестник СПбГУ. Серия 2. – 1997. – Вып. 3 (№16). – С.8-13.

Майоров В.В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период: Князь, бояре и городская община /В.В. Майоров. – СПб.: Университетская книга, 2001. – 640 с.

Майоров В.В. Городские общины Галицко-Волынской Руси в первой половине XII в. Основные тенденции политического развития /В.В. Майоров //Государство и общество. История. Экономика. По-

литика. Право. Российский междисциплинарный научный журнал. – СПб.-Ижевск, 1999. – № 3-4.

Малевская М.В. К вопросу о керамике Галицкой земли /М.В. Малевская // КСИА АН СССР. – М., 1969. – Вып.120. – С.3-14.

Манігда О. Соціальна типологія неукріплених поселень Давньої Русі /О. Манігда //Етнокультура у контексті світової історії: Матеріали VI Міжнародного наукового семінару «Черезовські читання». – Чернівці: Прут, 2004. – С. 87-91.

Маярчак С.П. Археологічні пам'ятки IX-XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я / НАН України. Ін-т археології та ін. /С.П. Маярчак. – Кам'янець-Подільський, 2006. – 96 с.: іл.

Маярчак С.П. Галицько-волинська фортеця Каліус /С.П. Маярчак // Магістеріум . - Вип. 11 . - 2003 . - С. 71-75

Маярчак С.П. Поховання і розвиток поховального обряду в давньоруського населення Лівобережжя Середнього Подністров'я /С.П. Маярчак // Археологія. - 2008. - №2. - С. 30-39

Мельник Е. На Днестровском «побережьи» /Е. Мельник //Киевская старина, 1887. – № 8, 9.

Мельник Е.Н. Следы мегалитических сооружений в некоторых местностях Южной России /Е. Мельник //Труды VI археологического съезда. – Одесса, 1886. – Т. 1. – С.120-122.

Минасян Р.С. Классификация ручного жернового состава (по материалам Восточной Европы I тыс. н.э.) //СА. – 1978. – № 3. – С. 103.

Минасян Р.С. Классификация серпов Восточной Европы железного века и раннего средневековья /Р.С. Минасян //МИА СССР. Л.: Аврора, 1978. – № 3. – С. 74-85, рис. 6.

Мисько Ю. Історія дослідження язичницьких і християнських старожитностей Буковини /Ю. Мисько // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології / Чернівецький національний ун-т/. – Чернівці, 2001. – Т.2. – С.116-125.

Мисько Ю. Християнські кульгові старожитності давньорусько-

го періоду з території Буковини /Ю. Мисько //ПССІАЕ. – Чернівці, 1999. – Т. 2. – С.159-173.

Мисько Ю.В. Про типологію слов'янських язичницьких святилищ Північної Буковини //Буковина – мій рідний край. – Чернівці, 2000. – С. 18-20.

Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу /Митрополит Іларіон (І.І. Огієнко). – К. : Обереги, 1992. - 424 с.

Михайлина Л.П. Розвиток гончарної справи у східних слов'ян VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами /Л.П. Михайлина // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології (Науковий збірник статей). – Чернівці, 2001. – Т.1. – С.174-181.

Михайлина Л.П. Розвиток металургії та металообробки у східнослов'янського населення Райковецької культури /Л.П. Михайлина // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології (Науковий збірник статей). – Чернівці, 2000. – Т.1. – С.65-73.

Михайлина Л.П. Скотарство у господарській діяльності східних слов'ян між Дніпром і Карпатами /Л.П. Михайлина //Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології (Науковий збірник статей). – Чернівці, 1999. – Т. 3. – С. 133-139.

Михайлина Л.П. Запровадження парової системи рільництва між Дніпром і Карпатами (за матеріалами райковецької культури) /Л.П. Михайлина //Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці, 1999. – Т. 3. – С. 54-59.

Михайлина Л.П. Літописні хорвати у вітчизняній і зарубіжній історіографії /Л.П. Михайлина //ПССІАЕ. – Чернівці, 1998. – Т. 1. – С.102-115.

Михайлина Л.П. Населення Верхнього Попруття VIII-X ст. /Л.П. Михайлина. – Чернівці: Рута, 1997. – 144 с.

Михайлина Л.П., Возний І.П. Археологічні дані про військову справу слов'яноноруського населення Буковини VIII-XIII ст. /Л.П. Михайлина //Науковий вісник Чернівецького державного університету: Історичні науки. – Чернівці, 1996. – Вип. 6-7. – С. 31-45.

Михайлина Л.П., Возний І.П. Формування приватного землеволодіння на південній окраїні Галицько-волинського князівства в XII-XIII ст. (На археологічних матеріалах Чорнівського городища Новоселицького району Чернівецької області /Л.П. Михайлина // Вісник центру Буковинознавства: Серія історична. – Чернівці, 1993. – Вип.1. – С. 8-23.

Михайлина Л.П. Язичницька і християнська символіка предметів Чорнівського городища XII-XIII ст. /Л.П. Михайлина, І.П. Возний // ПССІАЕ. – Чернівці: Рута, 1996. – Вип. 2. – С. 28-39.

Могитич І.Р. Сокілецька давньоруська церква (за даними археологічних розкопок) /І.Р. Могитич //Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: Матеріали наукової красназвочної конференції. – К.: Рідний край, 1997. – С. 22-38.

Могитич І.Р. Сторінки архітектури Галичини і Волині XII-XIV ст. /І.Р. Могитич //Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація. – Львів, 1997, Т.8. – С. 3-20.

Могитич І.Р. Теревовля (штрихи історичної топографії) /І.Р. Могитич // Археологічні студії. – Київ-Чернівці, 2000. – Вип. 1. – С.62-82.

Могытыч И.Р. Архитектура Галицкой и Волынской земель XII-XIV вв. в свете новых открытий /И.Р. Могытыч //Архитектурное наследство.- М., 1990. Т. 37. – С. 209-222.

Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. Преимущественно по летописям /Н.В. Молчановский. – К.: Тип. Ун-та Св.Владимира, 1885. – 388 с.

Монгайт А.Л. Старая Рязань /А.Л. Монгайт // МИА. – 1955. – №49. – 228 с.

Моця А.П. Погребальные памятники южнорусских земель IX-XIII вв./А.П. Моця. – К., 1990. – 156 с.

Моця О.П. Населення Південно-руських земель IX-XIII ст. (За матеріалами некрополів) /О.П. Моця. – К.: Київська книжкова друкарня наукової книги, 1993. – 160 с.

Моця О. П. Південна «Руська земля» /О.П. Моця.– К.: Корвін

пресс, 2007. – 264 с.

Моця О.П. Середнє Подністров'я в давньоруський час /О.П. Моця // Давня і середньовічна історія України (історико-археологічний збірник). – Кам'янець-Подільський: Інформаційно-видавничий центр Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету, 2000. – С.244-250.

Моця О.П. Соціальні відносини на селі в давньоруські часи /О.П. Моця //Археологія. – К., 1999. – № 2. – С. 50-59.

Моця А. П. Южная «Русская земля»: [Монография] / НАН Украины. Ин-т археологии и др./А.П. Моця. – К.; Сумы: МакДен, 2008. – 242 с.

Назарук О. До Бакоти. Враження з подорожі до української Помпеї /Осип Назарук. – Кам'янець: Вид-во «Стрілець» УГА, 1919. – 32 с.

Насонов Н.А. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства /Н.А. Насонов. – М.: Изд-во АН СССР, 1951. – 184 с.

Николаева Т.В. Древнерусская мелкая пластика из камня XI-XV вв. /Т.В. Николаева. – М.: Наука, 1983. – 175 с.

Очерки истории СССР. Период феодализма. IX-XV вв. Часть I. IX-XIII вв. / Под ред. Б.Д. Грекова, Л.В. Черепина, В.Т. Пашуто. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – 984 с.

Павлюк Н. Язичницька символіка жіночих прикрас у давньоруських старожитностях Буковини /Н. Павлюк //Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2003. – Вип. 4. – С.223-227.

Павлюк П.І. До питання про виготовлення жорен у древній Русі /П.І. Павлюк //Археологія. – 1973. – № 9. – С.34-37.

Павлюк С.П. Народна агротехніка українців Карпат другої половини XIX – поч. XX ст. /С.П. Павлюк. – К.: Наукова думка, 1986. – 170 с.

Пассек В.Б. Княжеская и докняжеская Русь /В.Б. Пассек. – М.: Изд-во Университетской Типографии, 1870. – Кн. 3. – 153 с.

Пастернак Я. Старий Галич: археологічно-історичні дослідження 1850 – 1943 рр. /Я. Пастернак. – Краків-Львів, 1944. – 238 с., 16 табл.

Пачкова С.В. Давньоруське городище Гринчук на Дністрі /С.В. Пачкова //Археологія. – 1979. – Вип. 32. – С. 78-96.

Пачкова С.П., Гопак В.Д. Залізобробне ремесло на городищі Гринчук /С.В. Пачкова //Археологія. – 1981. – № 36. – С. 54-66.

Пачкова С.П. Борисоглебский энколпион из раскопок древнерусского городища у с. Гринчук /С.П. Пачкова, Р.С. Орлов //Советская археология. – М., 1980. – № 3. – С. 298-301.

Пачкова С.П. Вивчення кераміки давньоруського городища біля с. Гринчук /С.П. Пачкова, В.О. Петрашенко //Археологія. – 1982. – № 39. – С.51-63.

Пашин С.С. Галицкое боярство XII-XIII вв. /С.С. Пашин //Вестник Ленинградского государственного университета. Серия 2. – 1985. – Вып. 4. – С. 16-30.

Пашкевич Г.О. Землеробство і скотарство в Середньому Подніпров'ї у VIII-X ст. /Г.О. Пашкевич, В.О. Петрашенко //Археологія. – 1982. Вип. 41. – С. 61-62, табл. 6.

Пашуто В.Т. Галицко-Волынское княжество времен Даниила Галицкого /В.Т. Пашуто //УЗ. ЛГУ. Серия исторических наук. – Л., 1941. – Т.67. – С.25-85.

Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси /В.Т. Пашуто. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1950. – 327 с.

Пекарська Л.В. Давньоруські енколпіони в збірці Музею історії м. Києва /Л.В. Пекарська, В.Г. Пуцко // Археологія, 1989. – №3. – С.84-94.

Петрушевский А. Критико-исторические рассуждения о надднепрянском городе Галиче и его достопамятностях /А. Петрушевский. – Львов, 1888. – 98 с.

Пивоваров С.В. Давньоруський Кучелмин і питання його локалізації /С.В. Пивоваров //Наукові записки з української історії. –

Переяслав-Хмельницький: Золоті литаври, 2000. – Вип. 11. – С. 23-34.

Пивоваров С.В. Землеробство середньовічного населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра /С.В. Пивоваров // ПССІАЕ. – Чернівці: Прут, 2003. – Т. 2 (16). – С.97-109.

Пивоваров С.В. Кам'яні іконки в давньоруських старожитностях Буковини /С.В. Пивоваров //Етнокультурна у контексті світової історії: Матеріали Міжнародного наукового семінару «Березовські читання». – Чернівці: Прут, 2004. – С. 98-107.

Пивоваров С.В. Культурна спадщина давньоруського населення межиріччя Середнього Дністра і Попруття /С.В. Пивоваров // Етнічна самосвідомість: національна культура. Тези республіканської науково-теоретичної конференції. Київ, 21-23 березня 1991. – К., 1991. – С.138-140.

Пивоваров С.В. Літописний Василів у Середньому Подністров'ї // Середньовічна Європа: Погляд з кінця ХХ ст. /С.В. Пивоваров. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – С.216-221.

Пивоваров С.В. Літописний Онут /С.В. Пивоваров //Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології (Збірник наукових праць ЧДУ). – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – Т. 2. – С. 91-99.

Пивоваров С.В. Нумізматичні пам'ятки Буковини (античний та середньовічний час) /С.В. Пивоваров. – Чернівці: Зелена Буковина, 2002. – 248 с.

Пивоваров С.В. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра /С.В. Пивоваров. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – 299 с.

Пивоваров С.В. Християнські реліквії літописного Василева /С.В. Пивоваров //Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці: Місто, 2000. – Вип. 2. – С. 13-15.

Пивоваров С.В. Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра /С.В. Пивоваров. – Чернівці: Зелена Буковина, 2001. – 151 с.

Пивоваров С.В. На Дністрі, на «Оукраинь Галичьской» (Матеріали та дослідження Дністровської комплексної археологічно-етнографічної експедиції в с. Галиця Сокирянського району Чернівецької обл.) /С.В. Пивоваров, І.Г. Чеховський. – Чернівці: Місто, 2000. – 143 с. Писаренко Ю.Г. Збруцький ідол /Ю.Г. Писаренко //Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 55-60.

Писаренко Ю.Г. Подземное божество Збручского идола: новые аспекты /Ю.Г. Писаренко //Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян (До 150-річчя виявлення Збруцького «Святови́та»): Матеріали наукової конференції. – Львів, 1998. – С. 30-38.

Пичета В.И. Конец вековому расчленению украинского и белорусского народов /В.И. Пичета //Исторические записки. – М., 1940. – № 6. – С.3-16.

Пичета В.И. Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии /В.И. Пичета. – М.:Соцэкгис, 1940. – 135 с.

Південноруське село IX – XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури) / За ред. О.П.Моці, В.П.Коваленка, В.О. Петрашенко. – К.: ІЗМН, 1997. – 180 с.

Пламеницька О.А. Висліди і перспективи студій мурованого оборонного будівництва Поділля /О.А. Пламеницька // Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. Матеріали. Кам'янець-Подільський, 18-22 жовтня 1993 р. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С.5-8.

Пламеницька О.А. Новий погляд на початки християнської архітектури в Україні-Русі (скельні монастирі Наддністрянщини) /О.А. Пламеницька //Українська Академія мистецтва: Дослідницькі та науково-методичні праці. Вип. 7. – К., 2000. – С. 144-151.

Пламеницька О.А. Християнські святині Кам'янця на Поділлі /О.А. Пламеницька. – К.: Техніка, 2001. – 304 с.

Платонов С.Ф. Лекции по русской истории /С.Ф. Платонов. – М.: Наука, 1993. – 433 с.

Плетнева С.А. Кочевники средневековья /С.А. Плетнева. – М.: Наука, 1982. – 220 с.

Плетнева С.А. Половецкая земля /С.А. Плетнева // Древнерусские княжества X-XIII вв. – М., 1975. – С.260-300.

Подскальски Г. Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988-1237 гг.). Изд. 2-е, исправленное и дополненное для рус. Перевода /Г. Подскальски. – СПб.: Византиноведение, 1996. – 572 с.

Полек К. Коронація і корона Данила Галицького /К. Полек. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1998. – 48 с.

Полонська-Василенко Н.Д. Історія України /Н.Д. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1992. – Т. I. - 640 с.

Порфиридов Н.Г. О мастерах, материалах и технике древнерусской мелкой каменной пластике /Н.Г. Порфиридов //СА.- 1975. – № 3. – С. 75.

Потин В.М. Клад брактеатов из Поднестровья /В.М. Потин // Нумизматика и сфрагистика. – К.: Изд-во АН УССР, 1963. – Вып.1. – С.109-127.

Приселков М.Д. Русско-Византийские отношения IX-XII вв. /М.Д. Приселков // Вестник древнейшей истории. – М., 1939. – №3. – С.90-127.

Приходнюк О.М. Слов'яни на Поділлі (VI-VIII ст.) /О.М. Приходнюк. – К.: Наукова думка, 1975. – 154 с.

Продан В. З історії дослідження літописного Василіва /В. Продан //Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2003. – Вип. 4. – С. 4-6.

Рабинович Р.А. Карпато-Днестровские земли во второй половине IX – первой половине XIII вв. (Историко-археологическое исследование. Автореферат дис... канд. ист. наук. – СПб., 1997. – 20 с.

Радянська енциклопедія історії України. – К.: УРЕ, 1969. - Т.1. -

552 с.

Рапов О.М. Княжеские владения на Руси в X – первой половине XII вв. /О.М. Рапов. – Москва: Наука, 1977. – 278 с.

Раппопорт П.А. Археологические исследования памятников русского зодчества X-XIII вв. /П.А. Раппопорт //СА. – 1962. – № 2. – С. 61-80; ил.

Раппопорт П.А. Военное зодчество Западно-Русских земель X-XIV вв. /П.А. Раппопорт. – Л.: Наука, 1967. – 241 с. (МИА / АН СССР. ИА; – №. 140)

Раппопорт П.А. Древние русские крепости /П.А. Раппопорт. – М.: Наука, 1965. – 88 с; ил.

Раппопорт П.А. К вопросу о сложении галицкой архитектурной школы П.А. Раппопорт //Славяне и Русь. – М.: Наука, 1968. – С. 459-462.

Раппопорт П.А. Очерки по истории русского военного зодчества X-XIII вв./П.А. Раппопорт // МИА. – 1956. – № 52. – 184 с.

Ратич О.О. До питання про розташування і оборонні споруди давньоруських городів Південно-Західної Русі /О.О. Ратич //МДАПВ. – 1964. – Вип. 5. – С. 115-129.

Ричка В.М. Київська Русь: проблема етнокультурного розвитку (конфесійний аспект) /В.М. Ричка. – К.: Наукова думка, 1994. – 210 с.

Ричка В.М. Про адміністративно-територіальний устрій давньоруських земель у XI-XII ст. /В.М. Ричка //УІЖ. – 1983. – № 2. – С.94-107.

Ричка В.М. Формирование территории Киевской земли (IX – первая треть XII в.) /В.М. Ричка. – К.: Наукова думка, 1988. – 120 с.

Рідуш Б. Бакотсько-Комарівський білатеральний скельно-печерний комплекс /Б. Рідуш // Археологічні студії / Інститут археології НАН України, БЦАД при Чернівецькому національному університеті ім.Ю.Федьковича. – Київ-Чернівці: ТОВ «Видавництво «Наші книги», 2008. – Вип.3. – С.223-240.

Рідуш Б. Використання печер Середнього Подністров'я доби неоліту, енеоліту та ранніх металів /Богдан Рідуш //ПССАІАЕ. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – Т. 2. – С. 102-115.

Рідуш Б. Непоротівський (Галицький) печерний монастир: стан та перспективи дослідження /Б. Рідуш //ПССІАЕ. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – Т. 1. – С. 108-127.

Рідуш Б.Т. Культові печери Буковинського Подністров'я /Б.Т. Рідуш //Буковина: Історико-етнографічний вісник. – Чернівці, 1996. – Вип.1. – С. 3-10.

Рідуш Б.Т. Печерні монастирі Буковини /Б.Т. Рідуш // ПССІАЕ. – Чернівці, 1997. – Вип.3. – С.108-111.

Рогозинский А.М. Древнейшие эпохи в истории Галицкой Руси и их влияние на ее современное состояние /А.М. Рогозинский. – К., 1915. – 146 с.

Рожко М. По дорозі на Галич /М. Рожко //Пам'ятки України. – К., 1991. – № 2. – С. 61-62.

Русанова И.П. Древнерусское Поднестровье: Историко-краеведческие очерки /И.П. Русанова, Б.А. Тимошук. – Ужгород: Карпати, 1981. – 144 с.

Русанова И.П. Збручское святилище (предварительное сообщение) /И.П. Русанова, Б.А. Тимошук //СА. – 1986. – № 4. – С.90-99.

Русанова И.П., Тимошук Б.А. Языческие святилища древних славян /И.П. Русанова, Б.А. Тимошук. – М.: Наука, 1993. – 144+71 с.

Рыбаков Б.А. Древности Чернигова /Б.А. Рыбаков //МИА. – 1949. – Вып. 11. – С. 7-99.

Рыбаков Б.А. Киевская Русь и Русские княжества XII-XIII вв./Б.А. Рыбаков. – М.: Наука, 1982. – 589 с.

Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси /Б.А. Рыбаков. – М.: Изд-во АН СССР, 1948. – 792 с.; ил.

Рыбаков Б.А. Уличи /Б.А. Рыбаков //КСИИМК. – М., 1950. – Вып. 35. – С. 3-17.

Рыбаков Б.А. Христиане или язычники? /Б.А. Рыбаков // Наука и религия. – 1966. – №2. – С.46-49.

Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси /Б.А. Рыбаков. – М.: Наука, 1987. – 365 с.

Савич А.А. Борьба феодалов в Галицко-Волынской Руси /А.А. Савич //УЗ МГПИ. Серия история, 1937. – Т. II. –Вып. 1.

Сафроненко К.А. Общественно-политический строй Галицко-Волынской Руси в XI – XIII в. /К.А. Сафроненко. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – 220 с.

Свердлов И.Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси /И.Б. Свердлов. – Л.: Наука, 1983. – 330 с.

Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв. /В.В. Седов. – М.: Наука, 1982.- 326 с.

Седов В.В. Древнерусская народность и предпосылки ее дифференциации /В.В. Седов // УИЖ. – 2001. – №3. – С.21- 28.

Сегеда С.П. Антропология: Навчальний посібник /С.П. Сегеда. – К.: Либідь, 2001. – 336 с.

Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель) / С. О. Біляєва, О. М. Веремейчук, Г. О. Вознесенська та ін.; Відп. ред. О. П. Моця; НАН України. Ін-т археології. – К.: Шлях, 2003. – 232 с.: рис.

Семенов С.А. Жертвенные кремневые ножи из позднепалеолитического поселения Лука Врублевская на Днестре С.А. Семенов //СА. – 1949. – Т. 11. – С. 151-154.

Сецинский Е. Бакота, древняя столица Понизья /Е. Сецинский // Подольские епархиальные ведомости. – 1899. – № 46-49. Окр. відб.: Каменец-Подольский, 1899. – 34 с.

Сецинский Е. Бакотский скальный монастырь /Е. Сецинский // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Каменец-Подольский, 1890-1891. – Вып. 5. – С. 217-227.

Сецинский Е. Раскопки древнего скального монастыря в с. Бакота Ушицкого уезда /Е. Сецинский //Подольские епархиальные ведомос-

ти (г. Каменец-Подольский). – 1891. – № 46. – С. 1-9.

Сіцінський Є. Муровані церкви на Поділлі /Є. Сіцінський. – Львів; Кам'янець-Подільський, 1925. – 65 с.

Сіцінський Ю. Нариси історії Поділля /Ю. Сіцінський. – Вінниця, 1927. – Ч. 1. – 72 с.

Січинський В. Архітектура старокнязівської доби (X-XIII ст.) /В.Ю. Січинський. – Прага: Укр. громадський вид. фонд, 1926. – 76 с., 26 іл.

Січинський В. Пам'ятки української архітектури /В.Ю. Січинський. – Філадельфія: Америка, 1952. – 63 с.

Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период /Отв. ред. В.Д. Баран. – К.: Наукова думка, 1990. – 488 с.

Смаль-Стоцький С. Буковинська Русь. Культурно-історичний образок /С. Смаль-Стоцький. – Чернівці, 1897. – 259 с.

Смирнов М.П. Судьбы Червоной или Галицкой Руси до соединения ее с Польшей (1387) /М.П. Смирнов. – СПб., 1860. – 380 с.

Соловьев С.М. Сочинения. В 18 кн. Кн. I. Т.1. /Отв. Ред. И.Д. Ковальченко, С.С. Дмитриева. – М.: Мысль, 1998. – 797 с.

Стрижак О.С. До питання про український етногенез О.С. Стрижак // УІЖ. – 2001. – №3. – С.37-41.

Субтельний О. Україна. Історія /Орест Субтельний. – К.: Либідь, 1992. – 510 с.

Таланин В.И. У истоков Руси. Очерки истории IX-XI вв. /В.И. Таланин. – Запорожье: Изд-во Запорожская гос. инженерная академия, 2001. – 345 с.

Тельнов Н.П. Гончарная мастерская с поселения у с.Ганск /Н.П. Тельнов, Г.Ф. Чеботаренко //Средневековые памятники Днестровско-Прутского междуречья. – Кишинев: Штиинца, 1988. – С.72-76, рис.1.

Тимошук Б.А. Славянские святилища на Среднем Днестре и в бассейне Прута /Б.А. Тимошук, И.П. Русанова //СА. – 1983. – № 4. –

C.161–174.

Тимошук Б.А. Восточнославянская община VI-X вв. /Б.А. Тимошук. – М.: Наука, 1990. – 184 с.

Тимошук Б.А. Восточные славяне от общины к городам /Б.А. Тимошук. – М.: Наука, 1995. – 240 с.

Тимошук Б.А. Об археологических признаках восточнославянских городищ-святилищ /Б.А. Тимошук //Древние славяне и Киевская Русь. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 74-83.

Тимошук Б.А. Об исследовании восточнославянских поселений VI-IX вв./Б.А. Тимошук // Проблемы изучения древних поселений в археологии (социологический аспект). – М.: Наука, 1990. – С. 134-135.

Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.) /Б.О. Тимошук. – К.: Наукова думка, 1982. – 205 с.

Тимошук Б.О. Дослідження літописного Онута /Б.О. Тимошук // Тезиси докладов XXII научної сесії Черновицького університету. – Черновці, 1966. – С. 33-35.

Тимошук Б.О. Літописний Василів – місто Галицької Русі /Б.О. Тимошук. – Чернівці: Прут, 1992. – 110 с.

Тимошук Б.О. Літописні міста Буковини за археологічними даними /Б.О. Тимошук //УІЖ. – 1960. – № 6. – С. 165-166.

Тимошук Б.О. Північна Буковина – земля слов'янська /Б.О. Тимошук. – Ужгород: Карпати, 1969. – 185 с.

Тимошук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V-IX ст. /Б.О. Тимошук. – К.: Наукова думка, 1976. – 170 с.

Тимошук Б.О. Східні слов'яни VII-X ст.: полюддя, язичництво, початки держави /Б.О. Тимошук. – Чернівці: Прут, 1999. – 220 с.

Тимошук Б.О. Твердиня на Пруті /Б.О. Тимошук. – Ужгород: Карпати, 1978. – 180 с.

Тимошук Б.О. Давні слов'яни на Дністрі: історико-краєзнавчі нариси /Б.О. Тимошук, І.С. Винокур. – Ужгород: Карпати, 1977. – 110 с.

Тимошук Б. Язичницькі святилища Галицької Русі /Б.О. Тимошук //Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян (До 150-річчя виявлення Збруцького «Свято вита»): Матеріали наукової конференції (8-9 жовтня, Гримайлів). – Львів, 1998. – С. 39-50.

Тимченко Н.Г. К истории охоты и животноводства в Киевской Руси /Н.Г. Тимченко. – К.: Наукова думка, 1972. – 180 с.

Тихомиров М.Н. Древнерусские города /М.Н. Тихомиров. – М.: Госполитиздат, 1956. – 477 с.

Тихомиров М.Н. Древняя Русь /М.Н. Тихомиров. – М.: Наука, 1975. - 432 с.

Толочко П. П. Давньоруські літописи і літописці Х-ХІІІ ст. /П.П. Толочко. – К.: Наук. думка, 2005. – 364 с.: іл.

Толочко П.П. Древнерусский феодальный город /П.П. Толочко. – К.: Наукова думка, 1989. – 256 с.

Толочко П.П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории /П.П. Толочко. – К.: Наукова думка, 1987. – 246 с.

Толочко О. Записки з Галицько-Волинського літописання /О. Толочко. – К., 2005. – 33 с.

Толочко П.П. Историчні портрети. Із історії давньоруської і європейської політики Х-ХІІ ст./П.П. Толочко. – К.: Наукова думка, 1990. – 272 с.

Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология /А.П. Толочко. – К.: Наукова думка, 1992. – 223 с.

Толочко П.П. Літописи Київської Русі /П.П. Толочко. – К.: Київська Академія, 1994. – 85 с.

Толочко П.П. Проблемы палеодемографии и палеоэкономики (Археологический аспект исследования) /П.П. Толочко // Проблемы исторической демографии СССР. – К., 1988. – С.34-40.

Толочко П. П. Русские летописи и летописцы Х-ХІІІ вв. /П.П. Толочко. – СПб.: Алетейя, 2003. – 295 с.

Томашівський С. Стародавня Історія України. Старинні віки і середні віки /С. Томашівський. – Мюнхен, 1948. – 134 с.

Томенчук Б. Археологія дерев'яних храмів Галицького князівства /Б.П. Томенчук //Галицько-буковинський хронограф. – Івано-Франківськ, 1996. – № 1. – С. 10-18.

Томенчук Б. Одержавлення та християнізація Галицько-Волинських земель в часи середньовіччя. IX-XIII ст. (за даними поховального обряду) /Б.П. Томенчук //Галичина: Науковий і культурно-просвітницький краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2000. – № 4.

Томенчук Б. Три періоди одержавлення Галицької землі (Галицько-Буковинського Прикарпаття) за матеріалами некрополів IX-XIII ст. /Б.П. Томенчук //Археологічні студії Буковинського центру археологічних досліджень при Чернівецькому університеті. – Чернівці: Прут, 2000. – Вип. 1. – С.235-243.

Томенчук Б.П. Некрополі Галицько-Буковинського Прикарпаття IX-XIII ст. Автореферат... канд. іст. наук.(07.00.04). - К.: Ін-т археології НАНУ, 1998. – 20 с.

Томенчук Б.П. Охоронні дослідження дерев'яних храмів Галицької землі /Б.П. Томенчук // Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки. – К., 1992. – С.88-95.

Фантух А. Деякі аспекти з історії досліджень та палеографії давньоруського Василева /А. Фантух //ПССІАЕ. – Чернівці, 1997. – Вип. 4. – С. 29-32.

Фантух А. Літописні населенні пункти давньоруської Буковини /А. Фантух //ПССІАЕ. – Чернівці, 2003. – Т. 1. – С. 133-135.

Федака С.Д. Землі і міста княжої України-Русі /С.Д. Федака. – Ужгород: Вид-во В. Подяка, 2002. – 136 с.

Федака С.Д. Політична історія України-Русі доби трансформації імперії Рюриковичів (XII ст.). Автореферат... докт. іст. наук (07.00.01). – Харків, 2003. – 36 с.

Федака С.Д. Політична історія України-Русі доби трансформації імперії Рюриковичів (XII ст.) /С.Д. Федака. – Ужгород: Вид-во В. Поляка, 2000. – 340 с.

Федоров Г.Б. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тысячелетии н. э./Г.Б. Федоров// МИА СССР. – М.: Наука, 1960. – № 68. – 380 с.

Федорук А. Участь населення Буковини в хрестових походах на Близький Схід наприкінці XII – початку XIII ст. /А. Федорук // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці, 2002. – Вип. 1.

Фроянов И.Я. Древняя Русь. Опыт исследования истории социальной и политической борьбы /И.Я. Фроянов. – СПб.; М.: Наука, 1995. – 300 с.

Фроянов И.Я. Киевская Русь. Очерки социально-экономической истории/И.Я. Фроянов. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1974. – 159 с.

Фроянов И.Я. Города-государства Древней Руси/ И.Я. Фроянов, А.Ю. Дворниченко. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1988. – 269 с.

Фрунчак С. З археологічної спадщини Р.Ф. Кайндля /С. Фрунчак, А. Фантух // Постаті української археології: Матеріали і дослідження з Прикарпаття і Волині. – Львів, 1998. – Вип.7. – С.90-91.

Фрунчак С. З археологічної спадщини Р.Ф. Кайндля /С. Фрунчак, А. Фантух //ПССІАЕ. – Чернівці, 1999. – Т. 2. – С. 194-197.

Хавлюк П.И. Славянские поселения VIII – нач. IX веков на Южном Буге /П.И. Хавлюк //Археологический сборник Эрмитажа. – Л., 1962. – Вып.4. – С. 116-126.

Хавлюк П.И. Земля Уличів X-XI століть /П.И. Хавлюк // Матеріали третьої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів: Каміньяр, 1970. – С. 134-136.

Харламов В.О. Конструктивні особливості дерев'яних будівель Подолу X-XIII ст. /В.О. Харламов //Археологічні дослідження стародавнього Києва. – К.: Наукова думка, 1976. – С.52-74. (222 с.)

Хорошкевич Л.А. Судьба – археология. Исследователи раннего

славянства Ирина Петровна Русанова и Борис Андреевич Тимошук /Л.А. Хорошкевич /Археологічні студії. – Київ; Чернівці: Прут, 2000. – Т. I. – С. 5-21.

Цинкаловський О. Хрести-енколпіони /О. Цинкаловський //Православний календар. – Варшава, 1974. – С.5-28.

Челкин Л.С. О географических терминах «Понизье», «верх» и «низ» в древнейших восточнославянских летописях /Л.С. Челкин // Язык. Культура. Взаимопонимание: Материалы Международной научной конференции. – Львов, 1997. – С. 25-32.

Черепнин Л.В. К вопросу о характере и форме Древнерусского государства X – начала XIII вв. /Л.В. Черепнин //Исторические записки. – М., 1975. - № 89. – С. 353-408.

Черепнин Л.В. Летописец Данила Галицкого /Л.В. Черепнин // Исторические записки. – М., 1941. – № 2. – С.78-92.

Чернецов А.В. Классификация и хронология наконечников древнерусских пахотных орудий /А.В. Чернецов //КСИА АН СССР. – 1976. – Вып. 146. – С. 32-36.

Черниш О.П. Мустьєрські житла в Подністров'ї /О.П. Черниш // Археологія. – К., 1983. – Вип. 44. – С.3-6.

Черниш О.П. Палеолітична стоянка Молодове V /О.П. Черниш. – К.: Видавництво АН УРСР, 1961. – 176 с.

Черниш О.П. Поздний палеолит Среднего Поднепровья. /О.П. Черниш //ТКИЧП. – М., 1959. Вып. XV. – С.5-214.

Черниш О.П. Територія Подністров'я в епоху палеоліту (Стан дослідження) /О.П. Черниш // Зап. Наукового товариства імені Шевченка. – Т.СХХV.: Праці історико-філософської секції. – Львів, 1993. – С.9-23.

Шараневич И.И. История Галицко-Владимирской Руси от новейших времен до року 1453 /И.И. Шараневич. – Львов, 1863. – 240 с.

Шекун А.В. Селища IX-XIV вв. в междуречье Десны и Днепра //

Чернигов и его округа в IX-XIII вв. /А.В. Шекун, Е.М. Веремейчик. – К., 1988. – С. 93-110.

Шекун В.В. Селянські садиби XII – початку XIII ст. /В.В. Шекун //Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доп. – Чернігів; Ніжин, 1988. – Вип. 2. – С.60-65.

Шекун О.В. До питання про планування сільських садіб другої половини X – першої половини XIII ст. /О.В. Шекун //УІЖ. – 2003. – № 3. – С. 10-35.

Широцький К.В. На руїнах Бакоти (з подорожніх вражень) /К.В. Широцький //Літературно-науковий вісник. – Львів, 1912. – № 1. – С.71-79.

Щапов Я.Н. О функциях общины в Древней Руси /Я.Н. Щапов // Общество и государство феодальной России: Сб. статей, посвященный 70-летию акад. Л.В. Черепнина /Отв. Ред. В.Т. Пашуто. – М.: Наука, 1975. – С. 115-124.

Щегельський І.І. Археологічні пам'ятки на території села Міцівці та його околиць/І.І. Щегельський //Тези доп. республіканської наукової конференції «Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля». – Дунаївці, 1993. – С. 28-30.

Эммаусский А.В. Мстислав Удалой. Из истории Древнерусского государства накануне монголо-татарского завоевания /А.В. Эммаусский. – Киров: КОГУП Кировская областная типография, 1998. – 168 с.

Юрасов М.К. Поэтический и реальный образ Ярослава Осмомысла /М.К. Юрасов// Мир истории. – М., 2000. – №5. – С.45-60.

Юрій М.Ф. Соціокультурний світ України. Монографія. Видання друге /М.Ф. Юрій. – К.: Кондор, 2004. – 738 с.

Юшков С.В. Очерки по истории феодализма в Киевской Руси /С.В. Юшков. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1939. – 320 с.

Ягодинська М. Хрести та іконки XII-XIII ст. із Західного Поділля /М. Ягодинська // Studia Archeologica. – 1993. – №1. – С.35-50.

Ягодинська М. Давньоруський гончарний горн із Західного Поділля /М. Ягодинська // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – Т.1. – С.238-242.

Якубовський В.І. Давньоруські пам'ятки XII-XIII ст. верхів'їв рік Південного Бугу і Случі. Автореф... канд. іст. наук. – К.: Ін-т археології АН УРСР, 1984. – 21 с.

Якубовський В.І. Село Болохівської землі /В.І. Якубовський // Проблеми економічної географії Поділля: Тези доповідей наукової конф. – Кам'янець-Подільський, 1988. – С.168-170.

Янин В.Л. Проблемы социальной организации Новгородской республики /В.Л. Янин //История СССР. – М., 1970. – № 1. – С.95-116.

Янушевич З.В. Археологические находки культурных знаков на первобытных поселениях Прутско-Днестровского междуречья /З.В. Янушевич, В.М. Маркевич //Интродукция культурных растений. – Кишинев: Штиинца, 1970. – С.83-110.

Andrzej Poppe. Państwo i kościół na Rusi w XI wieku. – Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1968. – 246 s.

Bielowski A. Królestwo Galicyi (o starem Książęstwie Halickim) // Biblioteka Ossolińskich. – Lwów, 1860. – Т. 1.

Dr. Antoni J. (Rolle). Bakota jako stolica Ponizia w XIII stuleciu // Biblioteka Warszawska. – 1891. – Т. 4. – S. 524-537.

Dr. Antoni J. (Rolle). Bakota jako stolica Ponizia w XIII w. //Dr. Antoni J. Sylwetki historyczne. Ser. VIII. – Kraków, 1892. – S. 269-293.

Engel J. Ch. Geschichte von Halitsch und Vladimir / J. Engel. – Wien, 1792.

Gebhard L.A. Geschichte des Königreiches Galizien, Lodomerien und Rotreussen / L.A. Gebhard. – Pest, 1778.

Hoppe J.A. Geschichte des Königreiches Galizien und Lodomerien / J.A. Hoppe. – Wien, 1792.

Archeologische Untersuchungen zu Wassilew und Panca in der

Bucovina / R.F. Kaindl // Mitteilungen der K.K. Central-Commission für Erforschung und Unterhaltung der Kunst – und historischen Denkmale. – Wien, 1901. – T.XXVII.

Kaindl R.F. Geschichte der Bukowina / R.F. Kaindl. – Czernowitz, 1897. – T. I-II. – 160 s.

Lustracye krolewszczyzn ziem Ruskich, Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII w. //Zróżła dziejowe. – Warszawa, 1877. – T. 5. – S. 226-230.

Zubrzycki D. Rys do historii narodu ruskiego w Galicji i hierarchii cerkownej w temztóe królewstwie (988-1340) / D. Zubrzycki. – Lwów, 1837. – 258 s.

Кам'янець-Подільський Національний університет
імені Івана Огієнка
Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України
НАН України

Олександр Баженов

**ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА
СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я
ІХ-ХІІІ СТОЛІТЬ**

Монографія

Комп'ютерна верстка: Васильєв А. Г.
Дизайн обкладинки: Зарицька У. М.

Здано в набір ____.2009. Підписано до друку ____.2010.
Формат 60х84/16. Гарнітура PetersburgС. Папір офсетний.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. ____, ____. Обл. вид. арк. ____, ____.
Наклад ____ прим. Зам. № ____.

Видавництво ПП «Медобори-2006»
32343, Хмельницька обл., Кам'янець Подільський р-н,
с. Довжок, пров. Радянський, 6а. Тел./факс: (03849) 2-20-79.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №3025 від 09.11.2007 р.